

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

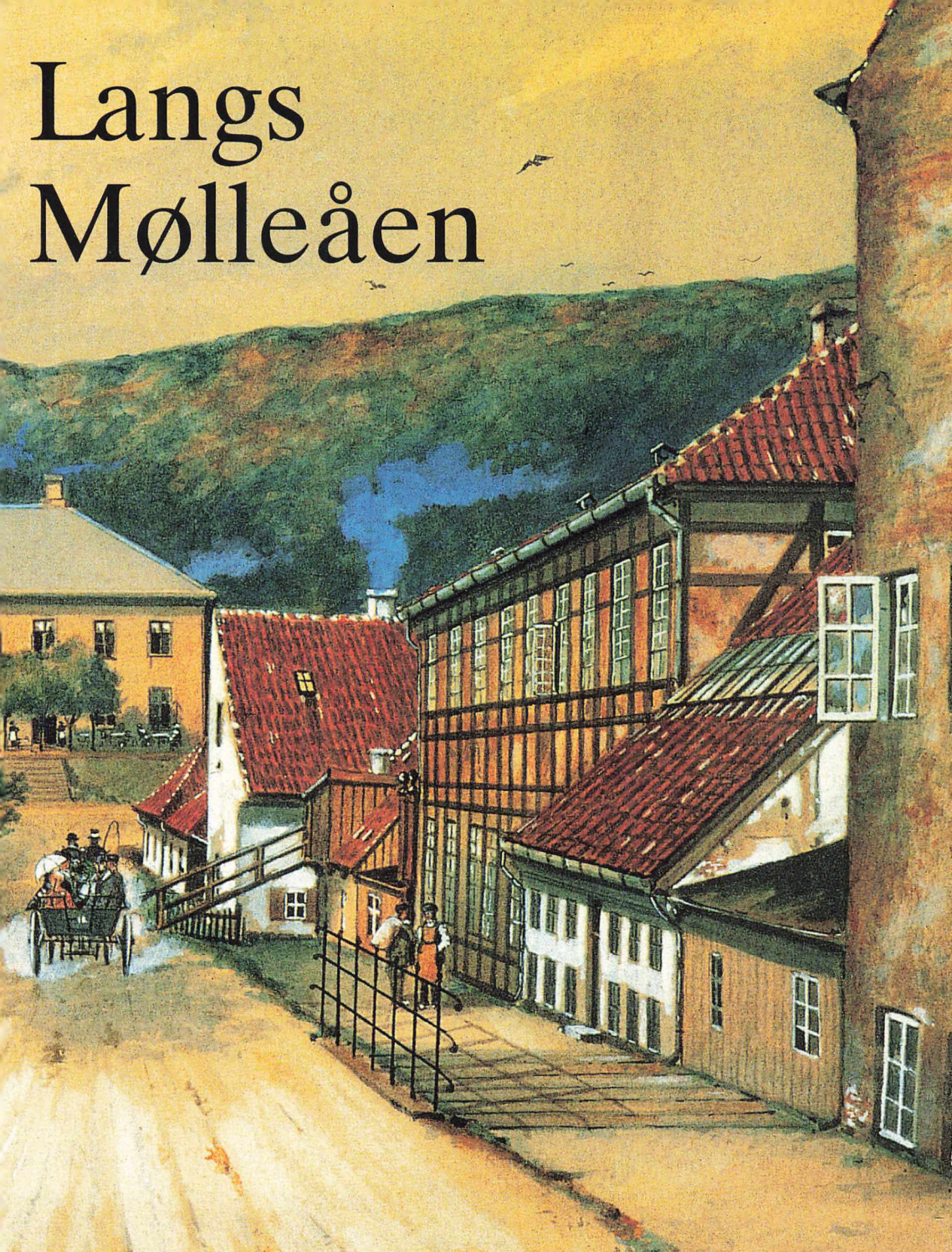
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Langs Mølleåen

LANGS MØLLEÅEN

Lyngby-Bogen 1998

Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune

Lyngby-Bogen 1998
LANGS MØLLEÅEN
er redigeret af
arkivar cand.mag. Jeppe Tønsberg
og udgivet af
Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune
Papiret er 115 g Multiart Silk
Sat og trykt hos A. Rasmussens Bogtrykkeri, Ringkøbing
i 2500 eksemplarer.
Ekspedition: Byhistorisk Samling, Lyngby Hovedgade 2,
2800 Lyngby, telefon 4588 4383, telefax 4588 8627.

ISBN 87-87298-29-5
ISSN 0107-7848

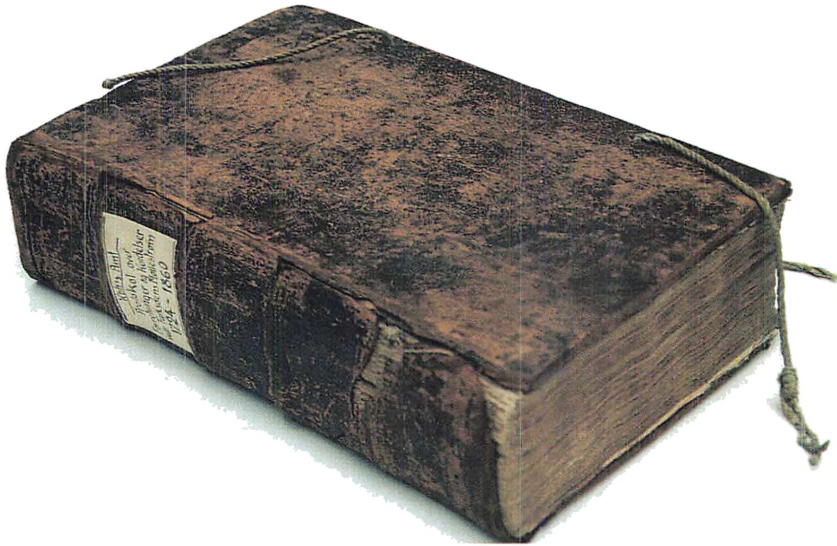
Til udgivelsen er der ydet støtte fra
Bikuben i Lyngby's Fond

Omslaget viser Raadvad set fra syd med Raadvad Kro i baggrunden. Akvarel af Franz Sedivý 1886, tilhørende Søllerød Museum. Akvarellen er fremstillet efter ældre forlæg, idet den store bindingsværksbygning i billedets højre side brændte i 1878 og i 1880 erstattedes af den nuværende fabriksbygning. Også de øvrige bygninger i højre side er i dag erstattet af nyere bortset fra den høje bygning, hvis gavl anes yderst til højre, Møllehuset. På denne gavl sidder i 1. sals højde en mindeplade for sølvsmeden Georg Jensen, der er født på Raadvad i 1866.

Indholdsfortegnelse

<i>Lise Skjøt-Pedersen:</i> Fuursø-Møllestrøms Interessentskabs ældste forhandlingsprotokol	4
<i>Jepp Tønsberg:</i> Drivkraft og bygninger på Mølleåens møller og fabrikker	8
<i>Karen Hjorth:</i> Arkivet på Frederiksdal	64
<i>Fritz Alten:</i> Glæsels Hus ved Frederiksdal ved Mølle	81
<i>Boum Pyndiah:</i> Møller Madsen på Lyngby Mølle 1950-1980	85
<i>Peter Michelsen:</i> Da Fuglevad Vindmølle blev reddet	95
<i>Lise Skjøt-Pedersen:</i> Ørholm-Nymølle i dansk papirfabrikation	113
<i>Poul Strømstad:</i> Eventyret i Mølleådal	143
<i>Ole Harkjær:</i> Da Raadvad blev reddet - og hvad der gik forud	157
<i>Torben Nielsen:</i> Træk af det litterære liv på Strandmøllen	168
<i>Børge Graversen:</i> Christian Nielsen på Strandmøllen	175
Navneregister	189

Fuursø-Møllestrøms Interessentskabs forhandlingsprotokol 1724-1859. De første sider, hvor strømvedtægterne er indført, er næsten slidt i laser. Allerede ved det første møde var der ansat en sekretær, han blev kaldt strømskriveren. Han skulle føre protokollen og gå rundt med mødeindkaldelser. I 1778 skulle strømskriveren også føre protokol over vandstanden i Fuursøen og Lyngby sø samt gå rundt til møllerne hver uge, for at se, om vedtægterne blev overholdt.

Landsarkivet for Sjælland, Københavns Amts arkiv.

Underskrifterne ved det første ordinære møde, afholdt den 1. juni 1726. Det lykkedes at få disse herrer til at løse deres konflikter selv: I amtmandens arkiv findes en protokol til appelsager. Her er kun indført to sager.

Lise Skjøt-Pedersen

FUURSØ-MØLLESTRØMS INTERESSENTSKABS ÆLDSTE FORHANDLINGS PROTOKOL

De 9 mølleejere på Mølleåen blev i 1724 pålagt at danne et kollegialt organ, der kunne varetage den løbende konfliktløsning møllerne imellem. Lige siden har man ved møderne i denne sammenslutning ført en forhandlingsprotokol. Den protokol, der bruges nu, er påbegyndt i 1860. Dens forgænger fra 1724 til 1859 har i en lang årrække været savnet og ved flere lejligheder ivrigt eftersøgt. Ved et tilfælde viste det sig nyligt, at den lå i Københavns Amts arkiv. Amtmanden var en af fødselshjælperne for sammenslutningen og fungerede som appelinstans. Det var desuden ham, der autoriserede protokollen og påtegnede den ved udskrivningen. Det har været naturligt, at amtmanden tog den udskrevne protokol med hjem i sit arkiv. Så kunne han nemt slå op og finde præcedens, hvis han skulle fungere som appelinstans. Fuurstrømsinteressenterne fik lavet et register til den gamle protokol, så de selv kunne forvisse sig om tidligere afgørelser.

Oprettelsen af Fuursø-Møllestrøms Interessentskabs skyldtes de tilbagevendende tvister mellem møllebrugerne om vandet i Mølleåen. Møllerne kunne genere hinanden på 2 måder: Hvis en mølle opstemmede vandet så

meget i mølledammen, at der løb for lidt eller intet vand videre, kunne kollegerne længere nede ad strømmen ikke arbejde, fordi der ikke var vand nok til at drive deres vandhjul. Hvis vandet blev opstemmet længe nok, kunne møllen ovenfor også lide overlast, fordi vandet løb tilbage og stemmede op under møllen, så vandhjulene løb baglæns og mølleværket kunne gå i stykker. Den anden måde at gøre sig upopulær på var at give strømmen frit løb uden varsel. Kom vandet pludselig styrtende, kunne der ske skader på mølleværker i drift. I værste fald kunne dæmningerne brydes, og der kunne blive oversvømmelse og skader i bygningerne. Skete det om natten, satte man kollegernes liv i fare.

Disse konflikter møllerne imellem var undertiden blevet afgjort ved retssager, der blev undertiden benyttet slående argumenter, og der blev klaget til amtmanden eller kongen.

Oprettelsen af Fuursø-Møllestrøms Interessentskab var et, skulle det vise sig, vellykket forsøg på at få en lokal, men dog reguleret konfliktløsning. I første omgang fik man i 1721 vedtægter for, hvor højt vandet måtte stå i hver enkelt mølledam. Det viste sig dog hurtigt, at det var så som så med respekten for

aftalen. Der måtte fastsættes en procedure for håndhævelse af aftalen.

Første møde

11. november 1724 konfirmeredes strømvedtægterne på ny, og de blev indskrevet i forhandlingsprotokollen ved et første møde på Brede den 1. december 1724. Den første formand, kaldet præces, valgtes, det blev Johan Drewsen fra Strandmøllen. Foruden det årlige møde omkring 1. maj, skulle præces ved klager forestå et møde, hvor klagen pådømtes i fællesskab med to uvildige medlemmer. Præces skulle reagere på klager, men ikke selv tage sager op. I vedtægterne var bødeniveauet fastlagt.

Den første sag

Inden en måned blev interessentskabets styrke prøvet af. Valkemester Richter på Stampen havde i tiden forud vist stor foragt for strømvedtægterne. Da krudtmester David Roosen folk på Raadvad den 28. december skulle i gang kl. 9 om formiddagen, var der ikke engang vand til at arbejde med et enkelt vandhjul. Kl. 14 sendte krudtmesteren en karl til Stampen for at se, hvordan vandet stod der og begære frivand. Karlen så, at alle stigborde var sat, og der blev ikke arbejdet. Richter stod på broen, og så snart han så karlen fra Raadvad, trak han et stigbord op. Karlen tog sin hestepisk og målte vandstanden i vandstuen og skar et mærke i pishen. Så gik han ind i møllestuen og bad om en alenstok. I Stampenfolkernes nærvær fandt han, at der var næsten 7 kvarte alen vand, hvor der

kun skulle være 6 iflg. strømvedtægterne. Han gik ind til valkemester Richter, og konfronterede ham med sagen. Richter nægtede at gå ind på det og sagde truende, at han skulle snart få alt det vand han ville. Derpå gik karlen hjem til Raadvad. Da krudtmester Roosen havde hørt hans redegørelse, gik han med to karle til Stampen. Her så de, at vandet løb så stærkt, det kunne. Roosen gik ind i vandstuen, hvor vandet var faldet lidt. Han målte vandet selv. Derpå gik han hjem, og arbejdet på Raadvad kom i gang. Roosen nævnte desuden for retten, at Richter tidligere på måneden havde givet uvarslet styrtløb midt om natten.

Roosens klage over opstemningen og over den natlige styrtflod blev behandlet den 25. januar 1725 på et møde på Frederiksdal. Richter havde nægtet at møde. Roosen og hans karle blev afhørt som vidner. For opstemningen blev Richter idømt i alt 44 rd.: 20 rd. for at genere Raadvad, 20 rd. for at genere Strandmøllen og 4 rd. for muligvis at have sat Nymølle i bagflod. Roosen fik til gengæld ikke medhold i sin klage over styrtfloden, fordi han ikke havde reageret straks. Bøden blev idømt Stampens ejer, generalfabrikør Lambrecht, med besked om, at han skulle trække det i Richters løn.

44 rd. var mange penge. Den 20. februar var der atter møde i sagen, nu med afhøring af Richter og to af hans folk. De bekræftede det hændelsesforløb, som Roosen havde fremstillet, men de nævnte en ting mere, der hidtil ikke

havde været anført: At årsagen til den store opstemning var, at der kom tøm-rere og murer fra København den dag, for at tage stilling til reparationer på værket. Der var således en grund til, at alle stigborde var sat, men det var stadig mod vedtægterne, at de ikke havde var-slet Raadvad og Strandmøllen. Iflg. de-res forklaring havde der kun været luk-ket for vandet fra kl. 12 til 14. Richter klagede til amtmanden, der fortalte ham, at han egentlig kunne idømmes 160 rd., men med hensyntagen til, at Richter endnu ikke havde set strømved-tægterne skriftligt, blev straffen sat til 30 rd. De var betalt, da bødekassen blev gjort op den 1. juni 1726.

Efter de første sager forstod værkmese-trene, at de risikerede bøder, hvis de ig-norerede strømvedtægterne. Samtidig blev det hurtigt gjort klart, at præces og hans assessorer ikke gav bøder for slad-der og pjat. En lesmed fra Fuglevad fik ikke noget ud af, at han havde trukket flere krogæster i Lyngby ud for at se, at vandet i Lyngby mølledam var opstem-met fastelavns mandag 1725. De for-

sømte nemlig at konfrontere valkeme-ster Gevert med klagen på stedet. (Og i øvrigt var de jo nok selv på kro, fordi de ligesom folkene på Lyngby mølle holdt fastelavnsfri...).

De to sager rummer flere af de gængse konflikter p.g.a. manglende varsling og om Lyngby Mølles tilbageholdelse af vand. Med Fuursø-Møllestrøms Interessentskab var det nu også muligt at forklare sig og indgå forlig.

Hvad fortæller protokollen om Mølleå-ens værker?

Vandstanden i Furesøen og Lyngby Sø var fast meddelelsespunkt på møderne. Undersøger man bygningshistorie eller personalhistorie på værkerne, kan man være heldig at få oplysninger med hjælp fra registret. Interessentskabets første 10 år fylder 100 sider i protokollen, de sidste 10 år fylder 17 sider. De minutløse vidneafhøringer i de første år kan give kulturhistoriske sidegevinster som f.eks. at man holdt fri fastelavns mandag. Men den slags oplysninger er der ikke stik-ordsregister til!

Litteratur:

Jan Møller: Stride strømme - blide strømme. Fuursø-Møllestrøms Interessentskab 275 år, 1996.
Ebba Waaben: Mølleåen 1600-1650 og en retssag om vandkraften 1650-52 i: Lyngby-Bogen 1970-71.

Mølleåen mellem Fuglevad og Brede, slutningen af 1940'erne. Åens mange slyngninger, som ses på kortet på de foregående sider, findes i nutiden kun på denne strækning og opleves næsten kun af kano-sejlere. I baggrunden ses Brede Klædefabrik og dens arbejderboliger (til højre, derover anes Ørholm).

Byhistorisk Samling

Side 8-9:

Udsnit af kort fra omkr. 1670, der nævner de fleste af Mølleåens møller (alle undtagen Raadvad, hvis beliggenhed dog kan skelnes på kortet). Møllerne er i åens rækkefølge fra venstre Frederiksdal, Lyngby, Fuglevad, Brede, Store Krudtmølle = Ørholm, Nymølle, Stubbemølle = Stampen, (Raadvad), Pappirmølle = Strandmøllen. Selv om man ikke kender oprindelsen til navnet »Svenskevej«, d.v.s. vejen forbi Stampen og Raadvad, viser kortet, at vejen i hvert fald fandtes på svenskekrigenes tid.

Rigsarkivet, tidligere Forsvarets Bygningstjeneste

Jeppe Tønsberg

DRIVKRAFT OG BYGNINGER

på Mølleåens møller og fabrikker

Mølleådalene var i århundreder Danmarks kendteste industridistrikt, omend ikke det eneste. Efter danske forhold var Mølleåen et stort vandløb. På den 12 km lange strækning fra Frederiksdal til Strandmøllen fandtes der fra midten af 1600-tallet 9 møller, hvoraf de fleste udviklede sig til fabrikker. Mølleåens samlede fald fra Furesøen til Øresund er 20 meter, og dette fald skulle ved opstemninger fordeles blandt møllerne.¹ I nutiden er den årlige gennemstrømning i Mølleåen ca. 10 mio. kubikmeter vand. Denne vandmængde kan omtrent rummes i den øverste meter af Furesøens vandstand, idet søens overflade er næsten 10 kvadratkilometer. Det forklarer, hvorfor Furesøen i 1700-tallet omtaltes som »Strømmens Magazin«. Dengang må gennemstrømningen endda have været væsentligt større end nu, hvor vandindvinding og kloakering har fjernet en stor del af Mølleåens tilløb. Lundtofte Renseanlæg renses årligt ca. 10 mio. kubikmeter vand, altså lige så meget som der løber igennem Mølleåen; men da en del af dette vand ikke er indvundet lokalt, kan man ikke uden videre sige, at Mølleåens vandføring tidligere har været dobbelt så stor som nu. Den var imidler-

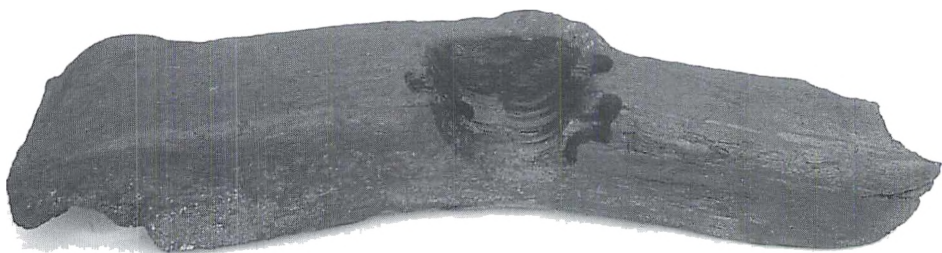
tid stor nok til at være drivkraft for den første danske industri, da man i 1600-tallet begyndte at søge ud fra København for at få adgang til mekanisk kraft og valgte Mølleåen som det nærmeste egnede vandløb.

Kilderne

Den følgende oversigt over drivkraft og bygninger på møllerne og fabrikkerne langs Mølleåen bygger navnlig på oplysninger i de taksationsbeskrivelser, som fra 1760'erne blev foretaget med henblik på brandforsikring. Beskrivelserne anses for at være pålidelige, hvad selve bygningerne angår, hvorimod indretning og inventar ikke har haft samme interesse. Principielt blev alle bygninger takseret straks efter opførelsen; men i praksis kan man ikke altid gå ud fra, at en bygning er opført i det år, den er takseret. Taksationsprotokollerne fra Sokkelund Herred er bevaret op til 1905 bortset fra årene 1874-76, 1883-87 og 1895-1900.

Medens der før brandtaksationernes tid generelt ikke findes pålidelige bygningsbeskrivelser, vokser antallet af kilder i løbet af 1800-tallet. Fra 1876 til 1891 og igen fra 1907 gjaldt Lyngby

Jeppe Tønsberg, f. 1950, arkivar cand. mag.

Akselleje af træ fra den ældste kendte vandmølle ved Mølleåen, dateret til ca. år 1000.

Arkæologiklubben »Flækken«, Lyngby

Sogns bygningsreglement for hele sognet, ikke kun for de to byer Lyngby og Taarbæk, og der skulle indleveres tegninger til alle huse, som ønskedes opført; men også fra den mellemliggende periode findes ofte bygningstegninger.

En god kilde til industribygningers drivkraft og tekniske udrustning er inspektionsberetningerne fra Dansk Tarifforening, som er udført med henblik på forsikring. Beskrivelserne er meget omhyggelige; men de omfatter langtfra alle virksomheder, og de er kun foretaget én eller få gange.

Planskitserne af fabrikkerne er ikke målfaste, men tjener kun til forklaring af de enkelte bygningers beliggenhed i forhold til hinanden. De er gengivet i omtrentligt 1:4000, tegnet på grundlag af planer i Dansk Tarifforenings inspektionsberetninger og i Fritz Altens arkiv i Byhistorisk Samling.

Forfatteren takker maskinmester Finn Søholt, Århus, for særlige oplysninger om Mølleåens turbiner.

Danmarks ældste maskindel

Ifølge traditionen indkaldte Knud den

Store omkring 1020 engelske munke til Danmark, for at de skulle lære danskerne at bygge møller, og det har været hævdet, at Lyngby Mølle skulle stamme fra denne tid. Siden midten af 1980'erne ved vi, at traditionen godt kan være rigtig. Amatør-arkæologiklubben »Flækken« fandt under en udgravning øst for Nymølle rester af en vandmølle, hvis ældste fundne del er blevet dateret til kort før år 1000. Der er tale om en lejubuk, altså et akselleje, i form af en til-dannet træbjælke på 105 cm længde og ca. 15 x 20 cm tykkelse. Bjælken er lavet af et stykke naturligt krummet træ i den form, man stadig giver en lejubuk til en vandmølleaksel, og den har en halvcirkelformet udskæring i midten, hvor træet på grund af en knast er særlig hårdt. I udskæringen ses tydelige slidspor af en aksel på ca. 10 cm diameter. Medens der kan rejses tvivl om andre af de fundne mølledele, er aksellejet ikke til at tage fejl af. Slidsporene viser, at der må have været tale om en vandret aksel, og fundet viser, at større vertikalmøller har været i brug ved Mølleåen i vikingetiden. Men når vikingerne har kunnet

bygge huse, skibe, broer og dæmninger, hvorfor så ikke også møller? Derimod er det sandsynligt, at mølleteknologien er importeret til Danmark kort forinden, og altså ikke er udviklet her i landet.²

Ved udgravningen af voldstedet Hjortholm ved Furesøen i 1929 fandt man en kasseret møllesten anvendt som fundament for en muret pille midt i en af bygningerne.³ Roskildebispens borg Hjortholm blev opført i midten af 1200-tallet som administrativt centrum for bispestolens jordegods i Nordsjælland, og den blev ødelagt under Grevens Fejde og opgivet i 1535. Møllestenen har sandsynligvis været brugt på Hjortholms vandmølle og er blevet anvendt som fundament, da et rum skulle overhæves i en af Hjortholms senere byggefaser, f.eks. i 1400-tallet. Ved en genudgravning i 1993 blev møllestenen opmålt og fotograferet. Den er af granit, måler ca. 140 cm i diameter og er slidt ned til en tykkelse af ca. 8 cm. På slidsiden, der vender opad, ses ingen spor af bildning.⁴

Den første industri ved Mølleåen

Blandt det gods, der opregnes i Roskildebispens Jordebog 1370, var også 5 af møllerne ved Mølleåen, sandsynligvis Hjortholms Mølle og Stampen (omtalt som hhv. Langsøbjergs Mølle og Brændemølle) og med sikkerhed Brede og Ørholm, medens den femte, »Lughna« mølle, ikke kan identificeres med nogen af de kendte møller. Fuglevad Mølle og Lyngby Mølle optræder første gang i

1492, hvor de var krongods (dette forhold ligger for øvrigt til grund for betegnelsen Kongens Lyngby, der kendes fra 1348). Strandmøllen omtales første gang i 1599, mens Raadvad og Nymølle begge er grundlagt i 1643.

Netop på denne tid - i midten af 1600-tallet - var der som nævnt kommet industriværker på samtlige 9 møllesteder, og selv om der også tidligere havde været industriel produktion på flere af møllerne (krudt på Ørholm og papir på Strandmøllen siden 1500-tallet), er det omkring 1650, at Mølleåen som samlet industridistrikt træder ind i historien. Med »industri« bruges ordet i denne sammenhæng ikke i moderne betydning, men i betydningen »manufaktur«, altså vareforarbejdning udført af et større antal personer under samme tag og med samme kraftkilde, samt med fremstilling af produkter, som ikke (nødvendigvis) var bestilt på forhånd, men var beregnet til at skulle sælges. De første produktioner af denne art var dog iværksat for at sikre forsyninger til statslige institutioner, primært hær og flåde, men ret hurtigt fulgte en »civil« produktion efter.⁵

Denne tidlige industri ved Mølleåen er beskrevet i en omfattende litteratur, som dog er af meget svingende kvalitet og ofte præget af de mere farverige sider af historien - »de ni møller, hvor den danske industris vugge stod«, kobber og krudt, ulykker og fallitter osv. Man overser gerne, at det tidlige industrieventyr ved Mølleåen nationaløkonomisk ikke har været nogen succes - det

gav beskæftigelse, men blev i virkeligheden finansieret af et stadig dårligere fungerende landbrug samt Øresundstolden. Først da den moderne industrialisering satte ind i første halvdel af 1800-tallet, blev der tale om en over-skudsgivende dansk industri. Men når flere af industrierne langs Mølleåen førte an i denne industrialisering, skyldtes det givetvis ikke kun den gunstige beliggenhed ved vandkraften tæt ved København, men også, at man gennem de foregående århundreder havde fået en industrivant arbejdsstyrke, der sammen med den nye teknik gav de gamle virksomheder et forspring.

Lige som Mølleåværkerne havde været forrest i den industrielle udbygning, begyndte afviklingen også tidligt. Da papirproduktionen på Strandmøllen ophørte i 1897, var det starten på den afvikling, som industrien på Lyngby-egnen har gennemgået i første halvdel af 1900-tallet, hvor den ene store virksomhed efter den anden er lukket eller flyttet til andre egne af landet med bedre udvidelsesmuligheder og lavere produktionsomkostninger.

Frederiksdal Vandmølle

Frederiksdal Vandmølle er antagelig den i 1370 omtalte Langsøbjergs Mølle. Vandmøllen overlevede Hjortholms ødelæggelse og førte navnet videre, og Hjortholms Mølle blev i 1648 indrettet som kobberværk. I 1668 blev navnet ændret til Frederiksdal, og i 1670 blev værket omdannet til papirfabrik. Fra omkring 1700 til nedlæggelsen i 1887 anvendtes

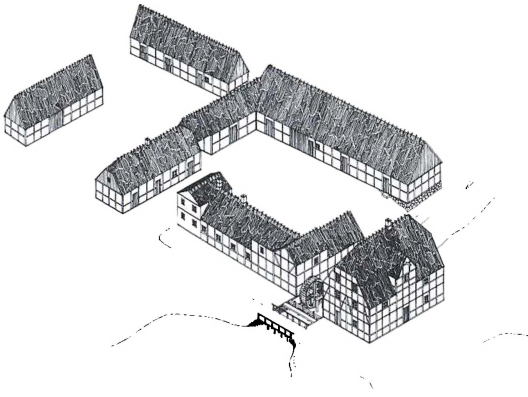
møllen udelukkende som kornmølle bortset fra nogle mislykkede forsøg i 1830'erne på at anlægge valkeværk og papirfabrik. Frederiksdal var, og er stadig et af københavnernes mest populære udflugtsmål, navnlig efter at Baadfarten fra Lyngby begyndte at sejle i 1894.⁶

Der findes ingen afbildninger af kobberværket, som var anlagt af den senere rentemester Henrik Müller, men det er beskrevet som det største af anlæggene ved Mølleåen dengang, med både industri, møllebrug, skovdrift og landbrug.⁷

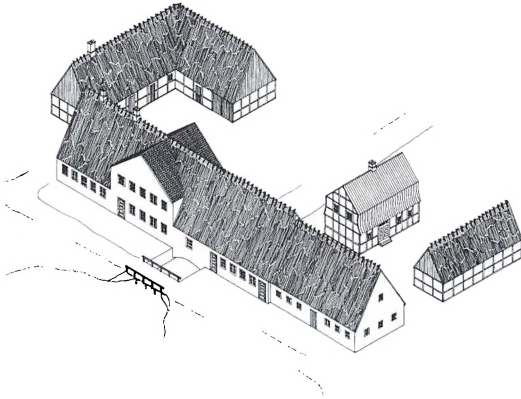
Frederiksdals Mølles udseende kendes fra 1776, hvor den udelukkende var kornmølle.⁸ De centrale bygninger var en hovedbygning i én etage med dels beboelse, dels mølleri (heri 2 kværne) og en møllebygning i to etager (bl.a. 2 kværne med sigter). Det er disse to bygninger, der optræder på H. G. F. Holms velkendte stik fra Frederiksdal.⁹

Vandmøllen blev ombygget i 1835 og indrettet således, at der i hovedbygningen (med to gennemgående kviste i tagetagen) blev indrettet et valkeværk med 8 par stamper, medens der i møllebygningen kom 4 kværne og 2 sigter m.m. (øverst på tegningen s. 15). Drivkraften omtales ikke i brandtaksationen; men i 1834 blev kornmøllen drevet af et underfaldshjul på 8 alen (5 meter) i diameter, og at et andet underfaldshjul drev valkeværket med 5 par stamper.¹⁰

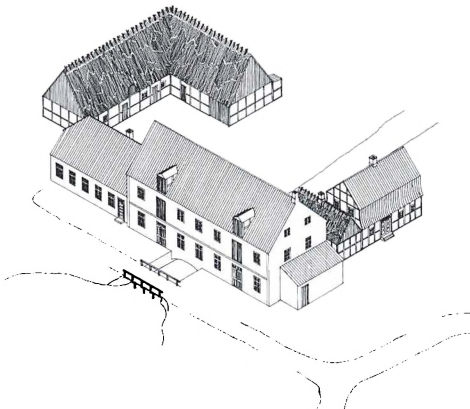
Disse bygninger brændte imidlertid allerede i 1837. Ved genopbygningen i 1838 fik vandmøllens hovedbygning skikkelse af en 38 m lang længe hen over åens gennemløb med en stor

Frederiksdal mølle, øverst efter ombygningen i 1835 med udvendige vandhjul til valkeværket (huset til venstre for gennemløbet) og til melmøllen (den toetagers bygning til højre).

I midten ses møllen, som den kom til at se ud i 1838 efter branden året forinden: en lang længe med indvendige vandhjul til melmølle og til papirfabrik/valkeværk som omtalt i teksten.

Nederst ses møllen med det udseende, den fik efter branden i 1851: en toetagers møllebygning forlænget med en enetages beboelsesbygning. Bindingsværkshuset med mansardtag til højre for åen bag vandmøllen er det såkaldte »Glæsels hus« (jfr. s. 81). Vinkelbygningen bagest til venstre blev revet ned i 1960'erne. Tegninger af Peter Bering 1975.

Privateje

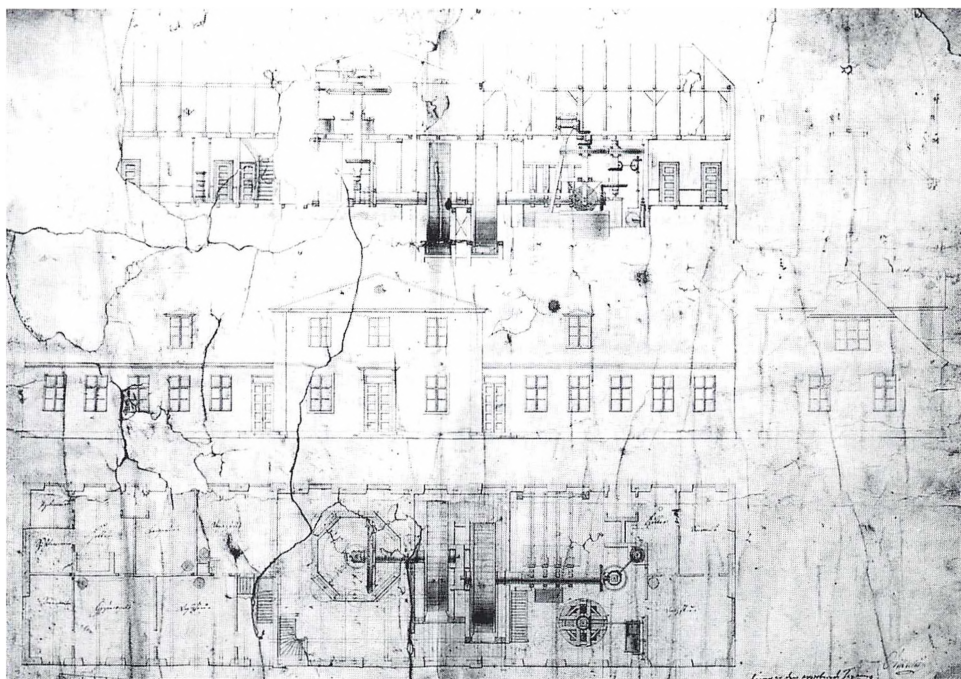
gennemgående kvist midt i tagetagen (i midten på tegningen s. 15). Af den bevarede bygningstegning fremgår det, at man havde tænkt sig at anbringe to underfalds vandhjul ved siden af hinanden i midten af bygningen til drift af en kornmølle på den ene side og en stampemølle på den anden.¹¹ Stampemøllen har tilsyneladende været tiltænkt både valkning af klæde og produktion af papir, idet der er afbildet en kollergang ved siden af stampeværket. Brandtaksationen i 1838 svarer ikke ganske til tegningen. Den nævner de to vandhjul

og valkeværket (med 5 par stamper) samt på loftet dels kornmøllen med 3 kværne og dels en hollænder. En senere, udførligere beskrivelse af inventaret (1840) nævner bl.a. stampeværket (her med 4 stamper som på tegningen), en kludekradsemaskine, en hollænder og en bøtte.¹² Der var altså tale om papirfremstilling; men produktionen blev opgivet efter få år, og Frederiksdal Mølle var gennem resten af sin tid udelukkende kornmølle. I 1850 nævnes dog stadig både et vandhjul med to kværne og et vandhjul med 4 stamper.¹³

Frederiksdal mølle i 1998. Det høje hus til højre er resten af et større hus i samme højde, der har ligget hen over åens gennemløb med indvendigt vandhjul, jfr. tegningen s. 15 nederst. Nedrivningen skete i 1887, for at vandet uhindret kunne løbe fra Furesøen gennem Fæstningskanalen i tilfælde af krig.

Byhistorisk Samling

Bygningstegning til genopførelsen af Frederiksdal vandmølle efter branden i 1837, udført af møllebygger Niels Mikkelsen og godkendt af grev Schulin 4. januar 1838. De to vandhjul i midten skulle drive en melmølle (til venstre) og en kombineret papir- og valkemølle (til højre). Grynvalsen er imidlertid anbragt på loftet i den forkerte side af bygningen. Måske var det sådanne detaljer, der i 1839 lod vandmøllens forpagter Sivertsen beklage sig til Kommercekollegiet over, at han havde måttet ændre hele møllens indretning, fordi den var forkert konstrueret.

Frederiksdal godsarkiv, foto i Byhistorisk Samling

Foruden vandmøllen var der i 1836 blevet opført en hollandsk vindmølle, der lå tæt op til landsbyen Virum. Vindmøllen brændte i 1853 og genopførtes, men brændte igen i 1913 og blev derefter ikke genopført.¹⁴

I 1851 nedbrændte vandmøllen atter, og denne gang opførtes der hen over åens gennemløb en toetages møllebygning forlænget med en énetages beboel-

sesbygning (nederst på tegningen s. 15). Også her lå vandstuen midt i bygningen; men nu nævnes kun ét vandhjul (1853). Til gengæld nævnes 3 kværne og en 8 HK højtryks dampmaskine (omtales som fjernet igen i 1860).¹⁵

Vandmøllens videre skæbne var, at den i 1875 blev købt af Fuursø-Møllestrøms Interessentskab, d.v.s. i fællesskab af de øvrige mølleejere langs Møl-

leåen for at få kontrol over den vigtige sluse og dermed vandet i Furesøen, »Strømmens Magazin«. Dette vand var imidlertid også en af hovedbestanddelene i den i 1880'erne opførte Københavns Landbefæstning, og i forbindelse med Mølleåens omdannelse til den såkaldte Fæstningskanal i årene 1886-88 blev det meste af den toetages bygning med mølleværket nedrevet. De rester, der i dag står tilbage, og som stadig tilhører Fuursø-Møllestrøms Interessentskab, betegnes »Møllehuset« (den ene-tages bygning nord for slusen) og »Strømhuset« (de to sydligste fag af den toetages bygning).¹⁶

Omkr. 1875 var vandhjulet blevet udskiftet med et jernhjul (poncelethjul, se under Raadvad), og ved nedbrydningen af vandmøllen solgtes dette hjul og mølleværket, hvor tandhjulene ligeledes var af jern, til Borreby Vandmølle på Fyn. Da denne ophørte med at bruge vandkraften i 1967, overtog Nationalmuseet poncelethjulet og en del af udvekslingen.¹⁷

Lyngby Mølle

Lyngby Mølle omtales første gang i de skriftlige kilder i 1492. Der var da tale om en kornmølle tilhørende kongen, og det er i det hele taget som kornmølle, at Lyngby Mølle fungerede gennem det meste af sin tid. Men fra 1608 og nogle år frem samt i perioden 1662-ca.1822 var der desuden (og i perioder udelukkende) valkemølle, og fra 1640 til 1664 hammer- og derefter slibemølle. Lyngby Mølle fungerede som kornmølle frem til

foråret 1992, og her blandes og sælges stadig økologiske korn- og melprodukter. Lyngby Mølle, der tilhører Lyngby-Taarbæk Kommune, består af den Søndre og den Nordre Mølle.

Lyngby Mølles udseende kendes fra 1761. På dette tidspunkt bestod møllen af et stuehus, en møllebygning med stampeværk, en staldbygning og et vognskur.¹⁸ Stuehuset blev ombygget flere gange, frasolgt i 1875 og fremstod fra 1876 som en lang toetages bygning, »Agiers Hus«. Det brændte i 1902 og erstattedes af etagebygningen Lyngby Hovedgade 26 A-B.¹⁹ Et nyt og mindre stuehus opførtes i 1847 og eksisterede til 1939.²⁰

Valkemøllen, som omtales i 1761, var en forgænger for den nuværende Søndre Mølle. Den målte ca. 16 x 9 meter og var af bindingsværk med tegltag. Valkeværket bestod af 6 par stamper (i 1787 og 1812 kun 5 par). I 1829 omtales møllen stadig med målene ca. 16 x 9 meter, men fra 1823 som kornmølle, med dels tegltag og dels stråtag. I 1850 var der 2 og i 1863 3 kværne i møllen; men nu var den kun ca. 8 meter lang (stadig 9 meter bred). Endnu i 1876 og 1901 takseredes Søndre Mølle med disse mål; men i 1902 brændte den.²¹

Den Nordre Mølle går tilbage til 1762, hvor den anlagdes som »spigerværk« (hammermølle til sømfabrikation). Denne produktion blev dog kortvarig, og i 1787 omtales møllen som 10 x 7 fag af bindingsværk med tegltag, indeholdende 3 kværne m.m.²² Der var allerede da tale om den nordlige halvdel

af den nuværende Nordre Mølle, som optræder 5 år senere på en samtidig tegning.²³ Denne bygning, der indeholdt 3 kværne drevet af 2 vandhjul, havde i 1812 to kværne og i 1829 kun ét vandhjul og én kværn. I 1846 tilbyggedes den sydlige del af den nuværende bygning, grundmuret med mansardtag af dels tegl og dels strå og indrettet til lade med to lofter, og i 1850 ombyggedes den nordlige del af bygningen til sit nuværende udseende med 2 kværne og en skalkværn.²⁴

I 1834 omtales Lyngby Mølle som bestående af 2 mølleværker hver med ét underfaldsvandhjul og med i alt 3 kværne.²⁵ I 1846/1850 nybyggedes som sagt den Nordre Mølle; men i løbet af anden halvdel af 1800-tallet koncentreredes møllevirksomheden på den Søndre Mølle. Efter branden i 1902 blev den Nordre Mølle atter taget i brug et års tid, mens den nye Søndre Mølle opførtes; men derefter stod den igen stille, og i 1915 fjernedes dens mølleværk og vandhjul.

Den nye Søndre Mølle fra 1903 er en grundmuret bygning i to etager med taget beklædt med tagpap, tegnet af arkitekt Valdemar Ingemann og udstyret med iøjnefaldende granit- og murstensdekorationer.²⁶ Den blev ved opførelsen udstyret med en turbine, som stadig er bevaret på plads, men med opslidt bundleje og ude af justering.²⁷ I stedet drives Søndre Mølle nu med to elektromotorer til hhv. valsestolene og transportsystemet. De er anbragt i en tilbygning fra 1904, som egentlig blev bygget

til at rumme en gasmotor på 13 HK.²⁸ Motoren kunne drives med bygas fra Lyngby Gasværk, men blev sandsynligvis allerede fjernet i 1909, da der blev ført elektricitet til Lyngby fra Skovshoved Elektricitetsværk (NESA).

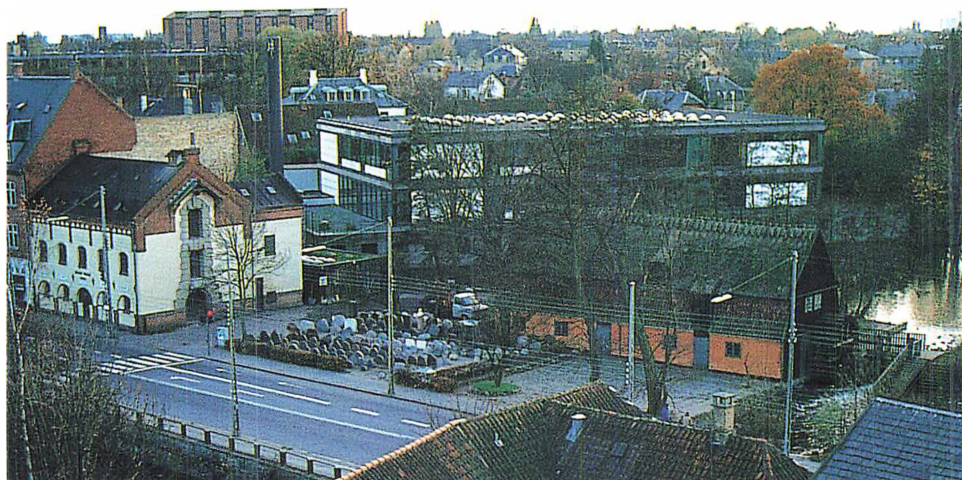
Den Nordre Mølle stod fra 1915 som en pakhuslænge uden indmad, og ved opførelsen af det nye Stadsbibliotek i 1966-68 ville Lyngby-Taarbæk Kommune nedrive den gamle bygning, hvis oprindelse ingen mere huskede. Takket være en undersøgelse af mølleeksperthen ingeniør Anders Jespersen, der dengang var leder af Nationalmuseets Mølleudvalg, lykkedes det at fastslå bygningsens identitet som vandmølle. Anders Jespersen udarbejdede i 1967 et rekonstruktionsforslag til en underfaldsmølle med enkelt stjernehjul, som vandets faldhøjde passede til; men under restaureringsarbejdet modtog man en hidtil ukendt opmålingstegning af det autentiske mølleværk fra før 1915.²⁹ Heraf fremgik det, at møllen ikke havde haft underfaldshjul, men brystfaldshjul og derfor dobbelt stjernehjul, altså et ekstra geartrin for at kompensere for brystfaldshjulets langsommere omdrejningshastighed. Ved et underfaldshjul løber vandet under stibordet, rammer hjulet nederst og virker med stød tæt ved hjulets periferi, hvor dets hastighed er størst. Ved et brystfaldshjul bliver vandet ledt over stibordet ind på hjulet så højt oppe som muligt (men ikke *over* hjulet som ved et overfaldshjul), således at det er vandets *vægt*, der driver hjulet rundt. Fordi vandet bliver bremset og

skal ændre retning, når det rammer hjulet, bliver omdrejningshastigheden mindre end underfaldshjulets.

Denne konstruktion, som i 1850 kan være efterlignet fra et engelskbygget vandhjul af jern opsat på Nymølle i 1842 (jfr. nedenfor), passede i virkeligheden slet ikke til den ringe faldhøjde i Lyngby, hvor brystfaldshjulet »står i vand til knæene«. ³⁰ Rekonstruktionen blev imidlertid udført korrekt i forhold til det overleverede, hvilket medførte, at vandhjulet først efter ilægning af kuglelejer i december 1992 er i stand til at trække skalkværnen. Den forfejlede konstruktion har sikkert været årsagen

til, at Nordre Mølle allerede i 1800-tallet ikke anvendtes. Den daværende Søndre Mølle havde et traditionelt underfaldshjul.

Lyngby Nordre Mølle er i dag en museums mølle rekonstrueret til situationen i 1846/1850 som traditionel kornmølle med vandhjul, et mølleværk med tandhjul af træ (som en kæmpe stor gearkasse) og stenkværne. Foruden de to kværne og skalkværnen rummer møllen en blæsemaskine til kornrensning, en tromlesigte og en havrevalse samt et manuelt og et vanddrevet hejseværk. Alle maskiner m.m. kan køre, og der har forsøgsvis været malet mel i Nordre

Lyngby mølle har siden 1762 bestået af to vandmøller. Af de nuværende bygninger er den Nordre Mølle (til højre) opført i 1846/1850 med udvendigt vandhjul og stenkværne. Den er i dag museums mølle. Den Søndre Mølle (til venstre) er opført i 1903 med turbine og valsestole. Den er stadig funktionsdygtig som melmølle. Jeppe Tønsberg fot. 1980.

Byhistorisk Samling

Fuglevad mølles nuværende bygning er opført i 1874/1876 som fabrik (kunstlæder). I gennemløbet under den høje del af bygningen fandtes en turbine som drivkraft. Alt mølleinventar er fjernet fra bygningen, der anvendes som kursuslokaler.

Byhistorisk Samling

Mølle i 1993; men fordi tilstedeværelsen af korn og mel ville lokke mus og rotter ind i bygningen, bliver møllen demonstreret med tomme kværne for de besøgende.

Søndre Mølle, som Lyngby-Taarbæk Kommune har forpagtet ud, har som nævnt opgivet melproduktionen i foråret 1992, men anvender stadig mølleværket til sortering og blanding. Man kan i Søndre Mølle se turbine, drivremme og drivakslar samt valsestole af metal - altså en mere moderne teknologi end i Nordre Mølle. Tilsammen giver de

to vandmøller i Lyngby et godt indtryk af, hvordan kornmølleri tidligere foregik.

Fuglevad Mølle

Fuglevad Mølle, der i de skriftlige kilder lige som Lyngby nævnes første gang i 1492 som krongods, har gennem det meste af sin tid været kornmølle, selv om den i 1700-tallet var filial af kobber- og messingværket på Brede. Dens nuværende bygning fra 1874/1876 tilhører Nationalmuseet, men bruges som kursusjendom af Lyngby-Taarbæk Kom-

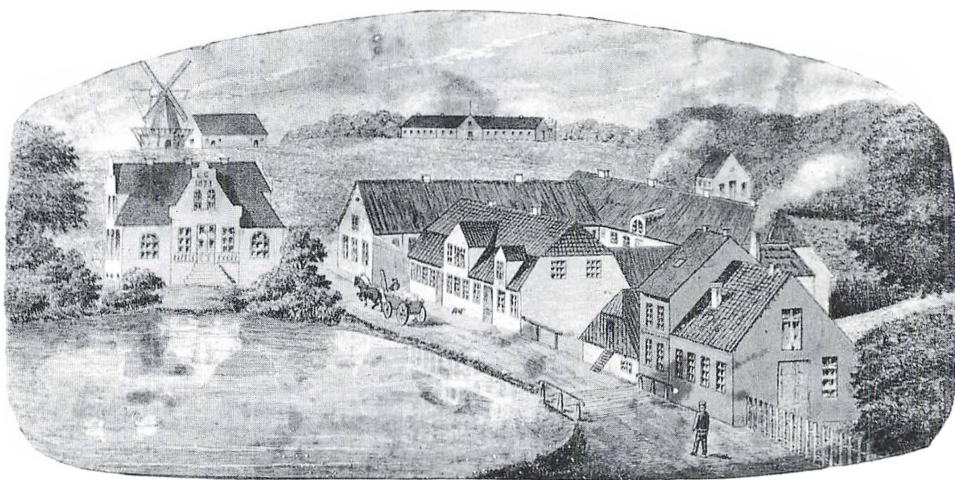
mune, der ejer vandrettighederne på stedet.

Møllens bygninger blev første gang beskrevet og vurderet til brandforsikring i 1783, hvor Fuglevad stadig bar præg af tilhørsforholdet til Brede Kobberværk. På møllen fandtes af produktionsbygninger en messinghytte (d.v.s. et smedeværksted til fremstilling af messinggenstande) med vandhjul og 3 hamre og en hovedbygning med dels beboelse og dels kornmølle. Hovedbygningen beskrives som 19 fag lang og opført i udmuret bindingsværk med mansardtag af tegl og en gennemgående kvist. Af en senere taxation (1867) fremgår det, at bygningens mål var 26 x 12 m, og at de 12 fag var beboelse, medens de 7 fag udgjorde møllestuen.

Kornmøllen var i 1783 »et hollandsk dobbelt Meel-Mølle-Værk« med 2 sigter, kværne og en grynkværn.³¹

I 1795 var messinghytten enten forsvundet eller ombygget til en kornmølle med samme faginddeling (8 x 6 fag), opført af grundmur hhv. muret bindingsværk med mansardtag af tegl, forsynet med vandhjul og indeholdende et mølleværk med én kværn og sigter. Hovedbygningen beskrives som i 1783.³²

I 1832 udvidedes Fuglevad Mølle med en hollandsk vindmølle, anbragt oppe på bakken vest for vandmøllen. Vindmøllen eksisterer stadig på sin oprindelige plads som den eneste af Fri-landsmuseets museumsbygninger, der ikke er flyttet til museet. I 1834 blev vindmøllen suppleret med en hestemøl-

Fuglevad mølle i slutningen af 1870'erne. Den lidt naive tegning viser til venstre den Gudmannske villa fra 1873 og til højre den endnu eksisterende fabriksbygning fra 1874/1876. I midten ses den gamle kornmølle fra 1700-tallet. Der ses hverken vandhjul eller gennemløb, hvilket kan tyde på, at møllet på dette tidspunkt kun har været drevet på vindmøllen, som ses i baggrunden til venstre. Bygningen bagest i midten er Landboskolen ved Lyngby.

Byhistorisk Samling

le på 32 x 12 alen, opført af stampet ler med stråtag. I stueetagen arbejdede hesteomgangen beregnet til 4 heste, på loftet en kværn m.m. I 1845 var kværnen forsvundet, mens hesteomgangen stadig eksisterede, og senere (1867) omtales bygningen som tømrværksted og kornlager med bro fra loftet over til vindmøllen. Stampelersbygningen forsvandt i begyndelsen af 1900-tallet (jfr. billede s. 99).³³

I 1840 omtales vandmøllen som bestående af hovedbygningen med ét vandhjul og tre kværne samt »det mindre mølleværk« med ét vandhjul og én kværn, begge uændrede siden 1795. Sidstnævnte bygning blev i 1867 erstattet af en ny vandmøllebygning, opført af stampet ler og sammenbygget med en vandstue i samme højde af tømmer, begge forsynet med tegtag. Den nye vandmølle målte 17 x 9 m, og vandhjulet drev tre kværne og en skalkværn. I 1868 nævnes det, at der i et tidligere materialhus mellem hovedbygningen og den nye vandmølle var indrettet et valkeværk med tre stamper, drevet af vandkraft.³⁴

I 1873 opførtes en ny hovedbygning »i gotisk stil«, den såkaldte Gudmannske villa, som langt senere blev indrettet som børnehjem. Derefter husede den Nationalmuseets Møllelaboratorium og er i dag en af museets funktionærboliger. I 1873 omtales det ligeledes, at der på Fuglevad fremstilledes kunstlæder (ved sammenpresning af læderrester) samt tildannedes såler og hæle af dette materiale. Denne produktion foregik i stampelersbygningen

fra 1867 med kraft fra vandhjulet i den tilbyggede vandstuebygning, hvorimod stampeværksbygningen i 1873 omtales som »pakhús«. Året efter blev vandstuebygningen revet ned, og det nuværende turbinehus af røde mursten i to etager blev opført med årstallet 1874 og bygherren Ludvig Gudmanns initialer i muren over vandets udløb på bagsiden. Samtidig blev der indlagt en turbine fra Nagel & Kaemp.³⁵ I 1876 blev også stampelersbygningen nedrevet og erstattet af den nuværende énetages murstensbygning. Selv om Fuglevad Vandmølle i dag virker som en helstøbt bygning, er den altså opført i to omgange. Fabrikationen af kunstlæder ophørte i 1879, og der kom i stedet senere en halmvarefabrik, lige som kornmølleri- et blev genoptaget. Senere har der været forskellige håndværks- og servicevirksomheder på Fuglevad, men udelukkende af lokal betydning. Den gamle hovedbygning fra 1700-tallet brændte i 1900.³⁶

Drivkraften på Fuglevad var således vandhjul frem til 1874 hhv. 1900. Turbinen fra 1874, som bl.a. trak en dynamo på 3 KW til belysning, blev i 1891 erstattet af en 50 HK »Holger Danske«-turbine. Den fandtes på plads til 1980, hvor Nationalmuseet (som ejer bygningen) lod den tage op og flytte til Jylland.³⁷ Dens senere skæbne kendes ikke.

Brede

Brede var den af Mølleåens møller, der udviklede sig til det største fabriksanlæg. Fra en begyndelse som kornmølle i

Maleri af den vestlige del af Brede i 1850'erne. Billedet viser I. C. Modewegs klædefabrik med tilhørende arbejderboliger. Røgen er udtryk for, at fabrikken har fået dampmaskine. Den stråttækte bygning til venstre er begyndelsen til den såkaldte Lange Længe, opført i 1833. Byhistorisk Samling

middelalderen, hvor Brede omtales første gang i 1370 som tilhørende Roskilde bispestol, udviklede Brede sig over en periode som krudtværk 1628-68 til at blive kobbeværk i tiden 1668-1855 og derefter klædefabrik fra 1831 til 1956, hvor Brede ved lukningen var Danmarks ældste og største klædefabrik. I 1959 blev fabrikskomplekset overtaget af Nationalmuseet, som indrettede kontorer og magasiner for museets 3. Afdeling, Nyere Tid (Dansk Folkemuseum).

Beliggenheden af Bredes bygninger kendes allerede fra en plan 1764; men beskrivelserne til brandforsikring be-

gynder i 1783, hvor Brede endnu udelukkende var kobber- og messingværk.³⁸ Produktionsbygningerne i kobbeværkets tid bestod navnlig af to kobberhytter og to messinghytter, d.v.s. smedeværksteder, hvor vandhjulet trak såvel hamrene som blæsebælgene til eserne. Værkstederne lå to og to omkring åens to gennemløb, som tilsyneladende fandtes på samme sted som i dag, hvor portbygningen ind til fabrikken er en ombygning af den vestlige af kobberhytterne.

Hovedbygningen er opført i 1795, og de to længer om gårdspladsen går trods

Maleri af den østlige del af Brede, Brede Kobberværk. Billedet er antagelig samtidigt med det modstående, men langt fra malet med samme dygtighed. De to bygninger til venstre er de samme, som gengives yderst til højre på det modstående billede, d.v.s. de to kobberhytter.

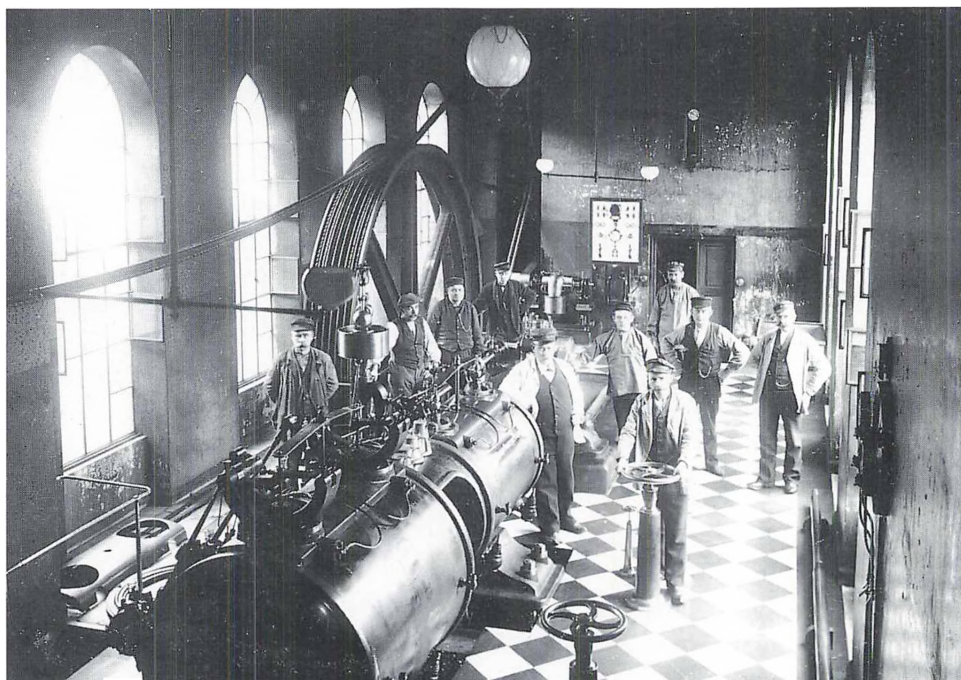
Byhistorisk Samling

senere ombygninger ligeledes tilbage til 1700-tallet; men ellers er intet bevaret af kobberværket. Da I. C. Modeweg i 1831 overtog den vestlige halvdel af Brede til udflytning af sin klædefabrik, begyndte han at udvide sin del af komplekset. I 1832 opførtes to 3-etages bygninger i vinkel langs med mølledammen og bagud på grunden mod nord, i 1838 forhøjedes bygningen mellem hovedbygningen og vinkelbygningen, og i 1846 opførtes en 4-etages bygning i tilknytning til vinkelbygningen og parallelt med rækken langs mølledammen, hvorved »Snedkergården« opstod

(jfr. skitsen s. 28).³⁹ I den sidstnævnte bygnings stueetage indrettedes kedel-anlæg og opstilledes en importeret 25 HK balancedampmaskine, muligvis fremstillet i Verviers.⁴⁰ Den østlige af messinghytterne omdannedes i 1833 til valkeri, og nord for de nævnte bygninger opførtes samme år et farveri.⁴¹

I 1851 anskaffede I. C. Modewegs søn Julius Emil Modeweg en schweizisk 16 HK Jonval-turbine fra firmaet Escher Wyss & Cie.⁴² I 1855 købte J. E. Modeweg også den østlige del af Brede og koncentrerede vandkraften i åens vestlige løb, hvor to mindre turbiner hver på

Maskinsalen fra 1883 på Brede Klædefabrik. Fra dampmaskinens svinghjul går tove ud til drivakslerne under lofterne i de tilstødende bygninger. Dampmaskinen udviklede 122 HK, hvilket dengang var nok til at drive en hel fabrik. Rummet med de karakteristiske rundbuede vinduer eksisterer stadig. Det ligger hen over åens gennemløb og er i dag Nationalmuseets biograflokale, »Brede Bio«.

Byhistorisk Samling

Side 29 øverst:

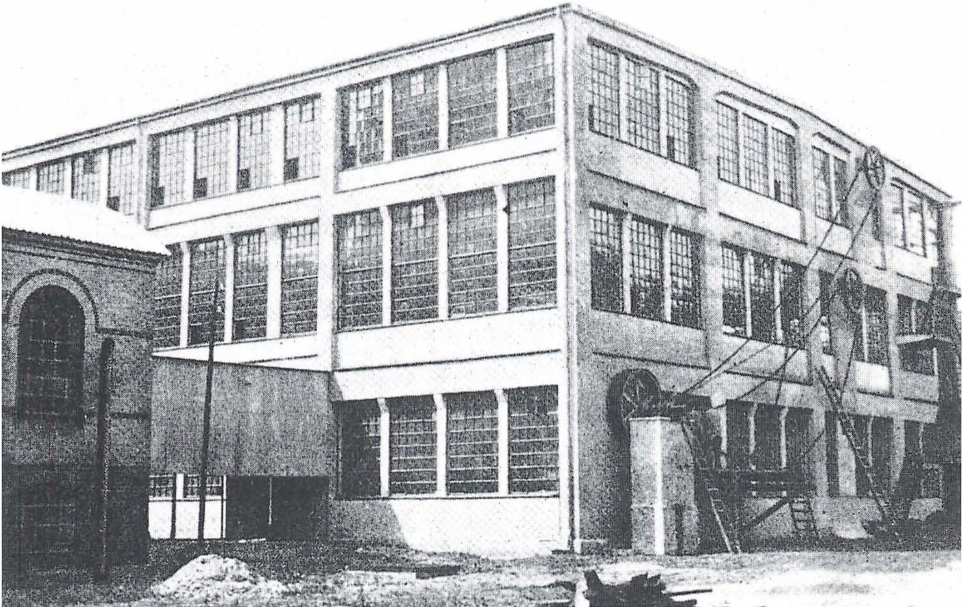
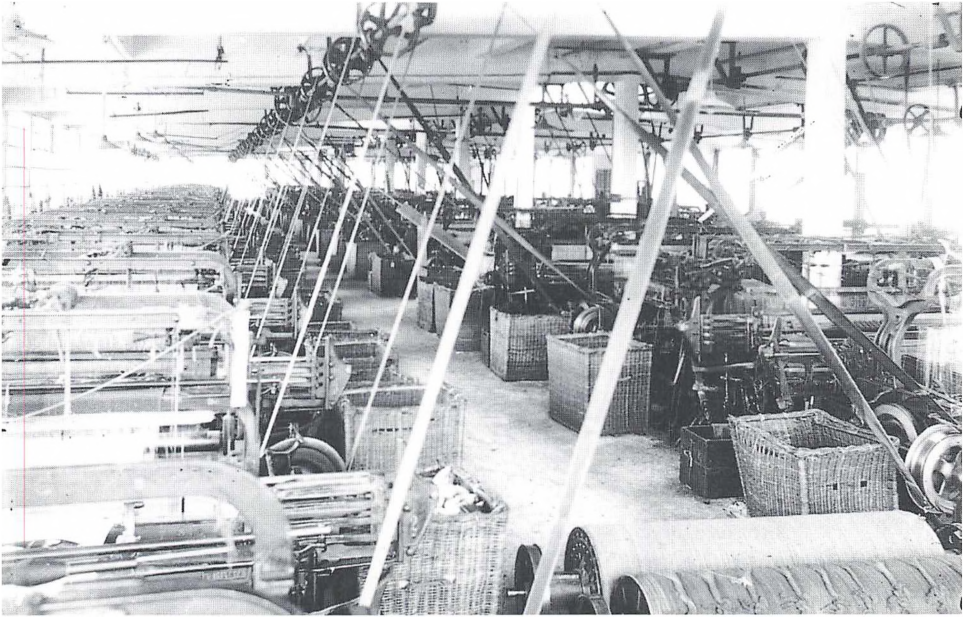
En af vævesalene i jernbetonbygningen fra 1918-20. Fra drivakslerne under loftet går drivremme ned til de enkelte arbejdsmaskiner (maskinvæve). Transmissionssystemet var karakteristisk for damp-teknologien, men fortsatte med at anvendes ind i den elektriske epoke, således at store elektromotorer hver trak dele af anlægget med flere arbejdsmaskiner (gruppedrift).

Byhistorisk Samling

Side 29 nederst:

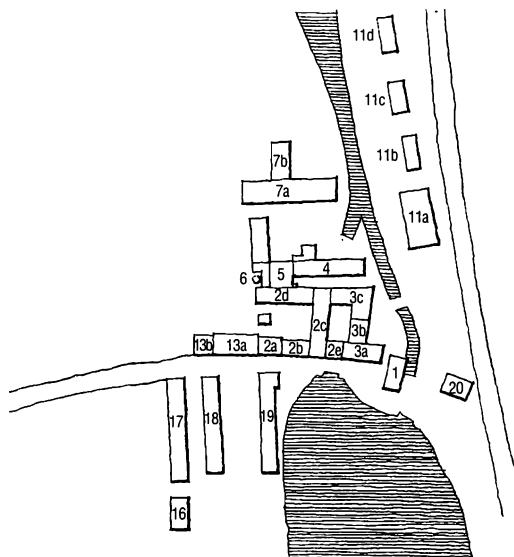
Da den første af jernbetonbygningerne blev opført i 1907, anvendtes endnu mekanisk kraftoverførsel fra dampmaskinen til drivakslerne. Fotografiet viser, hvordan tovrækket fra maskinhuset (til venstre) skulle forbindes med udvendige tovskiver på enderne af drivakslerne under lofterne i de tre etager. På denne måde ville der blive fordelt 50 HK til stueetagen (foruden 20 HK direkte fra forlagsakslen) samt 40 HK til hhv. 2. og 3. etage, ialt 150 HK. Da bygningen i 1913 blev forlænget, kom tovrækkene og tovskiverne til at sidde i en indvendig skakt midt i bygningen, markeret med det lange ovenlysvindue på taget af bygningen på billedet s. 29. (Ingeniøren 1908 s. 333).

Brede omkring 1900.

- 1 Kontor 1890
- 2a Fabriksbygning før 1831, ombygget 1838
- 2b Do. 1832
- 2c Do. 1832 } »Snedkergården«
- 2d Do. 1846 }
- 2e Do. »Strømhuset« 1869
- 3a Do. 1866
- 3b Do. 1861
- 3c Do. 1883
- 4 Farveri 1885/1891
- 5 Kedelhus 1885
- 6 Skorsten 1896
- 7a Væveri og hattefabrik 1890/1894
- 7b Maskinhus 1896
- 11a Lagerbygning »Kostalden«
- 11bcd Lagerbygninger
- 13a Hovedbygning 1795
- 13b Do. »Lille Brede« 1871
- 16 Arbejderbolig »Krobygningen« 1837/1887
- 17 Do. »Lange Længe« 1833/1837/1887
- 18 Do. »Lille Længe«
- 19 Do. »Mesterlængen«
- 20 Spisehus 1893

7 HK blev installeret i stedet for den førstnævnte. Turbinerne nævnes sidste gang i virksomhedens inventurer i 1915; men det vides ikke, hvornår de er fjernet.⁴³

Med forskellige tilbygninger afsluttedes i 1871 den række af hvide bygninger langs mølledammen, der endnu er karakteristisk for Brede. Ud over turbinerne rådede fabrikken nu over 3 dampmaskiner på 25, 6 og 20 HK. Den sidstnævnte dampmaskine var bygget af Burmeister & Wain i 1861 som drivkraft til et nyopført rueri og valkeri.⁴⁴

Da den tyskfødte Edmund Daverkosen i 1880 tiltrådte som teknisk direktør, indledtes en ekspansionsperiode for Brede, som varede til afslutningen af 1.

Verdenskrig. I 1883 fik fabrikken sin første »store« dampmaskine på 122 HK, og i 1885 opførtes et nyt kedelhus og farveri i stedet for det gamle fra 1833, der var blevet ombygget i 1856. I 1890 og 1894 opførtes en 3-etages væveribygning af gule mursten med et vandtårn til det sprinkleranlæg, der i 1895 indlagdes på Brede som det første på en fabrik i Danmark. I 1896 opførtes en ny fabrikskorsten syd for, og et nyt maskinhus nord for væveribygningen med en 145 HK dampmaskine.⁴⁵

Med opførelsen af disse bygninger, hvortil der i 1905 kom et nyt kedelhus, var der skabt et helt nyt produktionsanlæg; men næste trin i udviklingen fulgte allerede i 1907-20. I 1907-08 opførtes

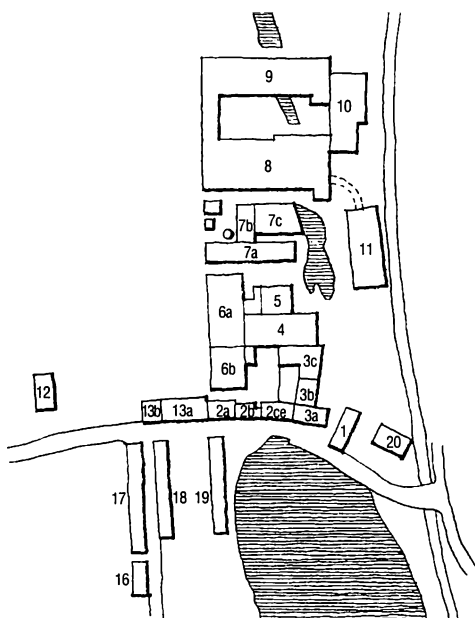

Brede Klædefabrik i 1973. Ud mod mølledammen ses rækken af hvide fabriksbygninger fra 1832-71. Midt i fabrikskomplekset væveribygningen fra 1890'erne med vandtårn til sprinkleranlæg og bagest jernbetonbygningerne fra perioden 1908-20. De nyeste fabriksbygninger fra 1943 og 1951 ses til højre, ud mod Nærumbanens spor.
Byhistorisk Samling

bag ved maskinhuset den vestlige halvdel af en jernbetonbygning i 3 etager til spinderi, angiveligt den første fabriksbygning af jernbeton i Danmark.⁴⁶ Den østlige halvdel opførtes i 1913, og en tilsvarende bygning opførtes bagved til væveri i 1918-20.⁴⁷ Mellem de to bygninger var der i vestenden en forbindelsesgang i 2. og 3. etage, medens den østlige forbindelsesbygning først blev opført i 1951 som den sidste nye bygning på Brede.⁴⁸

De to store jernbetonbygninger gjorde

det muligt at samle hele den tørre del af produktionen (kartning, spinding, vævning) under samme tag, og da den murede råvarebygning »Kradserbygningen« i 1943 afløste en række store gamle træbygninger og blev sat i forbindelse med spinderybygningen med en lukket bro, kunne også råvaretilførslen foregå overdækket.⁴⁹ Derimod måtte det færdige garn eller klæde transporteres udendørs (med tovbåner) til farveriet og appreturbygningen, hvor den våde del af processerne foregik (valk-

Brede i 1956

- 1 Kontor 1890/1941
- 2a Fabrikbygning før 1831, ombygget 1838
- 2b Do. 1832
- 2ce Do. 1832/1869
- 3a Do. 1866
- 3b Do. 1861
- 3c Do. 1883
- 4 Farveri 1936
- 5 Farvelager 1916
- 6a Appreturbygning 1905/1931
- 6b Do. 1941
- 7a Maskinværksted 1890/1894
- 7b Maskinhus 1896/1930 med skorsten 1930
- 7c Kedelhus 1930
- 8 Spindleri 1907-08/1913
- 9 Væveri 1918-20
- 10 Kontorer, garderober, toiletter 1951
- 11 »Kradserbygningen« (lager) 1943
- 12 Asyl og vuggestue 1905
- Øvrige som 1900.

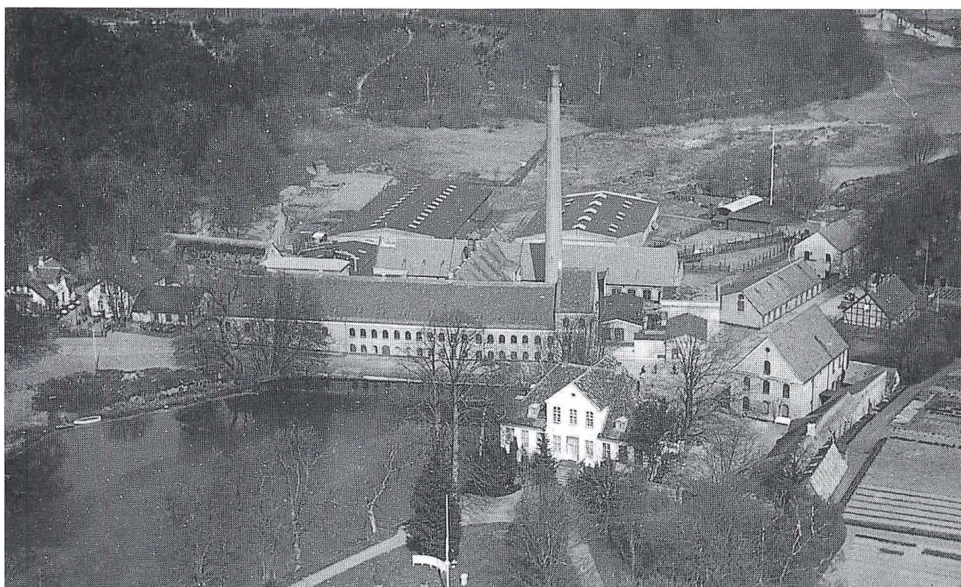
ning, farvning). Farveriet fra 1885 var i 1891 blevet udvidet, og i 1936 byggedes et helt nyt farveri uden om det gamle, uden at arbejdet heri standsedes. I 1940 blev Snedkergården nedrevet og i 1941 erstattet af en stor appreturbygning (udvidelse af kedelhuset fra 1905, der i forvejen var blevet udvidet i 1931). Det var disse bygninger - farveriet og appreturbygningen - der i årene 1966-88 rummede Nationalmuseets årlige Brede-udstillinger.⁵⁰

I 1930 opførtes et nyt kedelhus og en ny skorsten nord for bygningen med vandtårnet, og maskinhuset på dette sted udvidedes til dobbelt størrelse, således at der blev plads til to 425 HK dampmaskiner med dynamoer, hvorved fabrikken selv kunne fremstille elektri-

citet. Dampen havde man i forvejen, fordi man skulle bruge den til de mange vaske-, valke-, farve- og skylleprocesser i klædeproduktionen. De 850 HK egenproduktion kunne suppleres med elektricitet fra NESA, i 1935 således opgjort til 340 HK el; men egenproduktionen var billigere, og dampmaskinerne - fra 1947 med oliefyring under kedlerne - kørte lige til fabrikkens sidste arbejdsdag i 1956.⁵¹

De gode pladsforhold på Brede betød, at man oftest ikke behøvede at rive gamle bygninger ned, når man skulle bygge nye, men blot kunne udvide bagud mod nord på grunden. Derfor ligger der på Brede flere generationer af dansk fabriksbyggeri side om side, og dette usædvanlige forhold har været medvirkende

Ørholm i 1921, da papirproduktionen ophørte. Forrest ses hovedbygningen fra første halvdel af 1700-tallet og til højre for denne magasinet fra 1872. Langs mølledammen ligger en lang bygning indeholdende maskinrum, hollænderi og stengang. Vinkelret på dens bagside ses taget af papirmaskinbygningen, som er forbundet med kalenderbygningen og (bag skorstenen) papirsalsbygningen. Alle disse bygninger, der bortset fra de to førstnævnte er opført i 1886, eksisterer endnu i 1998. Derimod er de to brede, lave lagerbygninger bagest nedrevet.

Byhistorisk Samling

til, at hele fabrikskomplekset med institutioner og de tilbageværende boliger er blevet fredet i 1990.

Ørholm

Ørholm, der kendes fra 1370, er en af de ældste industrimøller langs Mølleåen. Fra 1559 til 1724 var her kornmølle og derefter kobber- og jernindustri til 1793, idet Ørholm i denne periode var filial af Brede Kobberværk. Fra 1793 til 1921 blev der produceret papir på Ørholm, og de nuværende bygninger er opført som papirfabrik. I perioden 1935-1977

anvendte bl.a. madrasfabrikken Lama bygningerne, som nu tilhører Nationalmuseet.

Ørholms bygninger er første gang beskrevet til brandforsikring i 1769, hvor der stadig var metalindustri på stedet. Der omtales af produktionsbygninger en kornmølle og et smedeværksted til fremstilling af savblade (omkring en fælles vandstue), to hammersmedeværksteder (ligeledes omkring en fælles vandstue) og et slibeværksted med vandstue samt et hestetrasket slibeværksted.⁵²

I 1793 og 1794 blev Ørholm takseret igen, d.v.s. lige før og lige efter omdannelsen til papirfabrik. I 1793 nævnes af produktionsbygninger et håndsmedeværksted med tre esser, to smedeværksteder med vandhamre og hhv. to og tre esser, et slibeværksted, et jernmagasin og et kulhus. Det var forholdsvis små bygninger, 8 x 5 fag af bindingsværk (udmuret eller bræddebeklædt) med stentag (håndsmedeværkstedet dog 13 fag langt og med stråtag). Desuden var der en melmølle med 4 kværne. Der var to mølleværker, et til smede- og slibeværkstederne og et til melmøllen. Desuden nævnes hovedbygningen med udbygninger samt et antal arbejderboliger. Bebyggelsens karakter af stor arbejdsplads illustreres af, at der på gavlen af et materialhus hang en malmklokke, antagelig til at markere arbejdstidens begyndelse og afslutning.

I 1794 nævnes nogle nyopførte bygninger, således at de i 1793 nævnte må formodes stadig at have eksisteret. De nye var en »papirmøllebygning« ved det nordlige løb, på 15 x 7 fag i to etager med fabriksøtage og med nederste etage i grundmur og de øvre etager i tømmer med tørreluger eller vinduer. Bygningen, der havde tegltag, rummede forneden to skruepresser til papir og på lofterne et stort antal »tørremaskiner«. På nordsiden af denne bygning var der to tilbygninger, et limhus og et bødtehus, og på sydsiden en bygning på 8 x 5 fag med en hollænder drevet af et vandhjul. Endelig nævnes en arbejderbolig til 5 familier, der hver havde et værelse og et køkken.⁵³

I 1822 bestod papirfabrikken af det ovennævnte papirværksted med to tilbyggede bødtehus, »Hollænderhuset« med vandstue og vandhjul ved det nordlige løb til drift af to hollændere, en papirsal samt »Blaamøllen« ved det sydlige løb med to tilbyggede bødtehus og vandstue med vandhjul. Blaamøllen, der indeholdt to hollændere, hed således, fordi her fremstilledes det blå papir, som sukkertoppe dengang blev pakket ind i. Endelig lå der ved siden af værket et tørrehus med papirsal i den ene ende.⁵⁴

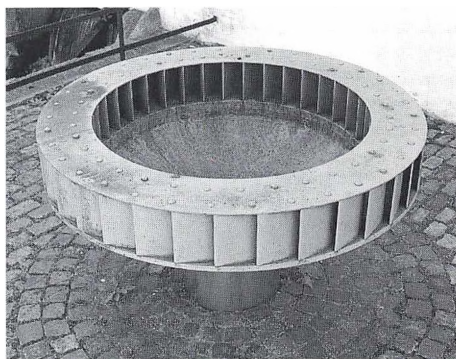
I 1831, hvor J. C. Drewsens engelske papirmaskine fra 1829 på Strandmøllen (jfr. nedenfor) blev kopieret på Ørholm, blev nogle af produktionsbygningerne nedrevet og erstattet af »Maskinhuset« med den nye papirmaskine og en tilbygget vandstue med vandhjul på nordsiden samt et nyt hollænderhus med to hollændere drevet fra den hidtidige vandstue. Papirsalen og Blaamøllen med vandstue bevaredes.⁵⁵

I 1838 opførtes på den nærliggende »Runde Bakke« en hollandsk vindmølle med to hollændere samt en melkværn og en skalkværn. I 1842 fik vindmøllen en tilbygning med en bødte og en presse; men i 1845 omtales den som tømt for alle maskiner, og ved taksationen i 1857 omtales den ikke.⁵⁶

I 1842 opførtes en ny papirsal i forlængelse af Maskinhuset, og i vinkel med dette mod syd en kvistbygning med en 20 HK dampmaskine og 4 hollændere. Desuden opførtes et blegehus og et materialhus (jfr. maleriet s. 132).⁵⁷ I 1851 fik værket på nordsiden af Maskinhuset en

hollænderibygning i to etager med to vandstuer. Den sydlige indeholdt vandhjulet til papirmaskinen, den nordlige et tredobbelt vandhjul til tre hollændere på 1.sal. I 1857 lå de to bygninger på række med facade ud imod Mølledammen, idet hollænderbygningen fra 1851 var forlænget mod syd hen over den vestlige ende af maskinhuset med papirmaskinen. Bag disse bygninger lå et enetages kedelhus og den østlige, enetages ende af maskinhuset; bag sidstnævnte lå nu en toetages bygning med papirsal i stuen. Lidt tilbage trukket syd for disse bygninger opførtes i 1862 en toetages magasinbygning, og i 1866 forlængedes den sydlige hollænderibygning et stykke mod syd. I 1867 forlængedes rækken mod nord med en toetages blegeribygning, og syd for rækken ombyggedes den tidligere Blåmølle til en toetages bygning med gavlen ud mod mølledammen (den anden gavl stødte op til magasinbygningen fra 1862).⁵⁸ Herved var der i lighed med f.eks. Brede skabt en sammenhængende bygningsfacade langs hele mølledammen (jfr. maleriet s. 140). På bagsiden tilbyggedes i 1874 et turbinehus med en 15 HK Fourneyron-turbine af Nagel & Kaemp's model, fremstillet på Lüneburger Eisenwerke.⁵⁹

Det imponerende bygningskompleks, der i de følgende år udvidedes med tilbygninger, kom kun til at eksistere i ca. 20 år. Den 29. januar 1886 brændte hele fabrikken, hvorefter den nuværende, der dog er ændret efter endnu en brand i 1913, blev opført (jfr. skitsen s. 34). I 1901 var der tale om en sammenhæn-

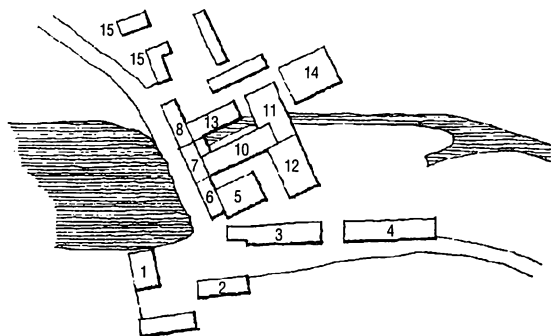

Klokken med ledeskovlene til Ørholms Francis-turbine fra 1890 er opstillet med bunden i vejret uden for indgangen til Nationalmuseets udstilling »Industriens vugge« i Brede. Drivhjulet har siddet i det runde hul i midten, således at vandet kom ind gennem de faste ledeskovlene og ud gennem drivhjulet og den åbne bund.

Byhistorisk Samling

gende toetages bygning langs mølledammen, hvori bl.a. hollænderiet med 6 hollændere og en 150 HK dampmaskine fandtes. I turbinehuset var turbinen i 1890 udskiftet med en 20 HK Francis-turbine fra Frichs i Århus,⁶⁰ og ved sydgavlen fandtes et kedelhus. Mellem disse strakte papirmaskinebygningen sig bagud fra hollænderiet til en anden parallelt liggende bygning, der indeholdt papirsalen og kalenderlokalet. Papirmaskinen blev trukket af en 50 HK dampmaskine, og i kalenderlokalet stod to dampmaskiner på 30 og 12 HK. Endvidere fandtes i kludekogeriet en kalender og en 2 HK dampmaskine, og hertil kom en 20 HK dampmaskine med dynamo til belysning, således at der på fabrikken i 1901 var i alt 264 HK damp-

Ørholm omkring 1900

- 1 Hovedbygning (1700-tallet)
- 2 Magasin 1872
- 3 Kludekøgeri og kalander 1867
- 4 Smedie og pakhus 1862
- 5 Kedelhus 1886
- 6 Maskinrum 1886
- 7 Hollænderbygning 1886
- 8 tengang 1886
- 9 Turbinehus 1886
- 10 Papirmaskinbygning 1886
- 11 Kalanderbygning 1886
- 12 Papirsal 1886
- 13 Opsamling af papirmasse
- 14 Lagerbygning 1890
- 15 Restauration

Scene fra arbejdslivet på »Lama« på Ørholm i slutningen af 1940'rne. Kvinderne laver fjedre til springmadrasser. Den elektriske kraftoverførsel med enkelt drift er gennemført, og arbejdsmaskinernes placering i lokalet er uafhængig af faste installationer bortset fra el-stik. Byhistorisk Samling

kraft foruden turbinen. I 1906 blev bygningen fra 1867 med gavlen ud mod vandet nedrevet, således at der på dens plads syd for fabriksbygningen langs mølledammen kunne opføres et nyt maskinhus med forbindelse til fabriksbygningen.⁶¹

En ny brand i 1913 ødelagde en stor del af fabrikken, hvis vigtigste bygninger og karakteristiske udseende ud mod mølledammen dog blev bevaret. Der var fremdeles tale om hollænderi ud mod mølledammen, bag ved dette papirmaskinebygningen og bagved igen kalendarlokale og papirsal. Bagest på grunden fandtes omfattende lagre af rå- og færdigvarer samt kul. En beskrivelse i 1916 omtaler 4 dampmaskiner på 400 HK (via dynamo til el-motorer i fabrikken), 100 HK (til papirmaskinen), 25 HK (via dynamo til belysning) og 30 HK,

i alt 555 HK.⁶² Fabrikken var således selvforsynende med lys og kraft. Turbinen fra 1890 på 20 HK fandtes stadig og blev først taget op i 1965. Den blev skænket til Nationalmuseet, som senere også overtog bygningerne. Turbinens ledeskovle er opstillet ved indgangen til Nationalmuseets udstilling i Brede »Industriens vugge«.

I 1916 bestod produktionen af grovere papirsorter fremstillet af bl.a. affaldspapir, som knustes i kollergange. Efter 1. Verdenskrig valgte De forenede Papirfabrikker at lukke Ørholm og Nymølle, og produktionen standsede i 1921. Derefter stod bygningerne tomme eller blev lejet ud til forskellige firmaer. I 1935 begyndte madrasfabrikken Lama under ledelse af Erik Daverkosen (søn af fabrikant Edmund Daverkosen fra Brede) at anvende nogle af lokalerne og købte i 1959 hele fa-

Nymølle i 1946. Hovedfabrikken fra 1850'erne blev i 1943 udvidet med »Laden« i forgrunden.

Byhistorisk Samling

brikskomplekset. Denne virksomhed fortsatte til 1977, hvor produktionen flyttede til Hurup i Thy, og Nationalmuseet overtog bygningerne. Ørholm bruges i dag hovedsagelig til magasiner, og i 1990 opførte Nationalmuseet en stor ny magasinbygning bag fabrikken.

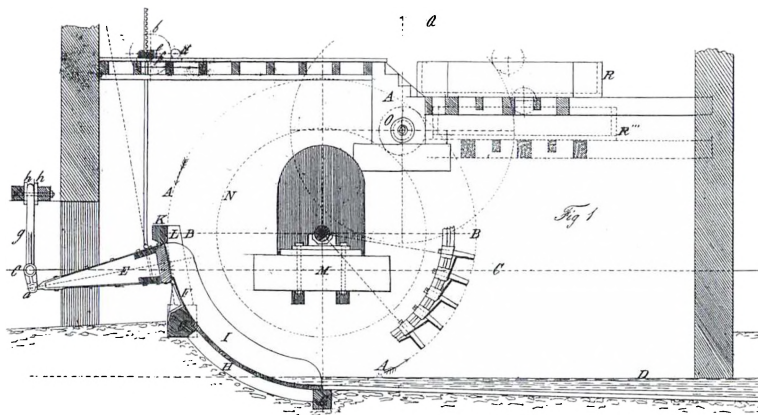
Nymølle

Nymølle har næsten altid været drevet som filial af andre værker, i den længste tid Ørholm. Fra anlægningen i 1643 til 1794 var her kobber- og jernindustri og fra 1794 til 1921 papirfabrik, bortset fra et mislykket forsøg i 1852-55 på at anlægge en tekstilfabrik. I perioden 1935-1973 tilhørte Nymølle C. Schous Fabriker («Schous Sæbehus») og anvendtes som renseri og farveri. Nymølle tilhører siden 1973 Nationalmuseet; men den sydlige

del af bygningskomplekset anvendes af Lyngby-Taarbæk Kommune som værkstedsskole for arbejdssøgende, og den nordlige del (i Søllerød Kommune) er udlejet til arkitektfirmaet Fogh & Følner.

Nymølles bygninger er beskrevet fra 1783, hvor værket endnu var en del af Poul Badstubers gamle kobber-imperium, på dette tidspunkt dog på andre hænder. I den ældste bevarede beskrivelse nævnes således både to kobberhytter med kobberhammerværk og en messinghytte med messingstampeværk foruden en hovedbygning (beboelsesbygning) og flere mindre bygninger.⁶³

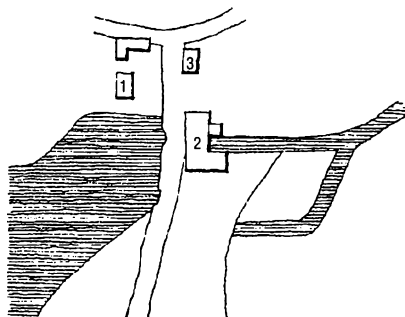
I 1795-97 opførtes en række produktionsbygninger til papirfabrikken, som man får et indtryk af på Fattig-Holms stik fra 1823, jfr. s. 119.⁶⁴ I en beskrivelse

Jernvandhjulet på Nymølle, som blev installeret i 1842, var fremstillet på Bryan Donkins fabrik i England. Med sin omhyggelige tilpasning og med den store faldhøjde i Nymølle (2,8 m) var det velegnet til dette møllested. Vandet er på tegningen opstemmet til linien BB og lukkes ind på skovlhjulet fra venstre ved at sænke stighbordet E, der er hængslet ved a. Vandet løbet altså over stighbordet, men under skinnen K, der giver det en retning nedad. Kun enkelte skovle er vist på skovlhjulet, hvis ydre diameter følger cirklen AAA (Kvartalsberetninger fra Industriforeningen i København 1842, planche I).

Nymølle omkring 1900

- 1 Hovedbygning »Høyersdal« 1851
- 2 Papirfabrikken 1857 med turbinehus
- 3 Arbejderbolig »Kuskehuset«

fra 1842 optræder der en korsbygning ved den nordre strøm til hollænderi og en vinkelbygning ved den søndre strøm til papirmølle. Begge disse bygninger var nyopførte og blev drevet af vandhjul.⁶⁵

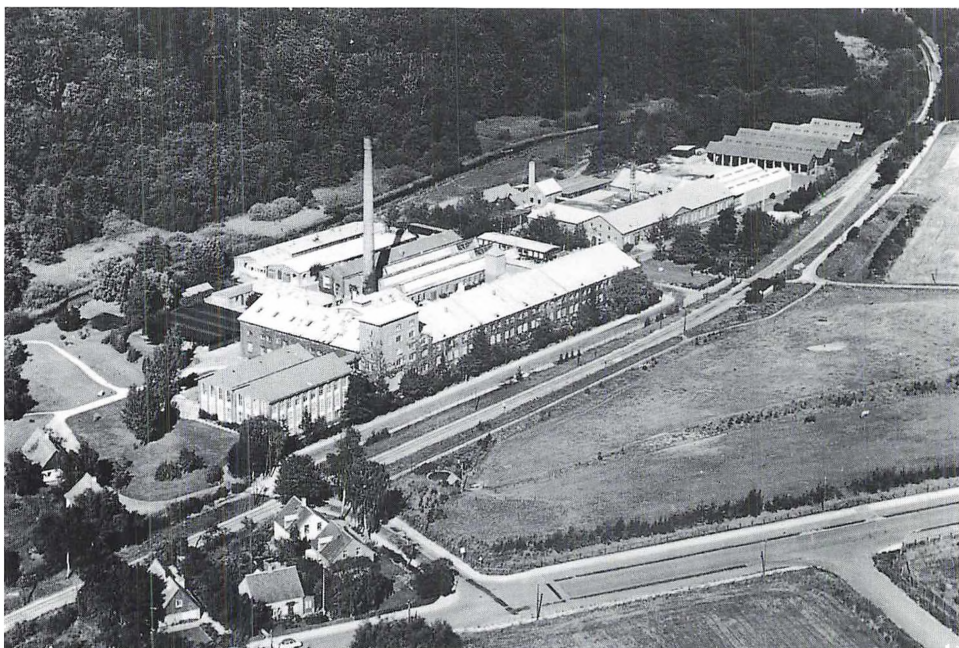
Det nordlige af disse vandhjul, som var anbragt inde i bygningen med træk til 4 hollændere på etagen over hjulet, var usædvanligt og kendes fra en samtidig trykt beskrivelse: Der var tale om et brystfaldshjul af jern, fremstillet af Bryan Donkin i London og opsat på Nymølle i 1842 (allerede i 1839 havde J. C. Drewsen på Strandmøllen fået et tilsvarende hjul). Brystfaldshjulet er som ovenfor nævnt karakteristisk ved, at vandet i modsætning til et underfaldshjul løber over stighbordet ind på hjulet i en vis højde, således at det virker ved sin vægt mere end ved stød, og således at hjulet kører langsommere end et underfaldshjul (det aktuelle hjul, der var næsten 5 1/2 meter i diameter, kørte 7 1/2 omdrejninger i minuttet; jfr. tegningen overfor).⁶⁶

I 1851 ombygges hovedbygningen til sin nuværende skikkelse. Samme år om-

tales en øst-vest beliggende toetages grundmuret bygning, indrettet som valkeværk med 6 par stamper og vandhjul. Denne bygning har sandsynligvis ligget på sydsiden af den nordre strøm langs med denne, enten opført på fundamentene af det tidligere papirværksted eller ved brug af dettes grundmur i nederste etage. Både denne bygning og den førnævnte korsbygning led brandskade i 1854, men blev genopført samme år.⁶⁷

I 1857 omtales fabrikskomplekset som bestående af en toetages teglhængt vinkelbygning på 41 x 12 m. Denne bygning var beliggende nord-syd med sidefløjen mod øst ved den søndre gavl. Ved den nordre gavl var der påbygget to tilbygninger mod øst, og ved den østlige gavl af disse to beboelsesbygninger mod nord. Disse bygninger, der altså alle var sammenbygget, udgjorde på dette tidspunkt hele fabrikken på Nymølle, således at en del ældre bygninger var blevet nedrevet. Det bygningskompleks, vi kender i dag, var dermed etableret.⁶⁸

Af maskiner nævnes i 1842 4 hollændere i den nordre og 1 i den søndre bygning, i 1857 et ikke nærmere angivet an-

Ravnholm Strømpfabrik omkr. 1960. Vinkelbygningen med tårnet er den oprindelige papirfabrik fra 1906. Bag ved fabrikken anes Mølleden. Byhistorisk Samling

tal hollændere samt »2 afdelinger til træslibning«, d.v.s. produktion af papir på grundlag af træ i stedet for klude. Derimod er valkningen, som nævnes i 1851 og 1854, åbenbart opgivet før 1857, selv om Trap i 1858 omtaler Nymølle Klædefabrik med 24 arbejdere.⁶⁹

Af senere inventarbeskrivelser (1867 og 1869) fremgår det, at fabrikkens drivkraft udelukkende bestod af vandhjulet, der drev 4 (i 1867 5) hollændere. Desuden nævnes en bønne m.m. til produktion af pap.⁷⁰ I 1882 omtales fabrikken (altså stort set det eksisterende bygningskompleks) som indvendigt ombygget og restaureret. De søjler og bjælker af jern,

som sammen med et loft af korte murbu-er stadig findes i kælderen i den nordlige del af bygningen, stammer muligvis herfra. Der omtales en 25 alen høj fabrikskorsten og en 10 HK dampmaskine foruden et vandhjul, og af arbejdsmaskiner 6 hollændere og en papirmaskine. Dampmaskinen synes at have været anbragt i et maskinhus tilbygget på østsiden af den nordlige ende af fabrikskomplekset.⁷¹ Denne bygning omtales fra 1898 som turbinerum og fra 1921, hvor papirfabrikationen ophørte, som brændehus. Det passer med, at Frichs i Århus i 1898 leverede en turbine på ca. 40 HK til Nymølle.⁷² Trap opgiver i 1898

ialt 56 HK vandkraft på Ørholm og Nymølle, hvoraf Ørholm som nævnt havde 15.⁷³ I 1939 leveredes en ny Francisturbine på 60 HK fra Møller & Jochumsen. Den var sammenkoblet med en vekselsstrømsgenerator og var altså udelukkende beregnet til elektricitetsforsyning.⁷⁴

C. Schous Fabriker (Ravnholm Strømpfabrik) anvendte fabriksbygningen til farveri, renseri, strømpformerer m.m. fra 1942. Virksomheden opførte i 1943 en bygning øst for fabriken til presning.⁷⁵

Ravnholm

Lidt øst for Nymølle opførtes i 1906 Ravnholm Papirfabrik af et konsortium, der ville konkurrere med De forenede Papirfabrikker. Den nye, moderne indrettede fabrik ønskede at bruge Mølleåens vand i produktionen. Rettighederne til vandet tilhørte imidlertid Fuursø-Møllestrøms Interessentskab, hvor De forenede Papirfabrikker som ejer af Ørholm, Nymølle og Strandmøllen havde stor indflydelse. Derfor fik Ravnholm Papirfabrik ikke lov til at bruge vandet fra Mølleåen, og allerede i 1908 lykkedes det desuden De forenede Papirfabrikker at købe den nye konkurrent og nedlægge den.⁷⁶ Bygningen indgik i 1933 i C. Schous Fabriker som Ravnholm Strømpfabrik og er i dag en del af virksomheden Haldor Topsøe A/S. Selv om den ligger ud til Mølleåen, regnes Ravnholm ikke med til Mølleåens fabrikker.

Stampen

Stampen, der antagelig er identisk med

den i 1370 omtalte Brændemølle, har navn efter den ovenfor nævnte valkeproces i klædefremstillingen. Der har været klædeproduktion på Stampen fra 1620 til 1914, og fra 1940 til 1971 blev her produceret acetylen, idet Stampen var en filial af Strandmøllen. I dag er der ingen af de oprindelige bygninger tilbage; men Nationalmuseet har genopbygget et lille uldspinderi fra Rebstrup i Himmerland, jfr. s. 150-53. Stampen tilhører Skov- og Naturstyrelsen.

Udseendet af Stampens bygninger kendes fra 1770, hvor møllen kaldtes »Stubbe-Valke-Mølle«. Der var tale om en række småbygninger beliggende nord-syd på mølledæmningen: nordligst et stuehus, derefter et valkeværk med 5 par stamper, en vandstue med vandhjul og derefter igen et valkeværk med 5 par stamper. Sydligst lå en vognremise og et beboelseshus.⁷⁷

I 1784 havde de to ens valkeværker fået hver sin vandstue med vandhjul; men i 1835 var der igen en fælles vandstue med 2 vandhjul imellem valkeværkerne. Dette år, hvor Stampen netop var blevet overtaget af den unge P. N. Carlsen, blev der desuden sydligst i rækken opført en toetages kornmølle drevet af 2 vandhjul, samt en ny hovedbygning nord for rækken.⁷⁸

I 1840 blev den sydlige valkemølle omdannet til oliemølle (presning af frø til planteolie). Herudover var der i 1839 nord for hovedbygningen opført en toetages bygning af stampet ler med stråtag. Denne bygning blev i 1842 forlænget; men hele bygningen brændte i 1843

Stampens udvikling til fabrik.

Øverst akvarel af O. J. Rawert 1823 (Det Kongelige Bibliotek). Hele bebyggelsen består af små stråtækte huse. De helt små træhuse er vandstuerne over de to vandhjul til valkeværkerne.

Maleri af Ernestine Ramus 1845 (privateje) med magasinet længst til venstre bag den nye hovedbygning fra 1844.

Foto ca. 1870 (Byhistorisk Arkiv, Søllerød) med »klædefabrikken« fra 1851 midt i billedet.

Foto ca. 1890 (Byhistorisk Arkiv, Søllerød) med fabriksbygningen fra 1875, kornmøllen og væveribygningen fra 1843. Yderst til højre arbejderboligen »Figaro«.

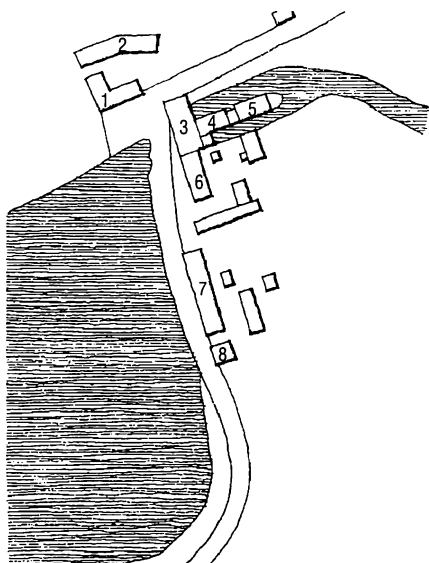
og genopførtes samme år som en lang toetages bygning nu med tegltag, med mansardetage og fabriketage (d.v.s. udnyttet loft med en lang kvist). De tykke lerstampede vægge fra 1839 indgik i den nye bygning, der rummede et bageri (forsynet med mel fra kornmøllen) samt magasiner.⁷⁹

I 1843 ombyggedes desuden det oprindelige søndre valkeværk, der i nogle få år havde været oliepresseri, til karteri. I stuen opstilledes 5 kartemaskiner, på loftet en wolf (en maskine, der grovkæmmer den rå uld, før den går i kartemaskinerne). Øst for denne bygning og sammenbygget med den opførtes eller indrettedes en toetages stråtagt bygning med spindemaskiner i stueetagen og overskære- og kædeskæremaskine på 1. sal. Samme år opførtes syd for de øvrige bygninger en toetages lerstam-

pet bygning med tegltag, med fabriketage og spidsloft. Stueetagen indrettedes til beboelse, 1. sal til væveri. Stampen var hermed indrettet til en komplet klædefabrik.⁸⁰

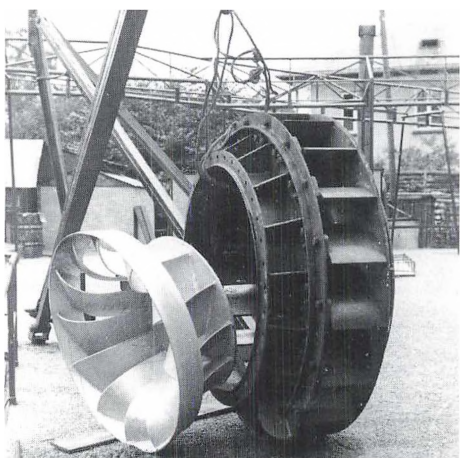
I 1844 efter den omtalte brand ombyggedes hovedbygningen til en grundmuret teglhængt vinkelbygning med klassicistisk ornamenterede kviste i taget. I 1847 forandredes og udvidedes kornmøllen til 3 etager med tegltag, og nord for fabrikken opførtes en toetages arbejderbolig. - I 1895 ændredes atter møllebygningens ydre udseende, og i 1897 indrettedes den som en del af klædefabrikken; men i 1918 blev den igen mølleri og lager.⁸¹

I 1851 ombyggedes »klædefabrikken« (det tidligere valkeværk kaldtes således) til en treetages bygning med skifertag. I 1855 opførtes i østlig forlængelse af spin-

Stampen omkring 1900

- 1 Hovedbygning 1835/1844
- 2 Magasin m.m. 1839-43
- 3 Klædefabrik 1875
- 4 Farveri 1855
- 5 Kedel- og maskinhus 1855
- 6 Kornmølle 1835/1847/1895
- 7 Arbejderbolig/væveri 1843
- 8 Arbejderbolig »Figaro«

Den nye turbine til acetylenfabrikken på Stampen, bygget på Strandmøllen i 1944-45 efter beregninger af civilingeniør Bjørn Jensen. Turbinen, der stadig ligger på plads, er på 50 HK og trækker en dynamo til fremstilling af elektricitet.

Strandmøllen

deribygningen en toetages bygning indrettet til farveri samt kedel- og maskinhus med en 12 HK dampmaskine.⁸²

I 1875 blev »klædefabrikken« og de gamle valkeribygninger m.m. nordligst i fabrikskomplekset nedrevet og erstattet af en treetages fabriksbygning med tagpap på taget. De bagvedliggende bygninger mod øst blev for størstedelen bevaret som farveri og kedel- og maskinhus. Stampen fremstod herefter som en moderne klædefabrik, samtidig med at traditionen for bagerivirksomhed fortsatte. Den nye fabriksbygning blev i 1876 udstyret med alle de til klædefabrikationen hørende maskiner, bl.a. 2 wolfer, 2 kartemaskiner, 2 spindemaskiner og 11 væve. I 1896 indlagdes

en 35 HK dampmaskine til hjælp for en turbine i åløbet.⁸³ Denne turbine, der ligeledes var leveret i 1896, var tysk og af fabrikatet Briegleb, Hansen & Co. Den ydede 40 HK ved et vandforbrug på 1600 liter i sekundet.⁸⁴

Stampens videre skæbne var, at klædefabrikken uden flere udvidelser fungerede frem til 1914, hvor den store fabriksbygning fra 1875 brændte. Herefter blev tekstilproduktionen opgivet. I 1918 opførtes på tomten en ny bygning beregnet til grynmølle; men denne produktion kom ikke i gang.⁸⁵ Den nye bygning blev overtaget af fabrikant Chr. Nielsen på Strandmøllen, som i 1940 påbegyndte en produktion af acetylen. I 1945 installeredes en turbine på 50 HK konstrueret af ingeniør Bjørn Jensen som drivkraft til fabrikken (kompression af acetylen i trykflasker), efter at den ældre turbine var taget op. Turbinen fra 1945 eksisterer stadig og har indtil for få år siden kørt regelmæssigt med en generator, der har leveret strøm til NESA-nettet, og anlægget er stadig funktionsdygtigt.

Acetylenproduktionen standsede i 1971, hvorefter fabriksbygningen blev fjernet ved sprængning. På dette tidspunkt var samtlige øvrige bygninger på Stampen efterhånden blevet nedrevet, og området var altså fuldstændig ryddet for bygninger.

Kort efter genopførte Nationalmuseet et uldspinderi fra Rebstrup i Himmerland på grunden.⁸⁶ Det var en del af Nationalmuseets projekt om et arbejdende industrimuseum langs hele Møl-

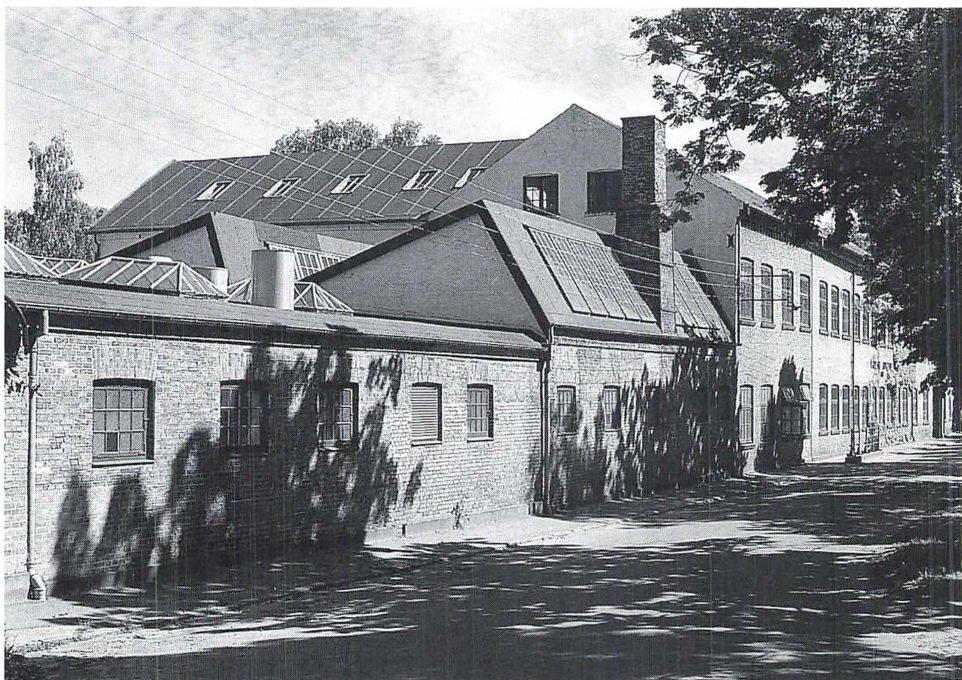
Raadvad i februar 1983. Nederst i midten den tilfrosne mølledam med fabriksbygningerne bagved. Til højre arbejderboligerne, øverst »de Nye Huse« fra 1917. Hans Strømsvik fot. Byhistorisk Samling

leåen, og det var meningen, at der ved siden af uldspinderiet skulle rekonstrueres et valkeværk efter gamle konstruktionstegninger, drevet af et underfaldshjul.⁸⁷ Indtil videre er Rebstrup Uldspinderi det eneste, der er blevet færdigt af projektet, og Nationalmuseet har i øjeblikket ikke økonomisk mulighed for at holde uldspinderiet åbent og i funktion. Derved er resultatet blevet, at det lille jyske uldspinderi ligger som et uformidlet fremmedelement i Mølleå-dalen. Dets drivkraft er et overfalds-

hjul, en hjulstype, som med en enkelt undtagelse ikke kendes fra Mølleåen med dens ringe faldhøjde, og bygningen har nærmest måttet graves ned i jorden, for at vandet kunne føres hen over hjulet.

Raadvad

Raadvad er en af de senest tilkomne møller ved Mølleåen, anlagt i 1643 af den københavnske kleinsmed Chr. Alckenbrecht til fremstilling af våben og landbrugsredskaber. Møllen blev ødelagt un-

De nyeste dele af fabrikskomplekset i Raadvad i 1998. Til venstre smedehallen fra 1918 med shedtage. De fire vinduesfag til højre for skorstenen, som er ude af linie med de øvrige, sidder i gavlen af fabriksbygningen fra 1908, der rager bagud mod nord. Resten af vinduerne hører til den store fabriksbygning fra 1880 langs mølledammen.

Byhistorisk Samling

der Svenskekrigen i 1659, men genopført og derefter anvendt som statslig krudtmølle frem til 1758, hvor den efter anlægningen af krudtværket i Frederiksværk blev overflødig. I 1759 fik Frederik V's betroede kammertjener N. J. Jessen overdraget Raadvad for at indrette en fabrikk til fremstilling af isenkramvarer. Det københavnske isenkræmmerlav havde ansøgt om at måtte overtage Raadvad til samme formål, men kom først til efter Jessens fallit i 1767. Produktionen af jernvarer på Raadvad foregik

fra 1759 til 1973, da Raadvad Knivfabrik flyttede til Brønderslev.

Raadvad tilhører siden 1940 Skov- og Naturstyrelsen. I fabriksbygningerne findes denne styrelses kursuscenter »Nordisk Center til Bevarelse af Håndværk« samt en række værksteder udlejet til private firmaer, hvor gamle håndværkstraditioner holdes i live bl.a. af hensyn til vedligeholdelse og restaurering af museernes genstande.

En del af den endnu eksisterende bebyggelse på Raadvad stammer fra N. J.

Raadvad lige til produktionens ophør, at store dele af arbejdet var håndarbejde, og langt ned i 1800-tallet var husene indrettet med værksteder i stueetagen og beboelse for de pågældende mestre på 1.sal, således som f.eks. Fileværket oprindeligt har været indrettet.⁸⁹

Ved taksationen i 1779 bestod produktionsbygningerne af en kornmølle med 5 kvarne drevet af 3 vandhjul ved det nordlige åløb, et sliberi ved det sydlige åløb og et antal smedeværksteder, som ikke brugte vandkraft. Af kornmøllen er der i dag intet spor, medens sliberiet fandtes i stueetagen af »Møllehuset«.⁹⁰ I 1799 nedlagdes kornmøllen, og i 1802 ombyggedes de vestligste 10 fag af bygningen til et hammerværk i én etage, medens de østligste 6 fag bibeholdtes som bolig i to etager. Bygningen lå på nordsiden af åløbet og langs med dette. I hammerværket fandtes 3 esser med blæsebælge og 4 vandhamre, en svær kran og en valse- og klippemaskine m.m. (»... mange mekaniske Indretninger«).⁹¹ På nordsiden af det sydlige åløb anlagdes i 1805 en slibemølle af bindingsværk i to etager med slibe- og polereværksted i stuen og drejerværksteder på 1. sal (nederste venstre tegning på s. 45). Drivkraften i 1805 var 3 vandhjul til hammerværket, 2 til den nye slibemølle og muligvis stadig ét til den gamle.⁹²

Syd for det nordlige åløb lå en bygning af tømmer og brædder, som tidligere - før 1779 - havde været sliberi og derefter pakhus. Denne bygning blev i 1810 indrettet som hammersmedeværk-

sted, således at to vandhjul drev hhv. en svær vandhammer og to blæsebælge.⁹³ Ifølge en senere beskrivelse fandtes det ene af denne bygnings vandhjul på bygningens sydside. Det fremgår imidlertid ikke, om Mølleåen har haft et tredje gennemløb i Raadvad, eller om der blot var ført en vandrende rundt om bygningen.⁹⁴ Der var altså nu to vanddrevne hammerværker i gang ved det nordlige åløb; men til gengæld var slibeværket i det nuværende »Møllehuset« blevet nedlagt og omdannet til to smedeværksteder uden mekanisk kraft.⁹⁵ I 1816 og endnu i 1835 bestod drivkraften tilsyneladende af ialt 7 vandhjul, to til slibning og 5 til hammerværkerne.⁹⁶

I 1852 blev hammerværket på nordsiden af den nordre strøm omdannet til hhv. sliberi og sømfabrik. Der hørte nu kun ét vandhjul til bygningen; men til gengæld målte det 4½ meter i diameter og 2½ meter i bredden. Ved hjælp af et omfattende system af drivakslar og drivremme drev dette hjul 4 slibestene hhv. en klippemaskine, to sømmaskiner, en slibemaskine og en rensemaskine.⁹⁷ Den østlige ende af denne bygning havde hidtil udelukkende været brugt til beboelse; men i 1861 blev dens stueetage inddraget til smedeværksted og sømfabrik med maskinsaks og to sømmaskiner. I den vestlige ende var der stadig sømfabrik - nu med 5 sømmaskiner - og sliberi. Hammerværket syd for åløbet var stadig i drift med sine to vandhjul, et til hammeren og et til blæsebælgene. Ved det sydlige åløb var sliberiet på nordsiden og smedeværkstederne i den-

Raadvad i 1866 set fra nord.

Byhistorisk Samling

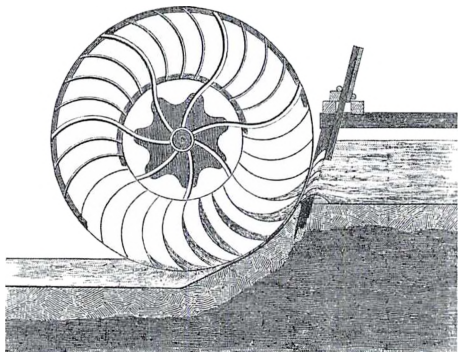

Raadvad i 1866 set fra syd.

Byhistorisk Samling

ne bygning og i »Møllehuset« i funktion, og i det sidstnævnte omtales (i 1861) aksler med remskiver, som antagelig har været trukket af sliberiets vandhjul.⁹⁸

Hidtil havde der imellem åløbene været et åbent område; men i 1868 opførtes der her en stor bindingsværksbygning i to etager med skifertag, beregnet til sømfabrik.⁹⁹ Året før var den sydfør beliggende slibemølle fra 1805 blevet reduceret til én etage på grund af brøstfældighed og omdannet til sømfabrik;¹⁰⁰ men den nye bygning var med sine 45 alens længde dobbelt så stor, og ubetinget den største bygning i Raadvad. I 1878 var alle de nævnte fabriksbygninger i funktion, og selv i den oprindelige krobygning, der i 1862 var blevet afløst af den nuværende Raadvad Kro, var der indrettet fabrikslokaler.¹⁰¹ Hertil kom smedeværkstederne i stueetagen af bygningerne »Kildehuset« og

Poncelet-hjul, opkaldt efter opfinderen. Tegningen viser H. Holsts variant af hjultypen, som bl.a. anvendtes på Raadvad (Industri-Tidenden, bd. 18, 1890, sp. 313-14).

»Fileværket«, der lå et stykke syd for åløbene. Trods opførelsen af sømfabrikken mellem åløbene var der altså stadig tale om en decentral produktion, hvoraf store dele foregik uden mekanisk kraft. Situationen i 1870 fremgår af øverste højre tegning s. 45. Drivkraften var endnu på denne tid udelukkende vandhjul, sandsynligvis alle af den traditionelle underfaldstype af træ.¹⁰²

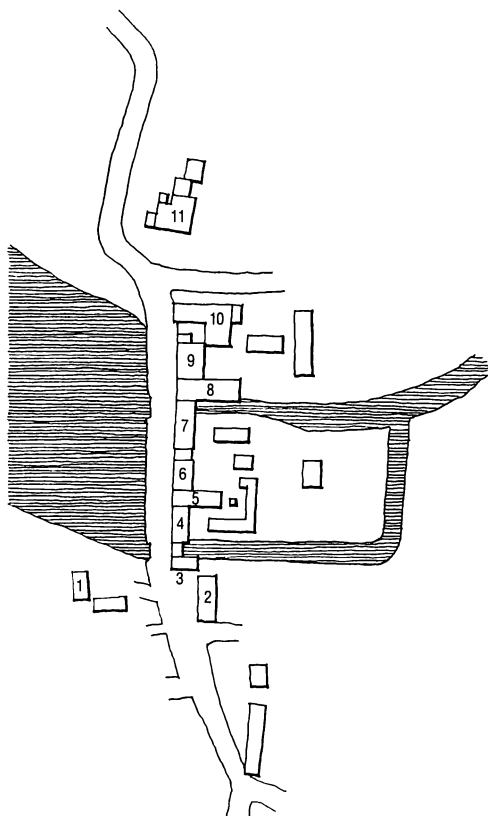
Den 29. oktober 1878 brændte imidlertid sømfabrikken, og først herefter iværksattes opførelsen af en sammenhængende (stort set endnu eksisterende) fabriksbygning ved åens gennemløb, samtidig med at de selvstændige værksteder blev afviklet, således at arbejdspladser og beboelse efterhånden adskiltes. Omtrent på sømfabrikens plads opførtes i 1880 en treetages skifertækket murstensbygning på 31 x 10 m med vandhjul i den nordre strøm. Vandhjulet var skjult på indersiden af nordgavlen, der stødte op til Hammerværksbygningen, og denne fik ved sammenbygningen et halvtag op imod gavlen af den nye bygning (jfr. s. 159). Der var sandsynligvis tale om et såkaldt poncelethjul, der gav en langt bedre udnyttelse af vandkraften end de traditionelle underfaldshjul.¹⁰³

Senere i 1880 opførtes ved sydgavlen af den nye fabriksbygning en portbygning og en forbindelsesbygning hen til den gamle slibebygning fra 1805. I 1883 erstattedes forbindelsesbygningen af en portnerbolig ved porten og en toetages fabriksbygning, begge i mursten med skifertag. Fabriksbygningen blev bygget med en vinkel på bagsiden med ke-

del- og maskinhus, og her blev Raadvads første dampmaskine placeret (jfr. nedenfor).¹⁰⁴

I 1892 blev stueetagen af den gamle hammerværksbygning indrettet til grovsmedie, og i 1897 opførtes nord for denne en ny smedehal til øksesmedie. Senere i 1897 opførtes bag ved denne et kedel- og maskinhus til endnu en dampmaskine. Hermed bestod fabrikken af ét langt sammenhængende bygningskompleks med to vandhjul og to dampmaskiner, opdelt i to kraftsystemer (et

nordligt og et sydligt), i begge tilfælde med en gennemgående aksel drevet af et vandhjul, men med mulighed for at tilkoble en dampmaskine ved vandmangel. Iflg. en beskrivelse fra 1902 havde hvert af de to vandhjul 40-50 HK, og de var derfor på dette tidspunkt sandsynligvis begge af poncelet-typen. Dampmaskinen mod syd fra 1883 opgives til 16 HK, medens den nyopstillede dampmaskine mod nord opgives til 6 HK og som 30-40 år gammel; der har altså været tale om genbrug.¹⁰⁵

Raadvad omkring 1900

- 1 Inspektørbolig (1700-tallet)*
- 2 Arbejderbolig »Kildehuset« (1700-tallet)*
- 3 Do. »Møllehuset« (do./1846)*
- 4 Slibemølle 1805*
- 5 Fabriksbygning (med kedel- og maskinhus) 1882*
- 6 Portnerbolig m.m. 1883*
- 7 Fabriksbygning 1880*
- 8 Grovsmedie 1892*
- 9 Øksesmedie (med kedel- og maskinhus) 1897*
- 10 Gammel krobygning (1700-tallet)*
- 11 Hotel 1861*

Strandmøllen i 1823, tegnet af O. J. Rawert. Således så Danmarks førende papirfabrik ud på den tid, hvor den som den første virksomhed ved Mølleåen - og en af de første i Danmark overhovedet - anskaffede en dampmaskine.
 Det Kongelige Bibliotek

I 1907 brændte øksesmedien, den gamle krobygning, hammerværksbygningen og kedelhuset. Ved genopbygningen i 1908 opførtes på hammerværkets plads en toetages fabriksbygning med gavlen mod vejen og nord for den nye øksesmedie. I den nordlige ende af bygningskomplekset installeredes i stedet for dampmaskinen et såkaldt Dowson-gasværk og en gasmotor, og gennem alle værkstedslokalerne installeredes en fælles hoveddrivaksel. Den blev først og fremmest trukket af vandkraften - i den søndre strøm vandhjulet, og i den nordre en Møller & Jochumsen-turbine på 40 HK, som i 1903 havde afløst poncelethjulet¹⁰⁶ - men ved manglende vandkraft kunne først gasmotoren og derefter dampmaskinen kobles på.¹⁰⁷ Turbinen angives af Trap til 45 HK (1920, gasmotoren og dampmaskinen omtales på dette tidspunkt ikke, men derimod 31 elektromotorer

på ialt 446 HK).¹⁰⁸ De centrale dele af turbinen er bevaret på pladsen overdækket af en jernplade, mens dele af gangtøjet henligger bag fabrikken.

Under 1. Verdenskrig havde Raadvad lige som Danmarks industri i det hele taget en blomstringsperiode, og som følge af store eksportordrer opførtes i stedet for de nordligste dele af fabrikskomplekset en ny smedehal med shedtag i 1918. Hermed havde fabrikken fået det udseende, som stadig kendetegner den (nederste højre tegning s. 45, jfr. s. 44).¹⁰⁹

Efter 1. Verdenskrig gik Raadvad konkurs og måtte rekonstrueres; men produktionen af knive og metalredskaber fortsatte til 1973, hvor virksomheden flyttede til Brønderslev. Her findes Raadvad Knivfabrik stadig og bruger Raadvad-navnet som varemærke.

Strandmøllen

Strandmøllen hører lige som Nymølle

Lufifoto af Strandmøllen i 1973.

Byhistorisk Samling.

og Raadvad til de yngste møller ved Mølleåen. Det ældste udsagn om Strandmøllen er fra 1599, hvor den var papirfabrik. Der foregik en uafbrudt papirproduktion fra 1643 til 1897, fra 1693 under familien Drewsen. Efter papirfabrikkens nedlæggelse var der i en årrække maskinfabrik i bygningerne, som ikke blev vedligeholdt. I 1917 købtes Strandmøllen af fabrikant Chr. Nielsen, som forpligtede sig til at nedrive alle bygningerne bortset fra hovedbygningen. Han restaurerede eller rekonstruerede imidlertid de ældste bygninger, imedens han påbegyndte den produktion af industrigas, som har fundet sted

på Strandmøllen indtil 1992. A/S Strandmøllen Industrigas tilhører stadig Christian Niensens Fond; men i foråret 1992 ophørte den sidste produktion (af brint) på selve Strandmøllen. Her forbliver virksomhedens administrative hovedsæde, og her foregår stadig påfyldning af ilt på trykflasker og distribution; men produktionen sker nu andre steder i landet.

Strandmøllens bygninger blev første gang takseret til brandforsikring i 1761 (beskrivelsen ikke bevaret). Af en beskrivelse i 1808 fremgår det, at hovedbygningen ud til vejen var forsynet med tørreloft, og at der nord for denne lå et

stort kludemagasin. Syd for hovedbygningen lå tre bygninger ved åens udløb, en toetages med 2 bøtter og 3 presser og en énetages med 3 hollændere samt en bygning ud til landevejen, indeholdende 2 bøtter, 3 presser, 2 hollændere, papirtørreløft og valkeværk. Disse bygninger udgjorde den egentlige papirfabrik. Syd herfor lå den tilhørende avlsgård med bl.a. en vandmølle med 3 kværne.¹¹⁰

I 1821 blev en 6 HK dampmaskine installeret i bygningen ud til vejen, antagelig den nuværende bygning med den runde gavl ud i fortovet.¹¹¹ I 1828 omdannedes vandmøllebygningen ved avlsgården til at drive en hollænder og i 1829 desuden en papirmaskine (den første i Danmark). Ligeledes i 1828 opførtes en ny bygning med 2 hollændere, hvori der i 1829 anbragtes en dampmaskine på 20 HK.¹¹²

I 1834 opførtes nordvest for hovedbygningen et toetages kludemagasin og nordfor en treetages bygning, hvori der i 1835 indlagdes 2 kedler, en 40 HK dampmaskine og 6 hollændere. I 1835 ombyggedes mellem den nævnte treetages bygning og hovedbygningen det hidtidige kludemagasin til at rumme en papirmaskine, og nord for den treetages bygning opførtes en blegeribygning.¹¹³ Dette bygningskompleks, der udbyggedes gennem resten af Strandmøllens tid som papirfabrik, betegnedes »det Nye Værk« i modsætning til det gamle ved åens udløb.

I 1839 opførtes syd for de gamle bygninger en øst-vest liggende bygning

med vandstue og vandhjul, indeholdende 4 hollændere.¹¹⁴

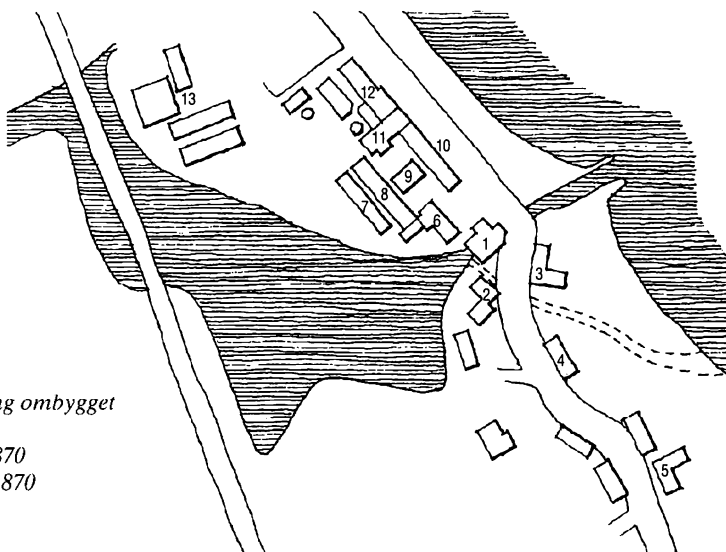
I 1840 omtales først det Nye Værk med fra nord blegeribygning, hollænderibygning med 40 HK dampmaskine og papirmaskinebygning. Det Gamle Værk syd for hovedbygningen omfattede de ældre 3 bygninger med hhv. 3 hollændere/20 HK dampmaskine og papirmaskine/vandhjul. Den lille 6 HK dampmaskine fra 1821 i Møllehuset var borttaget. Desuden nævnes den i 1839 opførte bygning med 4 hollændere/vandhjul ved åens sydlige udløb.¹¹⁵

I 1850 opførtes en ny hovedbygning, muligvis tegnet af N. S. Nebelong.¹¹⁶ I 1852 byggedes en ny og større blegeribygning nord for hollænderibygningen i det Nye Værk, således at dette ved takseringen i 1857 bestod af den treetages hollænderibygning på 21 x 12 m med en blegeribygning på 24 x 9 m på nordsiden og en papirmaskinebygning på 35 x 8 m på sydsiden. Vinkelret på blegeribygningen mod vest lå en do. på 13 x 8 m. Det Gamle Værk bestod fremdeles af de 3 bygninger omkring åens nordlige udløb og bygningen (nu to bygninger i vinkel) ved det søndre. En brandskade i hollænderibygningen den 22. september 1858 udbedredes samme år, hvor også vandstuen ved åens sydlige udløb nedlagdes. De to bygninger i vinkel på dette sted indrettedes i 1860'erne til tapetfabrik og omtales i 1871 som indeholdende bl.a. en trykkemaskine.¹¹⁷

I 1860 tilføjedes en toetages tilbygning »til fabriksbrug« til vaskehuset vest for hovedbygningen, og i 1863 ombyg-

Strandmøllen omkring
1900

- 1 Møllehuset
m.m. (1700-tallet)
- 2 Tapetfabrik 1839
- 3 Stalde
- 4 Kro
- 5 Smedebolig,
senere kro
- 6 Hovedbygning
1850
- 7 Kludelager 1834
- 8 Do. 1860
- 9 Papirsal 1882
- 10 Papirmaskinbygning ombygget
1835/1863
- 11 Hollænderi 1834/1870
- 12 Blegeri 1835/1857/1870
- 13 Lagerbygninger

Mølleåens sydlige udløb er angivet med stiplede linier

gedes papirmaskinebygningen i det Nye Værk.¹¹⁸ I 1868 omfattede det Nye Værk med tilbygninger ialt 5 dampmaskiner og det Gamle Værk et vandhjul, en »vandmaskine« (d.v.s. sandsynligvis en turbine) og 2 dampmaskiner.¹¹⁹ Nogenlunde samme situation gjaldt i 1871, hvor blegeribygningen var blevet udvidet i 1870 og 1871 og et nyt kedelhus tilbygget hollænderibygningen i 1870.¹²⁰ Idet den samlede dampkraft iflg. Trap i 1872 opgøres til 75 HK, må de fleste af dampmaskinerne have været små.¹²¹

I 1877 betegnedes blegeribygningen i det Nye Værk som hollænderi, således at der i denne og den treetages bygning fandtes ialt 19 hollændere til at forsyne papirmaskinen.¹²² Der var ialt 4 dampmaskiner i de tre bygninger. I 1882 opførtes en toetages papirsalsbygning i

gården mellem hovedbygningen og papirmaskinebygningen; men herefter synes der ikke at være blevet tilføjet nye bygninger frem til Strandmøllens nedlæggelse som papirfabrik i 1897.¹²³ Beskrivelsen fra den sidste komplette taksering i 1886 er ikke bevaret; men det fremgår af en maskinfortegnelse fra 1889 i De forenede Papirfabrikkers arkiv, at der i det Nye Værk var en dampmaskine på 25 HK i blegeribygningen, 2 à 36 HK i maskinhuset og én på 12 HK til papirmaskinen. Herudover var der på fabrikken ialt 4 dampmaskiner på ialt 10 HK, altså ialt 119 HK dampkraft, samt to turbiner på 40 og 10 HK.¹²⁴

Der var altså tale om, at maskinpapirproduktionen koncentreredes på det Nye Værk fra 1834-35, som trods ombygninger beholdt sit udseende fra opførel-

Strandmøllen i 1890

Byhistorisk Samling

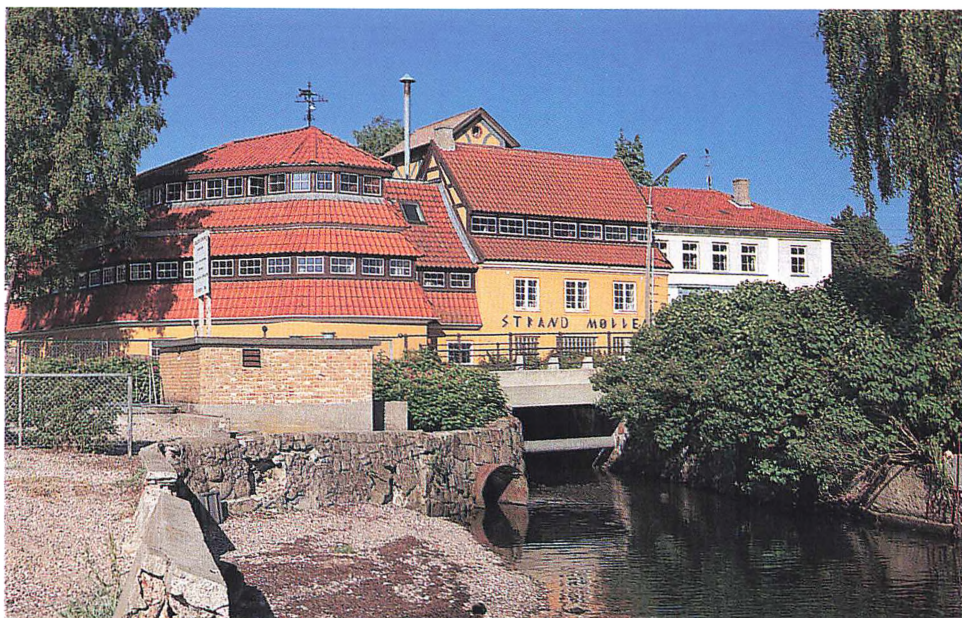
sen, medens produktionen af håndgjort papir forblev på det Gamle Værk ved åens udløb. Medens det Nye Værk var helt afhængigt af dampkraft, bevarede på det Gamle Værk vandkraften, således at der endnu i Trap 1898 kunne noteres 180 HK dampkraft og 40 HK vandkraft på Strandmøllen.¹²⁵

I Alfred Christensens ejertid (1898-1909) brugtes af drivkraft tilsyneladende kun turbinen. Chr. Nielsen installerede i 1917 en ny turbin på 80 HK fra T. H. Mahler i Vejle,¹²⁶ som fra 1921 suppleredes med strøm fra NESA. Iflg. oplysninger fra installatør Børge Graversen, Strandmøllen, udnyttedes vandkraften fra turbinen direkte til kompression af ilt på flasker frem til 1960. Turbinen var

forbundet med en 125 HK synkronmotor som supplerende kraft via et remtræk til svinghjulet, og i årene 1960-72 anvendtes denne motor i stedet som dynamo trukket af turbinen, der på denne måde leverede strøm til virksomheden.¹²⁷

I 1982, hvor Strandmøllen under energikrisen ofte var blevet spurgt, hvorfor man ikke udnyttede vandkraften, valgte man at anskaffe en ny turbin. Vandkraften i åen, som Chr. Nielsen i sin tid havde målt til 90 HK, og som ved Børge Graversens tiltræden i 1949 var faldet til 50 HK, var nu på grund af den stadig mindre vandføring i åen helt nede på 20 HK, og der blev så anskaffet en svensk TURAB-turbin på denne størrelse med en generator, der leverer

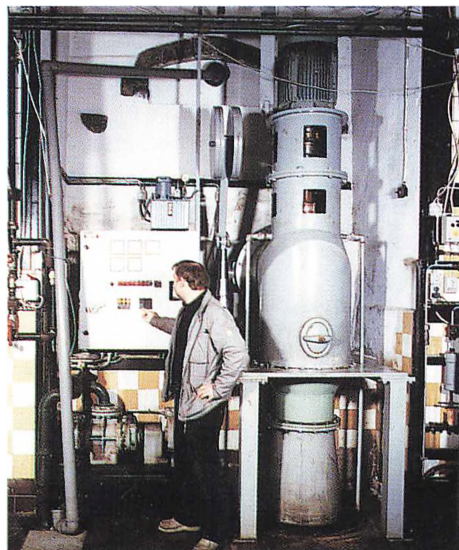

Strandmøllen i 1998, set fra Mølleåens udløb i Øresund. Den karakteristiske bygning til venstre med den runde gavl ud i Strandvejens fortov har sit udseende fra 1700-tallet, men er muligvis en kopi fra 1917. Ifølge ejeren, fabrikant Chr. Nielsen, blev bygningen nedrevet og genopført fra grunden, mens arkitekten (Carl Brummer) taler om en let restaurering. I 1990 blev der indrettet en ekstra etage i bygningens tag. Den grå bygning til højre er Strandmøllens hovedbygning fra 1850, »det Drewsenske Palæ«.

Byhistorisk Samling

strøm til virksomheden. Vandet til den nye turbine løber igennem den gamle, som ikke længere kan køre. Anskaffelsesprisen på 300.000 kr. for den nye turbine vil næppe nogensinde blive forrentet; men nu udnyttes vandkraften altså igen på Strandmøllen.¹²⁸

*TURAB-turbinen fra 1982 på Strandmøllen.
Strandmøllen*

Konklusion om drivkraften

Mølledriften langs Mølleåen er tilsyneladende begyndt i vikingetiden, hvor man allerede før år 1000 rådede over den teknologi med store vertikale underfaldshjul, som - naturligvis mere og mere forfinet - var enerådende som drivkraft ved Mølleåen frem til 1821, da den første dampmaskine blev taget i brug på Strandmøllen, og derefter videreudvikledes gennem endnu nogle årtier. Lejebukken fra Nymølle (udviklingens stade omkr. år 1000) og det rekonstruerede vandhjul på Lyngby Nordre Mølle (status 1850) repræsenterer yderpunkterne i denne udvikling.

Overfaldshjul synes ikke at have været i brug ved Mølleåen bortset fra på Strandmøllen, der har den største faldhøjde. Her omtales det i 1687 som en væsentlig forbedring, at papirfabrikant Hans Heuser havde ladet to underfaldshjul udskifte med overfaldshjul til to melkværne, tre papirmøller og to stampermøller.¹²⁹ Ved de øvrige møllesteder er faldhøjden for ringe, og her har man sandsynligvis udelukkende brugt underfaldshjul. Frilandsmuseets fynske vandmølle kører med overfaldsvand, som imidlertid må pumpes op til den kunstige mølledam, og Nationalmuseets genopførte jyske uldspinderi på Stampen er som nævnt placeret meget lavt, for at vandet kan komme hen over hjulet.

For anden halvdel af 1800-tallet er det karakteristisk, at der foregik en sideløbende udvikling af brugen af vandkraften og udviklingen af kraftmaskiner (damp, gas, benzin, el). Et udpræget,

men nok ikke typisk eksempel var Raadvad, hvor den samme hovedaksel hævdes at have været tilkoblet såvel et traditionelt vandhjul som et poncelet-hjul (senere erstattet af en turbine), en dampmaskine og en gasmotor.¹³⁰ Der var altså ikke tale om, at dampkraften uden videre afløste vandkraften; tværtimod er vandturbinerne som type kommet til senere end dampmaskinerne.

Samtlige værker langs Mølleåen bortset fra Frederiksdal fik turbiner - Brede i 1851 (16 HK), Strandmøllen i 1868 («vandmaskine»), Fuglevad 1874, Ørholm 1874 (15 HK), Stampen 1896, Nymølle 1898, Lyngby 1903, Raadvad 1903. Af disse er Raadvads turbine delvis bevaret, medens turbinen i Lyngby og den langt yngre, nuværende på Stampen er fuldstændigt bevaret, og Strandmøllen dagligt producerer elektricitet med en moderne turbine. Nogle af disse turbiner har været overdimensionerede i forhold til vandkraften, og der er ingen tvivl om, at deres udbredelse også har skyldtes afsmitning - de enkelte fabrikanter er blevet inspireret af hinanden, måske ved de årlige besigtigelser i Fuursø-Møllestrøms Interessentskab.

Dampmaskinerne opviser et langt mere broget billede; men det er i hvert fald markant, at Strandmøllen var en af de første industrivirksomheder i Danmark uden for København, som fik dampmaskine (i 1821). Siden fulgte igen Strandmøllen (1829 og 1835), Ørholm (1842), Brede (1846), Nymølle (1882), Stampen (1883) og Raadvad (1883). De første 3 møller på strømmen,

der overvejende fungerede som kornmøller, fik ikke dampmaskine (Frederiksdal dog en kort periode). Til gengæld udbyggedes dampkraften på de største virksomheder, papirfabrikkerne på Ørholm og Strandmøllen samt klædefabrikken på Brede. Ørholm og Brede eksisterede længe nok til at nå frem til den damp-elektriske teknologi, hvor dampmaskinerne udelukkende producerede elektricitet til såvel arbejdsmaskiner som belysning. Navnlig for Bredes vedkommende gjaldt det, at fordi man i forvejen havde dampen til brug i produktionen, var det billigst selv at lave strøm. Brede, der ellers fra 1924 udelukkende havde kørt på strøm fra NESAs, fik derfor en helt ny kraftcentral med to dampmaskiner i 1930, og fabrikken kørte med dampkraft lige til lukningen i 1956.

For de mindre virksomheder frembød der sig et billigere og navnlig betje-

ningsmæssigt nemmere alternativ i form af gasmotoren, altså en eksplosionsmotor. Sådanne motorer anskaffedes i Lyngby Mølle (1904, 13 HK, i brug til 1909) og på Raadvad (i 1908). Medens motoren i Lyngby kunne forsynes fra byens gasværk, måtte Raadvad selv anlægge gasværk. Ingen af de øvrige værker fik gasmotorer, som i øvrigt blev udkonkurreret af elektromotorerne med strømforsyning fra NESAs (i Lyngby fra 1909, på Raadvad senest fra 1920, og på Strandmøllen fra 1921).

I Lyngby-Bogen 1981 har den gamle papirdreng Kai Schmidt fra Nymølle skrevet nogle meget læseværdige erindringer om livet på Ørholm og Nymølle papirfabrikker i begyndelsen af århundredet. Han slutter med et digt, som også kan danne afslutning på denne fremstilling om Mølleåens drivkraft i en nutid, der efterspørger vedvarende energi:

Nu ligger møllen tom og stille,
og vandet løber frit igennem ud mod Øresund.
Det er en skam for den, der gerne ville
fortjene brødet til sin egen - og familiens mund.

Kilder og litteratur:

Utrykt:

Byhistorisk Samling:

Fotografier, kort.

Fritz Altens arkiv.

Rapport over genudgravning af middelalderlig møllesten på Hjortholm. 1933.

Jeppé Tønsberg: Brede Klædefabriks tekniske udrustning, manuskript 1998.

Erhvervsarkivet:

Den Alm. Brandforsikring for Landbygninger, brandforsikringsprotokol for Lyngby Sogn ca. 1875-.

Dansk Tarifforening, inspektionsberetninger.

Landsarkivet for Sjælland:

Brandforsikringsarkivalier, taksationer og taksationsprotokoller for Sokkelund Herred 1761-1905, forsikringsprotokoller for Lyngby Sogn 1800-1872.

Lyngby-Taarbæk Kommune (Rådhuset):

Bygningsafdelingen, byggesagsarkivet 1876- .

Søllerød Kommune (Rådhuset):

Byggesagsarkivet.

Trykt:

Alten, Fritz: Familien Modeweg og Brede Klædefabrik (Lyngby-Bogen 1970-71 s. 96-110).

-: Stampen i Jægersborg Dyrehave (Søllerødbogen 1962-69 s. 396-413).

Andersen, Poul Aage: Nymølle og dens historie gennem tiderne (Søllerødbogen 1954-61, s. 245-63).

Axelsen, Per, og Poul Strømstad: Uldspinderiet fra Rebstrup. 1981. (Folder udgivet af Nationalmuseet).

Boager, Johannes: Det ældste Frederiksdal (Lyngby-Bogen 1976 s. 34-69).

Bokkenheuser, Knud: Fabrikken i Raadvad igennem 175 Aar 1758-1933. 1933.

Bräuner, Klavs Hübel: Mølleåens vand. 1979.

Böcher, Steen B.: Vandkraften som initial lokaliseringsfaktor for dansk industri (Geografisk Tidsskrift 1952-53 s. 33-50).

-: Three waterpowered industrial centres in Nordsjælland (The International Molinological Society (T.I.M.S.), Transactions of the 2nd Symposium, 1969, s. 247-67).

Christensen, A. R.: Spinderibygning i Jærnbeton (Ingeniøren 1908. årgang 17, side 333-34 + bilag).

Collin, Bent: Hvad går Mølleåplanen ud på? (Nyt og Noter fra Kulturmuseerne nr. 124, 1977, s. 2-13).

Drewsen, J.C.: Beretning om et engelsk Jernvandhjul, der findes paa Strandmøllen (Berlingske Tidende 9.-10. marts 1841).

-: og G. F. Ursin: Sammenligning mellem Vand-, Vind-, Damp- og Heste-Kraft, anvendte til at sætte mekaniske Indretninger i Bevægelse (Handels- og Industrie-Tidende 1826. s. 150-52, 166-68, 198-200).

Drewsens Papirfabrik på Strandmøllen (Industri-Tidende 1866 s. 129-37, 150-53, planche 9).

Fabrikkerne ved Aaen, der løber fra Fuursøen gennem Dyrehaugen (Dansk Almeenlæsning 1835 s. 185-92, 195-200).

Fischer, Christian: De første vandmøller (Møllebygninger i Danmark. Redegørelse og status 1993, 1993, s. 37-56).

Friis-Hansen, Jørgen: Vikingetidens vandmølle ved Mølleåen (Lyngby-Bogen 1991 s. 97-112).

Theodor Gliemann: Geographisk-statistisk Beskrivelse over Kjøbenhavns Amt. 1821.

Hyltøft.: Ole Med vandkraft, dampmaskine og gasmotor. Den danske industris kraftmaskiner 1840-1897 (Erhvervshistorisk Årbog 1987 s. 75-126).

Industriens historie i Danmark. Udgivet af Axel Nielsen. 1943-44.

Jespersen, Anders: What has happened in Denmark since the 2nd (...) (T.I.M.S., Transactions... 3, 1973, s. 142-48).

-: The Mill River (T.I.M.S., Transactions... 4, 1977, s. 373-89).

Kayser, Kjeld: Raadvad - en historisk billedbog. 1980.
 Klædefabrikken i Brede (Industri-Tidende 1866 sp. 49-54).
 Lafarque Pedersen, Lykke, m.fl.: Industriens vugge. 1993.
 Larsen, Kay: I. C. Modeweg & Søn A/S. Brede Klædefabrik 1810-1935. 1935.
 Larsen, Svend Aage: Drengår på Stampen og i Raadvad (Lyngby-Bogen 1972-73 s. 5-91).
 -: Ung i Raadvad 1923-1934 (Lyngby-Bogen 1976 s. 70-135).
 Møller, Jan: Mølleåen. 2. udgave 1992. (Heri udførlig litteraturfortegnelse).
 -: Strandmøllen. 1992.
 -: Stride strømme - blide strømme. 1996.
 Mølleådal fra Lyngby til Øresund. 1992. (Folder og 8 plancher udgivet af Københavns Amt. senere suppleret med yderligere en planche om Frederiksdal).
 Nyrop, C.: Strandmøllen. 1878.
 Nystrøm, Eiler: Fra Nordsjællands Øresundskyst. 1938.
 Ottosson, Peter: Brede Werck - Fabrik og Samfund. 1971.
 -: Brede Klædefabrik i perioden 1890-1920 (Industrialismens bygninger og boliger 1.1977 s. 11-18).
 Roskildekirkens jordebøger og regnskaber. Udgivet ved C.A. Christensen. 1956. (Danske middelalderlige regnskaber III,1).
 Sandfeld, Gunnar: Langs Mølleåen. 1981. (Søllerød som det var engang, 7. samling).
 Schmidt, Kai : En papirdrengs erindringer (Lyngby-Bogen 1981 s. 49-162).
 Sestoft, Jørgen: Danmarks arkitektur. arbejdets bygninger. 1979.
 Smith, Sigurd: Papirmaskinens hundreårlige Jubilæum i Danmark (Ingeniøren 1929 s. 297-300).
 Sterm, S.: Statistisk-topographisk Beskrivelse over Københavns Amt. 1834. Bd. 1-3.
 Tauber-Jensen, H.: Om Papir og et Besøg på Strandmøllen (Hver 14. Dag 1896, bd. 2, s. 64-68).
 Trap, J.P.: Danmark (afsnittet om Københavns Amt, 1. udgave 1858, 2. udgave 1872, 3. udgave 1898, 4. udgave 1920).
 Tønsberg, Jeppe: Brede Klædefabriks bygninger 1831-1956 (Fabrik og Bolig 1.1992 s. 1-28).
 -: Lyngby Nordre Mølle (Lyngby-Bogen 1991 s. 113-28).
 Vandmotoren eller Turbinen Holger Danske (Industri-Tidenden, bd. 18, 1890, sp. 313-14).
 Wilkens, J.: Jernvindhjulet på Nymølle (Qvartalsberetninger fra Industriforeningen i Kjøbenhavn, 1842, s. 70-72, planche 1).
 Waaben, Ebba: Mølleåen 1600-50 og en retssag om vandkraften 1650-52 (Lyngby-Bogen 1970/71 s. 5-71).

Noter

BRA: Landsarkivet for Sjælland, Brandforsikringsarkivalier, taksationer og taksationsprotokoller for Sokkelund Herred 1761-1908, forsikringsprotokoller for Lyngby Sogn 1800-1872; Erhvervsarkivet, Den Alm. Brandforsikring for Landbygninger, forsikringsprotokol for Lyngby Sogn 1875-.

BYG: Lyngby-Taarbæk Kommune. Bygningsafdelingen, byggesagsarkivet 1876- (byggesagerne er fortløbende nummereret hen over årsskifterne).

1. Jan Møller: Stride strømme - blide strømme. 1996.
2. Jørgen Friis-Hansen: Vikingetidens vandmølle ved Mølleåen (Lyngby-Bogen 1991 s. 97-112); Christian Fischer: De første vandmøller (Møllebygninger i Danmark, 1993, s. 37-56).
3. Eiler Nystrøm: Fra Nordsjællands Øresundskyst, 1938, s. 503.
4. Byhistorisk Samling, rapport over genudgravning af middelalderlig møllesten på Hjortholm, 1993.
5. Axel Nielsen (red.): Industriens historie i Danmark, bd. 1, 1943, s. 17-18.
6. Jeppe Tønsberg: Baadfarten på Lyngby Sø, Bagsværd Sø og Furesøen, 1994.
7. Eiler Nystrøm: Fra Nordsjællands Øresundskyst, 1938, s. 509.
8. BRA nr. 378, 25.3.1776; nr. 93-8, 16.9.1793.
9. Erik Housted: Fattig-Holm, 1994, katalog nr. 9109.
10. BRA nr. 1359, 11.11.1835; S. Sterm: Statistisk-topographisk Beskrivelse over Københavns Amt, bd. 1, 1834, s. 364-65, 377.

11. Tegningen findes i Frederiksdal godsarkiv, foto i Byhistorisk Samling. Stampning eller valkning er en proces, hvor det nyvævede klæde fugtes med en sæbeopløsning og bearbejdes fysisk, således at det krymper og bliver filtet. Et stampeværk indeholder en række lodrette stolper (stamper, hamre), der efter tur løftes og falder ned på klædet og driver det rundt i stampekarret.
12. BRA nr. 1669-1, 27.12.1838; nr. 1799-2, 26.5.1840. En kollerang er en mølle, hvor to lodretstående møllesten kører rundt på en tredje, vandretliggende sten. Heri knuses og findeles ituskårne klude og gammelt papir, som derefter blandes med vand. En hollænder er et kar med en tromle forsynet med skarpe knive, der yderligere findeler kludemassen til brug i bøtten. En bøtte er altså et kar med findelte og opløste kludefibre i vand. Når en portion af det øses op i en form med fintmasket trådnat som bund, løber vandet igennem, men det tynde lag kludemasse bliver tilbage som begyndelsen til et ark papir. Håndgjort papir kaldes derfor bøttepapir.
13. BRA nr. 2924, 15.4.1850.
14. BRA nr. 1429, 24.9.1836; nr. 3805, 21.2.1855. Den første vindmølle var opført af møllebygger C. F. Albrecht- sen. Den var uden galleri og havde bådformet hat (Byhistorisk Samling, Fritz Altens arkiv).
15. BRA nr. 3409, 12.8.1853; nr. B.53-4, 19.10.1860.
16. BRA nr. 0.28-3, 14.11.1887.
17. The International Molinological Society. Transactions of the 4th Symposium 1977, s. 380, 388.
18. BRA nr. 12, 24.12.1761.
19. BRA nr. 2686-2, 16.9.1847; Lyngby Hovedgade. Registrant over Hovedgadens bygninger, 1996, s. 139-41.
20. Som forrige note, s. 132-33.
21. BRA nr. 653, 13.7.1787; nr. 551, 22.12.1812; nr. 873, 17.12.1823; nr. 1033, 12.8.1829; nr. 2925-2, 16.4.1850; nr. C.21-4, 18.9.1863; nr. J.74-2, 10.8.1876; nr. U.78-2, 6.5.1901.
22. BRA nr. 653, 13.7.1787.
23. Gengivet i Lyngby-Bogen 1982 s. 29; Jan Møller: Mølleåen, 1992, s. 70; Lyngby Hovedgade, 1996, s. 24.
24. BRA nr. 551, 22.12.1812; nr. 1033, 12.8.1829; nr. 2570-2, 17.9.1846; nr. 2925-2, 16.4.1850. En skalkværn (også kaldt grubbe) slår skallerne af kornet, inden det males til mel til spisebrug.
25. S. Sterm: Statistisk-topographisk Beskrivelse over Københavns Amt, bd. 1, 1834, s. 365-66.
26. BYG nr. 1196/1903; nr. 1374/1904.
27. Turbinen er en Francisturbine på 21 HK, leveret i 1902 fra Møller & Jochumsen (venligst meddelt af maskinmester Finn Søholt, Århus); jfr. Boum Pyndiahs artikel i denne bog.
28. BRA nr. Y.129-2, 28.10.1904.
29. Jeppe Tønsberg: Lyngby Nordre Mølle (Lyngby-Bogen 1991 s. 113-28), tegninger s. 126-27.
30. Således udtrykt af Anders Jespersen.
31. BRA nr. 519, 17.12.1783.
32. BRA nr. 89, 19.6.1795.
33. BRA nr. 1163, 4.10.1832; nr. 1165, 1.11.1832; nr. 1260, 18.4.1834; nr. 2409, 20.8.1845; nr. D.69, 19.2.1867; jfr. Peter Michelsens artikel i denne bog.
34. BRA nr. 1800-2, 3.6.1840; nr. D.69, 19.2.1867; nr. E.10-5, 31.8.1868.
35. Venligst meddelt af Finn Søholt.
36. BRA nr. G.125-1, 20.11.1873; nr. J.16-1, 24.5.1876; forsikringsprotokol for Lyngby sogn 1875-nr. 83.
37. Venligst meddelt af Finn Søholt.
38. Rigsarkivet, Vejdirektoratet 1139,4; BRA nr. 519, 17.12.1783.
39. BRA nr. 1137, 1.5.1832; nr. 1646, 30.10.1838; nr. 2597, 27.10.1846.
40. Jeppe Tønsberg: Brede Klædefabriks tekniske udrustning, utrykt manuskript 1998.
41. BRA nr. 1195, 7.6.1833.
42. Venligst meddelt af Finn Søholt på grundlag af salgsliste fra Escher Wyss & Cie.
43. BRA nr. 3851, 19.5.1856; Erhvervsarkivet, I. C. Modeweg & Søn A/S, inventurer 1873-1915.
44. BRA nr. B.794, 14.2.1861; C.219-2, 30.1.1866; E.90-3, 12.2.1869; F.64-4, 27.7.1871.
45. BRA nr. O.491, 29.-30.1.1890; T.130, 8.1.1895; Jeppe Tønsberg: Brede Klædefabriks bygninger (Fabrik og Bolig 1. 1992 s. 3-28).
46. Jørgen Sestoft: Danmarks arkitektur, arbejdets bygninger, 1979, s. 110-11.
47. BYG nr. 1592/1908, 2019/1913, 2529/1920.

48. BYG nr. 16.998/1951.
49. BYG nr. 10.933/1943. Med »kradseri menes den afdeling, hvor gamle uldne klude blev revet itu for at genbruges. »Appretur« betyder »klargøring« og omfatter den række processer, som klædet gennemgår efter vævningen. bl.a. valkning, afsluttende med presning.
50. Jeppe Tønsberg: Brede Klædefabriks bygninger (jfr. note 45).
51. Som forrige note.
52. BRA nr. 88, 10.2.1769.
53. BRA 1787-1800, hovednr. 85, 1793-94; jfr. Lise Skjøt-Pedersens artikel i denne bog.
54. BRA nr. 797, 9.4.1822.
55. BRA nr. 1096, 2.4.1831.
56. BRA nr. 1626, 5.9.1838; nr. 1815, 19.6.1840; nr. 2128, 24.5.1842; nr. 2409-2, 20.5.1845; nr. 4153-1, 15.9.1857.
57. BRA nr. 2128, 24.5.1842.
58. BRA nr. 3125, 31.10.1851; nr. 4153-1, 15.9.1857; nr. B.202-4, 23.10.1862; C.219-1, 30.1.1866; D.83-1, 16.4.1867.
59. Transactions ... 1977 (jfr. note 17) s. 284, 388.
60. Venligst meddelt af Finn Søholt på grundlag af arkivalier fra Frichs og De forenede Papirfabrikker.
61. BRA forsikringsprotokol for Lyngby Sogn 1875- . Erhvervsarkivet, Dansk Tarifforening, risiko nr. 1108, inspektionsberetning marts 1901. En kalender er en maskine, hvor papiret bliver tørret, presset og evt. glittet mellem blanke valser. - BYG nr. 1452/1906.
62. Erhvervsarkivet, Dansk Tarifforening, risiko nr. 1108, inspektionsberetning 21.2.1916.
63. BRA nr. 519, 17.12.1783.
64. BRA 1787-1800, hovednr. 105, 3.6. og 29.8.1795, 9.11.1797; nr. 797, 9.4.1822; nr. 1273, 14.8.1834; Erik Husted: Fattig-Holm, 1994, katalog nr. 9029; jfr. Lise Skjøt-Pedersens artikel i denne bog.
65. BRA nr. 2127, 24.5.1842.
66. J. Wilkens: Jernvandhjulet paa Nymølle (Qvartalsberetninger fra Industriforeningen i Kjøbenhavn, 1842, s. 70-72, planche 1).
67. BRA nr. 3124, 31.10.1851; nr. 3606, 13.10.1854; jfr. Fritz Altens og Lise Skjøt-Pedersens artikler i denne bog.
68. BRA nr. 4155-2, 18.9.1857.
69. Som de to foregående noter; J. P. Trap: Kongeriget Danmark, 1. udgave, bd. 2, 1858, s. 159.
70. BRA nr. D.83-2, 16.4.1867; nr. E.115-2, 30.4.1869.
71. BRA nr. L.301-1 og 301-2, 28.2.1882.
72. Venligst meddelt af Finn Søholt. Århus. Turbinen opgives i De forenede Papirfabrikkers inventarlistere i 1912 til 30 HK og i 1917 til 32 HK.
73. J. P. Trap: Danmark, 3. udgave, bd. 2, 1898, s. 273.
74. Venligst meddelt af Finn Søholt. Det vides ikke, hvornår turbinen er taget op.
75. BYG nr. 10.901/1942; nr. 12.782/1943.
76. Jan Møller: Stride strømme - blide strømme, 1996, s.62-64.
77. BRA nr. 117, 27.9.1770.
78. BRA nr. 558, 27.12.1784; nr. 1366, 17.11.1835.
79. BRA nr. 1740, 25.10.1839; nr. 1813, 18.6.1840; nr. 2191, 17.11.1842; nr. 2297, 19.12.1843.
80. BRA nr. 2264, 23.9.1843; nr. 2298, 19.12.1843.
81. BRA nr. 2365, 21.10.1844; nr. 2697-1, 28.10.1847.
82. BRA nr. 3017, 7.1.1851; nr. 3152, 22.12.1851; nr. 3781, 30.10.1855.
83. BRA nr. J.34, 26.6.1876; Erhvervsarkivet, Dansk Tarifforening, risiko nr. 1344, inspektionsberetning 1902; Fritz Alten: Stampen (Søllerødbogen 1962-69 s. 396-413).
84. Venligst meddelt af Finn Søholt.
85. Søllerød Kommune, Bygningsinspektoratet, byggesag nr. 201/1918.
86. Per Axelsen og Poul Strømstad: Uldspinderiet fra Rebstrup. 1981. (Folder udgivet af Nationalmuseet); jfr. Poul Strømstads artikel i denne bog.
87. Transactions ... 1977 (jfr. note 17) s. 385-86, 389.
88. Afsat på kort fra 1758 gengivet i Kjeld Kayser: Raadvad, en historisk billedbog, 1980, s. 9.

89. Kjeld Kayser: Raadvad (jfr. forrige note).
90. BRA nr. 428, 28.7.1779.
91. BRA nr. 91, 13.3.1802.
92. BRA nr. 222, 24.4.1805. Antallet af vandhjul er opgivet ud fra oplysninger i taksationer om, at vandstuerne i de to nye anlæg havde 3 hhv. 2 gennemløb foruden friløbet.
93. BRA nr. 628, 1.11.1816.
94. BRA nr. 2914, 5.2.1850.
95. BRA nr. 628, 1.11.1816.
96. Som forrige note; BRA nr. 1314, 20.3.1835.
97. BRA nr. 3174, 27.1.1852.
98. BRA nr. B.147, 26.11.1861.
99. BRA nr. E.31-1, 15.10.1868.
100. BRA D.62-3, 18.1.1867.
101. BRA nr. B.189-2, 21.7.1862; forsikringsprotokol for Lyngby Sogn 1875-.
102. Diameteren på det i 1852 omtalte vandhjul (4 1/2 meter) afslører i hvert fald, at dette hjul må have været et underfaldshjul. Faldhøjden ved Raadvad er 1,4 m.
103. BRA nr. K.393a-b, 21.5.1880; BYG nr. 64/1879.
104. BRA nr. L.43, 13.9.1880; forsikringsprotokol for Lyngby sogn 1875-, nr. 82; BYG nr. 262, 1882.
105. BRA nr. R.1, 27.1.1892; Kjeld Kayser: Raadvad (jfr. note 86) s. 53; Dansk Tarifforening, risiko nr. 1332, inspektionsberetning 17.1. og 23.1.1902.
106. Venligst meddelt af Finn Søholt.
107. Søllerød Kommune. Bygningsinspektoratet, byggesag nr. 453/1907; Kjeld Kayser: Raadvad (jfr. note 86) s. 57-58. Oplysningen hos Kayser om den gennemgående hovedaksel (der i givet fald må være gået igennem portnerens lejlighed) har ikke kunnet verificeres.
108. J. P. Trap: Danmark, 4. udgave, bd. 2, 1920, s. 294.
109. Søllerød Kommune. Bygningsinspektoratet, byggesag nr. 121/1918.
110. BRA nr. 354, 30.8.1808.
111. BRA nr. 785, 4.12.1821.
112. BRA nr. 1018, 7.11.1828; nr. 1027, 12.5.1829; nr. 1036, 7.9.1829.
113. BRA nr. 1268, 5.8.1834; nr. 1298, 6.11.1834; nr. 1322, 5.5.1835; nr. 1328, 7.8.1835.
114. BRA nr. 1676, 26.2.1839.
115. BRA nr. 1825, 6.7.1840.
116. BRA nr. 3087, 19.9.1851. Bo Bramsen (red.): Strandvejen, 1995, bd. 1, s. 292, 311.
117. BRA nr. 3184, 18.3.1852; nr. 4204-1, 22.12.1857; nr. A.88, 11.1.1859; nr. F.97, 24.10.1871.
118. BRA nr. C.55-4, 10.12.1863.
119. BRA nr. E.72, 22.12.1868.
120. BRA nr. E.239-9, 2.6.1870; E.276-5, 10.10.1870; F.17-7, 27.1.1871; F.23-2, 20.3.1871.
121. J. P. Trap: Danmark, 2. udgave, bd. 2, 1872, s. 172.
122. BRA nr. K.52-2, 3.12.1877.
123. BRA nr. L.382, 27.7.1882.
124. Byhistorisk Samling, Fritz Altens arkiv.
125. J. P. Trap: Danmark, 3. udgave, bd. 2, 1898, s. 273.
126. Venligst meddelt af Finn Søholt.
127. Jfr. Børge Graversens artikel i denne bog.
128. Som forrige note
129. Eiler Nystrøm: Fra Nordsjællands Øresundskyst, 1938, s. 587-88.
130. Jfr. note 86.

Skemaet overfor nævner for hver mølle ældste omtale, anvendelse, ejere, nuværende ejer, mølledammens flodemål og faldhøjde.

<p>Frederiksdal Mølle 1370</p> <p>-1887 kornmølle 1648-70 kobberværk 1673-ca.1700 og 1830'erne papirfabrik 1830'erne valkeværk</p> <p>-1535 Roskildebispen 1535-1749 Kronen, forpagtet af 1648-68 Henrik Müller 1670-1714 Charlotte Amalie 1749-1875 slægten Schulin 1875- Furesø Møllestrøms Interessentskab</p> <p>Furesø Møllestrøms Interessentskab</p> <p>20,55/20,45 m over havet, fald 1,8 m</p>	<p>Lyngby Mølle 1492</p> <p>-1658(?), -1723- og 1773- korn- mølle (Søndre Mølle stadig i brug) 1640-71, 1759-73 jernindustri 1608, 1662-ca. 1820 valkeværk 1671-ca. 1684 papirfabrik</p> <p>-1689 Kronen, forpagtet af 1640-50 Jacob Petz 1650-84 Caspar Herbach m.fl. 1689-1739 div. ejere 1739-59 Kronen, forpagtet af 1743 Marten van Dockum (ejer fra 1759) div. ejere</p> <p>Lyngby-Taarbæk Kommune</p> <p>18,57 m over havet, fald 0,8 m</p>	<p>Fuglevad Mølle 1492</p> <p>1492-1928(?) kornmølle 1734-94 jern- og messing- industri</p> <p>-1492-1668 Kronen 1668-80 Henrik Ehm div. ejere 1802-62 slægten Lund div. ejere 1928 Lyngby-Taarbæk Kommune</p> <p>Nationalmuseet (bygningen) og Lyngby-Taarbæk Kommune (vandretighedene)</p> <p>17,28 m over havet, fald 1,6 m</p>
<p>Brede Værk 1370</p> <p>-1668 kornmølle 1628-68 krudtværk 1668-1855 kobber- og messingindustri 1832-1956 klædefabrik</p> <p>-1535 Roskildebispen 1535-1668 Kronen 1668-95 Henrik Ehm div. ejere 1719-46 Poul Badstuber div. ejere 1831 I.C. Modeweg og Suhr & Søn 1849 J.E. Modeweg, senere I.C. Modeweg & Søn A/S 1959- Staten</p> <p>Nationalmuseet</p> <p>15,51 m over havet, fald 1,8 m</p>	<p>Ørholm Værk 1370</p> <p>-1559 antagelig kornmølle 1559-1724 krudtværk ca.1680 kornmølle 1724-93 kobber- og jernindustri 1793-1921 papirfabrik ca.1935-1977 madrasfabrik</p> <p>-1535 Roskildebispen 1535-1670 Kronen div. ejere 1724-42 Poul Badstuber div. ejere 1793 Nelthropp & Harris 1854 Chr. og Michael Drewsen 1889-1933 De Forenede Papirfabrikker div. ejere 1959-77 A/S Lama 1977- Staten</p> <p>Nationalmuseet</p> <p>13,59 m over havet, fald 1,7 m</p>	<p>Nymølle 1643</p> <p>1643-1794 kobber- og jernindustri 1794-1921 papirfabrik 1938-73 farveri</p> <p>-1737 Kronen, forpagtet af 1715-46 Poul Badstuber (ejer fra 1737) div. ejere 1794 Nelthropp & Harris 1854 Chr. og Michael Drewsen 1889-1933 De Forenede Papirfabrikker 1935-73 C.Schous Fabriker A/S 1973- Staten</p> <p>Nationalmuseet</p> <p>11,74 m over havet, fald 2,8 m</p>
<p>Stampen 1370</p> <p>opr. antagelig kornmølle -1620-1914 valkeværk/klædefabrik 1653-70 muligvis krudtværk 1687-ca.1705 og 1763-67 jernindustri 1928-71 fremstilling af acetylen.</p> <p>-1535 Roskildebispen 1535-1687 Kronen 1687-ca.1705 Hans Heuser div. ejere 1714-63 Kronen 1763-67 Nicolai Jessen 1767-1835 Kronen 1835-96 familien Carlsen div. ejere 1918-39 Chr. Nielsen 1939- Staten</p> <p>Skov- og Naturstyrelsen</p> <p>8,55 m over havet, fald 2,8 m</p>	<p>Raadvad 1643</p> <p>1643-73 jernindustri 1647-58(?) valkeværk 1664-1758 krudtværk 1759-1973 jernindustri</p> <p>1643 Chr. Alekenbrecht 1660 Vitus Bering 1664 Peter Kalthöf 1672-1758 Kronen 1759-67 Nicolai Jessen 1767-1862 Isenkræmmerlauget i København 1862-1973 div. selskaber, senest Ginge-Raadvad A/S (som lejer 1940-73) 1940- Staten</p> <p>Skov- og Naturstyrelsen</p> <p>5,73 m over havet, fald 1,4 m</p>	<p>Strandmøllen 1599</p> <p>-1599- og 1643-1897 papirfabrik 1599-ca.1618(?) garveri ca.1618-47 og -1687-ca.1725 valkeværk 1635-1889(?) kornmølle 1899-1909 maskinfabrik og skibsværft 1917- fremstilling af ilt og senere brint (nu kun distribution)</p> <p>1599-1686 div. ejere 1686 Hans Heuser 1690 Charlotte Amalie 1718-1896 slægten Drewsen (Johan Drewsen forpagter fra 1693) 1889-98 De Forenede Papirfabrikker 1898 Alfred Christensen 1917 Chr. Nielsen</p> <p>A/S Strandmøllen Industrigras</p> <p>3,85 m over havet, fald 3,8 m</p>

Karen Hjorth

ARKIVET PÅ FREDERIKSDAL

Frederiksdal

Frederiksdal slot er en af de få monumentale bygninger i Lyngby-Taarbæk kommune. Fra Nybrovej ser man den smukke, harmoniske, hvide bygning på toppen af bakken omgivet af høje træer. Fra Hummeltoftevej kigger man op ad den smalle indkørsel mod et hus, som også fra gårdsiden tager sig imponerende ud. Lidt hævet over dem, der nærmer sig. Tæt på ser man et gammelt hus, der nok er velholdt, men som også afslører, at tiden har slidt på sandstensudsmykningen. Men bygningen har også ligget der i mere end 250 år.

Den ligner en herregård, men er oprindelig et sommerhus. Af de større ganske vist. I 1700-tallet hvor det blev moderne at nyde naturen, byggede velhavende folk sig et »maison de plaisance« uden for byerne i landlige omgivelser. Her kunne man tage ud og nyde frisk luft og natur. Frederiksdal er det første lystslot af denne type her i landet.

Frederiksdals bygherre var Johan Sigismund Schulin. Da han i 1742-1746 ved landets fremmeste arkitekt, Nicolai Eigtved, lod huset bygge, var han på toppen af sin karriere. Den var startet med at han som huslærer for dronning Sophie Magdalenes brødre, markgrever af Brandenburg-Kulmbach, havde gjort

indtryk på Christian 6. Denne fik ham til at slå sig ned her i landet og udnævnte ham i årene 1730-1746 til høje poster i statsforvaltningen. Han blev optaget i adelsstanden, udnævnt til ridder af elefantordenen og ophøjet til lensgreve kort før sin død. I 1735 blev han oversekretær i Tyske Kancelli, det vil i realiteten sige udenrigsminister, og i 1738 geheimeråd, medlem af rigets øverste myndighed.

Han havde giftet sig med hofmester Møstings datter i 1732 og familien havde i flere år tilbragt somrene på det gamle Frederiksdal, som var beliggende nedenfor den »gamle have« ved Mølleåen. I 1743 fik Schulin fri råderet over hele ejendommen og begyndte opførelsen af sit eget hus på toppen af bakken ovenover den »store have« på den modsatte side af Mølleåen.

Familien flyttede ind i deres nye lystslot i sommeren 1746. Om vinteren boede de i en stor gård på Østergade inde i København. Denne bolig gennemgik en stor renovering i de samme år. Nu havde man standsmæssige omgivelser året rundt. Schulins sociale opstigen fik med disse to huse sit synlige udtryk.

Arkivet

Videnskabernes Selskabs Arkivkommission iværksatte fra sin stiftelse i 1922

en landsomfattende registrering og pakning af arkiver i privateje. Ved kommissionens foranstaltning blev også arkivet på Frederiksdal registreret. Det skete i 1930 og der blev udarbejdet en registratur, som har været tilgængelig lige siden bl.a. på Rigsarkivets og landsarkivernes læsesale. Forskere har i årenes løb benyttet denne registratur og af Frederiksdals ejere fået adgang til at bruge de dele af arkivet, som man gerne ville se i et eller andet forskningsøjemed. Overbibliotekar Jean Anker har i årene 1940-1946 benyttet arkivet på Frederiksdal til to grundige artikler om det gamle og det nye Frederiksdals bygningshistorie samt til sin disputats om naturforskeren Otto Friderich Müller, der var huslærer for Johan Sigismund Schulins søn, Frederik Ludvig.¹

Registraturen opregner en række emneordnede sager, som bygningssager, inventariesager, gårdens hovedregnskaber, sager vedrørende kroen, skovsager og møllesager samt 32 pakker regnskaber 1744-1842 og 1882-1902 og yderligere 12 pakker regninger og kvitteringer 1741-1843. De 32 pakker er kronologisk ordnet, men indholdet i de 12 var mildest talt var usortet.

Da jeg i 1995 første gang så arkivet, var det de 44 pakker regnskaber og bilag, som fangede min opmærksomhed. De stod pænt på hylder med deres skilte, hvorpå der stod: »Regnskaber« 1753-1757, 1758-1761, 1762, 1763 osv. Jeg kunne ikke glemme dette syn, og når jeg daglig kørte forbi Frederiksdal, tænkte jeg på, hvad det mon var, der lå i

de pakker? Frederiksdal var jo ikke noget gods med landbrug. Derfor kunne det ikke være godsregnskaber. Der er selvfølgelig skoven og kroen og møllen, men det skulle ikke kunne aflejre 44 pakker regnskaber.

Jeg fik af Frederiksdals nuværende ejer, grevinde Vibeke Schulin, lov til at se, hvad pakkerne indeholdt og så foldede en svunden verden sig ud i løbet af de næste mange måneder. Regnskaberne var husholdningsregnskaber i meget bred forstand. De er især meget omfattende for årene 1750-1845. Der er tale om regnskabsbøger, -oversigter og så en mængde regninger, som store og små leverandører af varer og tjenesteydelser har indleveret til familien Schulin. Mange af bilagene lå, som de var blevet samlet, da månedens regnskab blev afsluttet for eksempel i april 1783. Ingen havde set indholdet i dem, siden de var blevet pakket ind et stykke papir, havde fået snor om og var blevet lagt hen i en skuffe eller et skab for 200 år siden.

Arkivskaberen

Johan Sigismund Schulin døde i 1750. Han efterlod sin enke Catharina Maria Møsting, grevinde Schulin og to små børn med Frederiksdal, huset i Østergade og en rimelig stor formue. Johan Sigismund Schulin var en dygtig statsmand og administrator med en synlig plads i Danmarkshistorien. På hjemmefronten har han været en meget nøjeregnende mand. Det viser de bilag, der er bevaret fra hans tid. Han førte selv regnskabsbøger - der findes en for bygningen af Frederiksdal-

men i de senere år havde han en sekretær, Jens Hansen, til at føre husholdningsregnskaberne. Det var imidlertid Schulin selv, der styrede økonomien og talrige påtegninger på regnskabsbilagene viser, at de alle passede hans skrivebord og blev underkastet en nøje granskning. Han lærte også sin unge kone, at hun skulle føre regnskab over køkkenudgifterne, og man kan se hendes karakteristiske, usikre håndskrift i en af de ældste regnskabsbøger i arkivet »Køkkenudgifter 1736-1738«. Det er hans praksis for regnskabsførelsen, der i en vis grad fortsatte efter hans død. Når jeg bruger udtrykket »i en vis grad« er det, fordi geheimerådens død den 13. april 1750 utvivlsomt blev følt som en lettelse af dem, der skulle have deres regnskaber gransket og kontrolleret af ham. Køkkenregnskaberne medtager den mindste detalje indtil slutningen af april 1750, men allerede fra maj måned er der blot en summarisk oversigt over hvilke summer, der er givet ud.

Regnskaberne

Hans enke Catharina Maria overtog styringen af regnskaberne. Hun startede sin første regnskabsbog på sin mands dødsdag. Jens Hansen fortsatte som regnskabsfører for grevinden indtil hendes død i 1770. Han udarbejdede månedlige oversigter over de udgifter, som han forestod betalingen af. I disse månedsregnskaber skrev han i geheimerådens ånd, hvad det var, der blev købt, i mange tilfælde til hvilket medlem af husholdningen samt hvad artiklen ko-

stede. Han samlede og attesterede en del af de øvrige regninger, som kom til husholdningen fra håndværkere og handlende. En anden vigtig person i regnskabsførelsen er Nicolai Brandt, som måske var købmand eller urtekræmmer. Han fremsendte hver måned en regning over varer til køkken og hus men hans oversigter kom med tiden til at omfatte mere og mere, så han synes at have fungeret som en form for mellemmand. Han fik ingen løn, så han var ikke medlem af husholdningen, men der er ikke tvivl om at han havde betroede funktioner. Måske havde han opsynet med huset i Østergade under familiens sommerophold på Frederiksdal. Grevinden betalte for hans begravelse i 1765 i St. Petri kirke.

Foruden husholdningsregnskaberne er der regnskaber for driften af Frederiksdal, hvor gartner Bock styrede haven og forvalter Christian Springer passede hus og jord samt skoven i de første mange år.

Som følge af disse personers og deres efterfølgeres omhu ved regnskabsførelsen, kan vi nu få et enestående detaljeret indblik i familien Schulins liv gennem 100 år. En anden nødvendig forudsætning er naturligvis den, at arkivet overhovedet er bevaret. De fleste mennesker kasserer deres regninger, når der er gået nogen tid. Disse regnskabs overlevelse skyldes først og fremmest det forhold, at det endnu er familien Schulin, som ejer Frederiksdal. Huset har aldrig skulle ryddes. En anden medvirkende årsag er, at huset fra omkring

1840 og indtil 1886 kun blev brugt som sommerhus, fordi greverne Schulin havde amtmandsembeder rundt i landet. Det betød, at der kun i beskedent omfang blev bygget om og moderniseret. Der var ikke brug for den plads, som arkivet optog, og derfor har det fået lov til at blive stående.

Traditionen for regnskabsførelse levede videre også i tredje slægtled, men på en mere summarisk måde. Regnskabsbøger og bilag er bevaret i stort omfang indtil Sigismund Ludvig Schulins død i 1836. Imellem 1845 og 1882 er der ikke bevaret regnskabsbilag. Det var i denne periode, at huset kun blev brugt som sommerhus. For perioden efter 1882 er det mest regnskaber for driften af skov og jord, der er bevaret. Husholdningsregnskaberne er meget summariske.

Indholdet

De oprindelige 44 pakker regnskaber og bilag er ved den ompakning, jeg har foretaget, blevet til 75 arkivæsker. Denne forøgelse skyldes det forhold, at mange af de gamle pakker indholdt fire stakke af små pakker regnskabsbilag. Bilagene var for en måned eller et kvartal blevet foldet sammen, pakket ind i et ark papir og ombundet med sejl garn. Pakkerne var ca. 10 x 15 cm. Sådan har mange af bilagene ligget, fra den lille pakke blev lagt til side af Jens Hansen eller grevinde Schulin og deres efterfølgere, indtil den blev pakket ud i 1996-1997. De to serier regnskaber er blevet samordnet i én kronologisk række og mange løse bilag har

fundet deres oprindelige plads i systematikken igen.

De fleste mennesker har ikke megen fornøjelse af at læse deres gamle regninger. Man bliver som regel nedtrykt over hvor mange penge, man har givet ud, eller forundret over hvor lidt altting kostede før. Men udpakningen og læsningen af regninger fra 1740-1845 hensatte os i begejstring og forundring over den rigdom af oplysninger, der er i bilagene og den indsigt i detaljerne i den schulinske husførelse gennem 100 år, som de gav. Mange af de ting, der er omtalt i regningerne findes endnu i huset, men endnu flere er forsvundet, slidt op, gået i stykker, kasseret, gået i arv ved dødsfald eller solgt. Det er kun muligt indenfor disse rammer at give nogle smagsprøver på mangfoldigheden.

Det er spændende at finde avisregningen fra 1761 kvitteret af Berling. Forunderligt at se hvad Anne, Maren og Barbra har fået for vasken i november måned 1801. Ud over lønnen skulle der 6 potter brændevin til at stå denne proces igennem. Til julemiddagen i 1778 serveredes østers og julekager. Man kan se, hvor meget en loge i Det kongelige Teater kostede i 1784. Maleren Jens Juel skulle i 1790 have 80 rigsdaler for et portræt af Louise Warnstedt, søster til den anden grevinde Schulin, Sophie Hedvig. Omkostningerne ved oprettelsen af monumentet for den samme Louise - Louisekilden - i skoven mellem Frederiksdal og Lyngby kan fremdrages. Stenhuggerregningen fortæller nøjagtigt hvor mange bogsta-

ver, der er indhugget i monumentet. Der er desuden regninger på musikken og de vers, der blev deklameret ved indvielsen. Der er regninger for alle de nødvendige bygge- og vedligeholdelsesarbejder ude og inde gennem 100 år. De spænder fra gartnerens lille regning på 1 mark og 8 skilling for 300 søm til mistbænkene og til byggeregnskabet for mansardetagen fra 1752-1753, der løb op i ca. 6000 rigsdaler. Man kan også se, at Frederik Ludvig Schulin fik sin første ABC, da han var tre år gammel.

Kun en lille del af arkivet stammer fra bygherren Johan Sigismund Schulins tid. Regninger fra bygningen af Frederiksdal og fra ombygningen af den gård i Østergade i København, som han havde købt, er det helt centrale fra denne periode. De er benyttet af arkitekter og kunsthistorikere til beskrivelserne af Frederiksdals bygningshistorie.

Man skal ikke have vendt ret mange bilag, før det står klart, at Johan Sigismund Schulin var en meget nøjeregnende herre. Regningerne er ofte korriigeret og altid i nedadgående retning. Han har desuden forlangt forklaringer på nogle af udgifterne. En glarmesterregning fra februar 1750, syv uger før hans død, illustrerer dette. Den 24. februar havde glarmesteren renoveret 17 vinduer à 1 mark stykket i huset i København. Det gav 2 rigsdaler, 5 mark. Samtidig havde han indsat 2 franske ruder, som skulle koste 2 mark stykket og 3 lybske ruder, som var sat til 10 skilling stykket. Det blev tilsammen en regning på 3 rigsdaler, 4 mark og 14 skilling. De

Louisekilden i skoven »Spurveskjul« øst for Frederiksdal. Monumentet, der blev opsat i 1791, er restaureret i 1996. Byhistorisk Samling

14 skilling er blevet streget ud og stykprisen på de 5 ruder er reduceret, 4 skilling på de franske og 2 skilling på de lybske. Det var en meget lille udgift i den schulinske husholdning, men måske havde man ingen småpenge i kassen. Men det var ikke slut hermed. Glarmesteren var bestilt til de 17 vinduer, så hvorfor havde han også indsat 5 andre ruder? Forklaringen er skrevet til i margenen ud for posterne: »For stuepi-gen ved rengørelse kommen i støker«.

Når der har været behov for at skrive

denne oplysning til, kan man gå ud fra, at spørgsmålet, om hvorfor de fem ruder skulle fornyes, er blevet stillet. Det er sandsynligvis Schulins privatsekretær Jens Hansen, der har skrevet oplysningen på regningen. Jens Hansen udarbejdede hver måned en oversigt over husholdningsudgifterne. Der er bevaret nogle få af dem fra tiden før Johan Sigmund Schulins død. Der er ingen tvivl om, at han har forlangt den største nøjagtighed i udførelsen. Det bliver angivet hvilken dag udgiften er afholdt, hvem der har fået penge til indkøb og hvad der er købt. I Jens Hansens oversigt fra marts 1750 genfindes de franske og de lybske ruder med den yderligere oplysning, at de franske sad i vinduerne i salen ud mod gaden og de lybske i gangen.

De mange enkelte bilag er interessante hver for sig, men det bliver endnu mere spændende, når man på grundlag af en længere periodes bilag og oversigter kan få et overblik over, hvem den schulinske husholdning bestod af i et givet år, hvor store udgifterne var og hvad husholdningens forbrug bestod af.

Som eksempel på hvad regningerne kan fortælle, skal jeg i det følgende beskrive detaljer fra sommeren 1755.

1755

Familien og tjenestefolkene

Den grevelige familie bestod i dette år af Catharina Maria Møsting, grevinde Schulin og hendes to børn, Elisabeth Susanne, der var 12 år og Frederik Ludvig på 8 år. Børnene havde en huslærer,

Otto Friderich Müller, der senere blev en berømt videnskabsmand og en »françoise«, der underviste dem i fransk og anden almindelig dannelse. Mor og begge børn havde hver en kammerpige til den personlige opvartning og hjælp. Så var der en kok, en husholderske, en køkkenpige, en stuepige og yderligere to piger. Der var en kusk og en forrider til herskabsvognen og en kusk til materialvognen samt en gårdskarl. Til opvartningen var der tre tjenere og et par løst tilknyttede lakajer. På Frederiksdal var der gartner Bock og forvalter Christian Springer samt to skovfogder. Endelig til at holde sammen på det hele Jens Hansen, der havde været geheimerådens sekretær, og nu var enkegrevindens regnskabsfører. I alt er det 21 personer, som var fast tilknyttet husholdningen året rundt. Der til kom de »løst« ansatte på Frederiksdal. Det var vaskekoner, havearbejdere og høstarbejdere, der var på lønningslisten i løbet af sæsonen. Det var mest Virums bønder, deres koner og børn, der fik disse arbejder.

Om vinteren boede de to skovfogder, gartneren og forvalteren samt deres familier ved Frederiksdal. Men det store hus var tomt. Det kunne give anledning til, at Lyngbys og Virums beboere tog sig friheder. Det var sket i vinteren 1754-1755. Husmand Jacob Bager i Lyngby havde stjålet en halv favn bøgebrænde i Frederiksdals skov, men var blevet pågrebet og havde måtte levere det tilbage. Sagen var dog ikke slut med det. Han skulle også straffes med en

bøde. Men en undersøgelse havde vist, at han ikke ejede midler til at betale bøden med. Hans straf blev derfor, at han skulle bære den spanske kappe i 2 timer foran Københavns amts tinghus, mens der blev holdt ting. Det skulle være hans »velfortjente straf« og et afskrækkende eksempel for andre. Grevinde Schulin havde skriftligt bedt om at få oplysning om, hvad der var sket med tyven og amtet håbede nu, at hendes nåde var »satisfait«. Hun ville tydeligvis ikke bestjæles.

Hendes personlighed havde også mildere sider. I Frederiksdals værtshus havde nogen i vinterens løb stjålet den jernstang, der var på trappen til indgangen. Smeden havde sat en ny op, men inden han fik afleveret regningen, var værtshusholderen død og det tilkom så hans enke at betale. Det har åbenbart været vanskeligt for hende at udrede de 2 rigsdaler 2 mark 8 skilling og der må være blevet talt om det. Regningen er reduceret til 2 rigsdaler og har fået påtegning om, at efter »hendes højgrevelige nådes ordre« er udgiften overført til Frederiksdals regnskab.

Sommeropholdet på Frederiksdal

Omkring 1. maj flyttede næsten hele huset på landet. Inden da var der blevet gjort hovedrent i alle værelser på Frederiksdal. Det havde Bente, Anders Christensens kone og Andreas Nolls kone, Anne Elisabeth sørget for. De havde begge gjort rent i 12 dage og var færdige 3. maj. For det fik de 1 mark pr. dag.

Der kørte 10 vognlæs ud med flytte-

gods. Det forhold, at hele husholdet flyttede, medførte, at »administrationen« af familien i sommerhalvåret foregik fra Frederiksdal. Tilbage i Østergade blev Nicolai Brandt og nogle få personer til at holde øje med huset og til at foretage indkøb. Det medførte en livlig trafik ind og ud af byporten. Regningerne for sommerens indkøb og de ikke-betalte fra vinteren og året før ligger derfor imellem hinanden.

Da familien var flyttet på landet, rykkede håndværkerne ind i huset på Østergade og gik igang med almindelig vedligeholdelse. Tagene på stalden, side- og forhuset blev gået efter. Gipslofter repareret og kakkellovne eftersat. På gangene og hos tjenestefolkene blev væggene pudset op og hvidtet. Opgaven blev udført af murer Niels Mikkelsen Næstved og en håndlanger. Mureren selv skulle have 3 mark pr. dag og håndlangeren 1 mark 2 skilling. I alt arbejdede de i 51 dage på opgaverne. Den endelige regning med materialer blev på 87 rigsdaler 14 skilling. Jens Hansen har helt i geheimerådens ånd nedskrevet regningen til 70 rigsdaler »efter billighed«. Det har murer Mikkelsen så måtte være tilfreds med.

Det var det nye udvidede Frederiksdal, som grevinde Schulin og hendes børn flyttede ind i. I 1752-53 var huset blevet forhøjet med en mansardetage. Der var blevet indrettet 11 værelser, så der nu var bedre plads til den store husholdning. Grevinden og børnene havde fortsat deres værelser i stueetagen, men *françoisen* boede ovenpå.

Haven

Vi ved ikke, hvordan haven så ud i 1755, men det var et arbejdskrævende anlæg. Det kan ses af den store stak arbejdssedler for havefolkene, der er bevaret for dette som for flere andre år. Der blev arbejdet i haven året rundt. Om vinteren var det 3-4 personer og i sommermånederne havde otte mænd og to til fire kvinder fast beskæftigelse. I 1755 fik folkene 10 nye hollandske havespader til arbejdet. Der blev indkøbt i alt 8000 spalier-søm. Haven var delt i den store have og den lille have. Den var heget med stakitter og der var træarkader og springvand i den store have.

Allerede i december 1754 havde gartneren købt frø til køkkenhaven og løg og knolde til blomsterhaven. Der var anskaffet næsten 50 forskellige slags krydderurter og grønsager. Majroer, porrer, persillerødder, spinat, selleri, knoldselleri, blomkål, savoykål, rosenkål, kålrabi, gulerødder, pastinak, rødbeder, ærter, bønner, salat, radiser, agurker og asparges var noget af det og der var flere forskellige sorter af nogle af urterne. Da der både var mistbænke og orangeri i haven, er leveringen til herskabets midagsbord sikkert startet tidligt.

I denne sommer blev der plantet nye frugtræer, pærer, æbler, blommer, abrikoser, fersken og kirsebær.

Skov og marker

På ladegården opmagasineredes halm, korn, kul fra kulmilerne, tørv og brænde. Tid efter anden blev mindre portioner kørt op til slottet. På markerne blev

dyrket havre, byg og rug, mest havre. Markerne, der var indhegnet med risbøg, hed dengang som nu Ladegårdsvangen, Møllevangen og Virumvangen. Til høhøsten havde forvalteren hjælp af seks Virum bønder. Andres Nielsen, Anders Sørensen, Zakarias Pedersen, Anders Pedersen, Anders Christensen og Ole Pedersen. Det tog dem 17 dage at slå hø og 16 dage at rive, samle og stakke det. Daglønnen var 1¹/₂ mark for at høste og 1 mark for at rive og stakke. Kornhøsten var overstået på 9¹/₂ dage. Den kom i hus ved hjælp af Ole Pedersen, Søren Andersen, deres koner og Margrethe Petersdatter samt et par folk, der arbejdede i kortere tid. Kornhøsten gav 2 mark om dagen i løn. Kvinderne rev, samlede og bandt, og for det fik de 20 skilling om dagen.

I Spurveskjul-skoven blev der fældet 54 unge bøgetræer for at give plads for en allé fra en bakke og ned til mosen ved Bremerholm.

Jens Pedersen, Niels Olsen og Anders Christensen huggede, reparerede og opsatte nye gærder om gård og marker. Anders Davidsen kørte, Ole Pedersen brændte trækul og lavede en kærre til at køre brænde i. Jens Pedersen tog sig af forefaldende murreparationer.

Smeden i Virum, Gudmand Albretsen, havde også gavn af familien på Frederiksdal. Der var altid led og låse, kramper, hasper og aksler, hestesko og jernstænger, der skulle fornys. I foråret lavede han nye hængsler til to døre i hønsehuset og til Locus-døren. Det var vigtigt, at den kunne lukke, når sæsonen

begyndte. Tømreren og bødkeren havde også meget arbejde på Frederiksdal. Tømrer Johan Georg Sem lavede bl. a. dette år et hyttefad til fisk. Sidst med ikke mindst samlede mølleren gødning og leverede til gården. For det fik han 25 rigsdaler om året.

Livet på landet

I disse omgivelser tilbragte grevinde Schulin, børnene og tjenerskabet seks måneder. Med på landet var kanariefuglene i et rødt og forgyldt bur. For børnene gik tiden også med undervisning. En nevø af grevinden opholdt sig hos dem en del af tiden. Den otte-årige greve lærte at spille violin og der blev købt så mange »reservedele« til hans violin, at man kan slutte, at den blev ret hårdt trakteret. Til underholdning havde man brætspil og spillekort. To gange i sommerens løb blev Harlekin og musikanter kørt til Frederiksdal for at optræde.

Alle synes at have været ved godt helbred. Lægen blev kun hentet to gange og der blev købt piller og dråber 6 gange.

Af beklædningsgenstande blev der kun købt småting som strømper og handsker samt en enkelt fløjlschat til Frederik Ludvig. Syning af tøj var noget, der blev foretaget i København i løbet af vinteren.

Ved siden af de mange grønsager blev der spist rigtig mange ferskvandsfisk som aborrer, brasen, karper og karusser. En af de faste beboere i området, den svenske kone, kom sommeren igennem med champignon, som hun fik ret godt betalt.

Johan Sigismund Schulin, Frederiksdals byggherre. Her er han malet med sin elefantorden af Carl Gustav Pilo, der maalede flere portrætter af Schulin. Et af dem, et »knæstykke«, blev bestilt umiddelbart efter hans død. Det blev leveret i oktober 1750 og kostede 50 rigsdaler. Sandsynligvis er det dette. Regningen findes endnu i Frederiksdals arkiv. Hans Juhl fot. Frederiksdal

Der blev drukket fransk rødvin og hvidvin samt rhinskvin. Øl og vand var der også. Hver måned blev der brugt $\frac{1}{2}$ pund kaffebønner. Hveranden uge blev

der hentet for 8 skilling tobak. Blandt rygerne var grevinden.

Service og køkkenudstyr var der hele tiden brug for. Der blev købt røde og sorte jydepotter, pander, knive, stege-spids og midt på sommeren en kobber destillerpande fra Brede.

I juli måned blev grevindens og børne-nes linned vasket. Af blegkonens regning, som er blevet talt sammen af Jens Hansen fremgår blandt meget andet, at grevinden havde 57 særke, den lille greve 22 manchetskjorter og komtessen 26 forklæder. De enkelte dele, der skulle til vask, blev talt sammen i snese og vaskekonen fik 4 skilling pr. snes. Sammenlagt

var der 66 snese 5 stykker eller 1325 dele. Det hele kostede 2 rigsdaler 4 mark og 9 skilling. Desværre kan man ikke se, hvor lang tid denne storvask varede.

Til den personlige pleje iøvrigt medgik der mandelklid, formentlig til hudplejen og pudder og pomade til håret. Komtessen måtte have en tættekam til at rydde op i hårbunden.

De fattige

I de månedlige regnskabsoversigter figurerer posten »givet til en fattig« meget hyppigt. I de 6 måneder på Frederiksdal i 1755 er der 63 gange givet penge til fattige fra 2 skilling til 2 rigsdaler. Når man

Disse små regnskabspakker havde ikke været åbnet siden de blev foldet ind i papir og ombundet med sejlgarn engang i 1700-tallet. Forf. fot.

Frederiksdal

sammenligner posterne, ser det ud som om den, der har haft en historie at fortælle, også har fået mest. Fattige mænd eller koner har fået 2 eller 4 skilling hver, men en husbrændt mand, en blind og en aftakket underofficer fik hver 1 mark og nogle skilling. Og der blev givet flere mark, hvis der var tale om en omdøbt jøde, en jysk præstedatter, en forrykt student eller tyrkiske slaver. Denne godgørehed fylder en del i billedet og det er tydeligt, at børnene lærte at give til de fattige. I regnskabsoversigterne står, at pengene udleveres til greven eller komtessen, så de kan give dem til den fattige. Det samlede beløb for gaver til de fattige i disse 6 måneder er 20 rigsdaler 1 mark 2 skilling. Det er ikke nogen stor sum i husholdningen, men ved siden af de småbeløb, der udleveredes til hverdag gav Catharina Maria Møsting nogle årlige pensioner til tidligere tjenestefolk og til nogle enker i Frederiksdal. De fik 20 til 30 rigsdaler årligt. Der blev givet nytårsgratialeer til et antal mennesker og der blev løbende givet drikkepenge til dem, der kom til huset med varer, hjalp med at køre og bære og til folk, der åbnede leddene på landevejen, til havefolkene osv.

I slutningen af oktober var sommeropholdet slut for dette år. Den 29. oktober begyndte indkørslen af flyttegods. Vognens bagsmæk gik i stykker og måtte repareres. Der måtte også købes tov til at binde om læssene. Flytningen fortsatte den 31. oktober, 1. og 3. november. Den må antages at være afsluttet, da to karle den 5. november formedelst 2 mark bragte klaveret ind til Kø-

benhavn. Da havde det været på Frederiksdal fra 8. maj.

Lønninger og priser

Det er mere end vanskeligt at omsætte datidens beløb til vore dages, men et så stort regnskabsarkiv som dette giver mange muligheder for sammenligninger. Der var flere forskellige erhvervsgrupper beskæftiget hos familien Schuln. Der kan laves mange sammenligninger over deres lønninger og det er muligt at vurdere, hvor meget der kunne købes for pengene.²

De højest lønnede i husholdningen var Jens Hansen og forvalter Christian Springer. De fik 30 rigsdaler i kvartalet og 30 rigsdaler årligt i kostpenge. Kokken fik 20 rigsdaler i kvartalet. Fra disse faguddannede folk var der et langt spring ned til tjenerne Johan, Hans og Casper, der hver fik 5 rigsdaler i kvartalet. De havde derudover ophold, kost og klæder. De kvindelige medlemmer af tjenerskabet havde en betydelig lavere løn. Husholdersken fik 20 rigsdaler om året og grevindens kammerpige 18. De lavest lønnede var stuepigens og køkkenpigens med 10 rigsdaler årligt.

Et brød og to flasker øl kostede 12 skilling. Et par sko kunne koste 5 mark. Det kostede 3 rigsdaler 3 mark at få lavet en krølhårsmadrass. Melis kostede 21 skilling pundet. En karpe 1 rigsdaler 4 skilling. 1 potte tran til lygten kostede 12 skilling. Familien Schulns dagligvareindkøb af 100 citroner til 4 rigsdaler, 12 appelsiner til 5 mark, 1/2 tønne smør til 12 rigsdaler, kaffebønner til 5

rigsdaler 4 mark og 400 østers for 4 rigsdaler lå langt over hvad Virum-bønderne kunne tænke på.

Havefolkene fik 1 mark om dagen, kvinderne dog kun 5 skilling. Den svenske kone, som samlede champignon, fik 3 mark 4 skilling for en kurvfuld.

På denne måde kan man blive ved med at sammenstille prisoplysninger fra materialet. Men der skal ikke mange til at gøre det klart, at der var en verden til forskel på levevilkårene og forbruget indenfor og udenfor Frederiksdal.

Agerdyrkningen

Fra 1809 er bevaret en plan for ager-

dyrkningen på Frederiksdals Ladegård. Planen vedrører Virummarken og Ladegårdsmarken. Det fremgår ikke, hvem der har udarbejdet den, men det er sket, fordi der i nogen tid ikke har været plan for dyrkningen af de to marker. De bedste partier var ved søen og mod Virum by op til Anders Tømmermands hus. Planen er sikkert udarbejdet af en ny forvalter. Han opstiller planer for dyrkningen af jorden fra 1809 til 1813 og beskriver hvad dertil behøves af materiel og mandskab. Han regner med en besætning på 6 store arbejdsheste og 2 små samt 24 køer og 15 får. Det er udregnet, hvad de behøver af rationer om

Det Schulin'ske greveskjold over indgangsdøren på slottets nordside. Jørgen Raaschou-Nielsen fot. Frederiksdal

Frederiksdal Slot set fra havesiden. Jørgen Raaschou-Nielsen fot.

Frederiksdal

vinteren. Folkeholdet er 3 arbejdskarle Anders Svendsen, Hans Nielsen, Erland Johansen, en dreng, en røgter, en bryggerpige og en malkepige. Pligtarbejdere er husmand Ole Olsen i Bleghuset og husmand Hans Nielsen i Skovhuset.

Huse og ejendomme

I arkivet findes også en kopibog på skøder og fæster angående Frederiksdals grund og ejendom. Den er startet i 1755 under Catharina Maria Møsting. Heri findes kontrakter med de personer, der i perioden fra 1755 har fæstet/lejet grund og købt eller bygget huse på grundene. Det gælder små unavngivne huse ved skovfogedhusene, ved Nybro, Bagsværd sø og Branke-bakken samt de store huse som Marienborg, Spurveskjul, Hummeltofte, Sophienholm, Tu-

sculum, Christianelyst, Enighedslyst og Kulhus. Her findes også møller Rasmus Galbergs tilladelse fra 1776 til at opføre et værtshus dér, hvor det før havde ligget mellem hovedgårdsmarken og skovporten. Imellem 1755 og 1929 kan der af protokollen og en pakke med skøder og lejekontrakter hentes oplysninger om en lang række kendte og ukendte beboere af husene under Frederiksdal.

I de små huse

I nogle af husene under Frederiksdal boede folk, som lejlighedsvis arbejdede i skoven, i haven eller som håndværker i området. Et lille klagebrev, som jeg har fundet blandt diverse papirer, giver indblik i det lille, snævre samfund nede ved Mølleåen. Madam Galberg var møllerens enke. Det lyder i sin helhed:

Haarlem d 14 August. 1754. No: 3. f 58

100 Dubb blauwe En Hilde Hias Romel	18	1	1	1
100 Enhetde diso	6	1	1	1
15 Enhetde blauwe Proege Imperiaal	3	1	1	1
15 Gallas	2	1	1	1
10 Enhetde Proege Imperiaal	1	1	1	1
12 Tulip due van Tol	1	1	4	1
100 Dubb Conquelles	6	1	1	1
100 Anemones beste Rommel	5	1	1	1
100 Ranunkel beste Corde	6	1	1	1

Aan betaalt . . . 148 1/4
 21 okt 21 1754
 21 okt 21 1754
 Copen hagen d 17 Decemb 1754
 Summa . 22 okt 21 1754
 Van Dap van G. d. b. l. a. f. a. b. n. i. f. f. i. g.
 K. r. f. a. l. t. e. r. a. n. d. e. l. y. a. b. C. u. l. t. u. r. A. M. B. o. o. k. v. e. g. i. e. t. u. s. g. e. r. e. k. e. n.

Regning fra 1754 på blomsterløg og -knolde fra Haarlem. Prisen er angivet i hollandske floriner og omregnet til 21 rigsdaler. Dette beløb svarer til, hvad familien Schulins husholderske fik i årsløn.
 Frederiksdal

»Underdanigst klage til vores nådige herskab grevinde af Schollin
 I den underdanigste tillid til Deres nåde er det, at jeg fordrister mig til at lade disse få linier komme for Deres nådes øjne. Jeg er bleven beført for Deres nåde, at jeg har sat ruser for ål, men Lars Falster har været hovedmanden. Han har i al den tid, jeg har boet her på stedet, anmodet mig, at jeg skulle købe en ruse, så ville han give sin del dertil og

da vi satte den, underrettede han madam Galberg derom, som lod rusen ved sine folk borttage og overøste mig med grovheder.
 Lars Falster er så befrygtet, at han ej burde at huses på Deres nådes grund. Han har solgt brænde til Stavnholt og skovet på herskabets grund og ladet madam Galberg køre derefter. Mig fortryder ej, at Deres nåde har ladet mig opsigse, men at Lars Falster, som er så

berygget en tyv, det undrer mig. Men herskabet er ej den tyv bekendt og madam Galberg tager ham i forsvar.

Han kan sælge brænde til madam Galberg og tørv til Virum og København og ej køber for en skilling. Jeg beder, at Deres nåde ville tilgive mig den fejl, som jeg har begået. Da madam Galberg har ladet ved sine folk om nattetider køre brænde af skoven. Her gælder det gamle ord: Myggen sises, men elefanten går fri.

Min ydmyge bøn til Deres nåde er, at mig måtte vende forundt at blive her eller i Bleghuset. Da Deres nåde skal vende underrettet om alt, som foregår. Jeg ønskede gerne, at mig måtte vende til ladt den nåde at tale med vores nådigste herskab, da jeg har noget vigtigt at åbenbare.

Alt det skrevet er, kan bevidnes af mig Magnus Edenstrøm. Jeg er Deres nådes underdanigste og ringeste tjener.

Snedkerhuset den 6. august 1802.«

I de store huse

Ikke lang fra Frederiksdal ligger Dronninggård. Familierne de Coninck og Schulin var bekendte og besøgte ofte hinanden. Formentlig af den grund ligger der i Frederiksdals arkiv en afskrift af de retningslinier for handelsvirksomhed, som storkøbmanden Frederic de Coninck i 1801 nedskrev til sine sønner. I 45 kapitler giver han råd og vejledning om handel, bogføring og børsregler. Hvordan man skal forholde sig overfor fremmede rejsende og hvordan man kan bruge klubber og handelssam-

men slutninger. Der gives også råd om hvilke forbindelser, man bør undgå og hvordan man skal formulere sig skriftligt. Det gælder om at være præcis. Betalingsregler og forsikringer bliver gennemgået samt hvordan man skal forholde sig ved fallit. Det blev sørgeligt aktuelt for de Coninck. Et par kapitler er viet til handelen med kolonierne. Et af de umiddelbart anvendelige råd, som Frederic de Coninck giver, er, at man ikke skal spille i lotteriet for at blive rig!

Arkivet indeholder også afskrifter og indlæg i den forræderisag, der blev anlagt mod Frederic de Coninck, Sigismund Ludvig Schulin og sognepræsten i Lyngby, Bone Falk Rønne, for at have ordnet provianteringen af den engelske hær, der i 1807 havde slået sig ned ved Lyngby. De havde i den bedste mening påtaget sig ansvaret for fordelingen af englændernes rekvisitioner på transport- og fødemidler. De kunne ikke komme i forbindelse med øvrigheden og ved at gribe ind og fordele byrderne på befolkningen, mente de at kunne forebygge plyndring. Men for den handling blev de anklaget for landsforræderi. De blev frifundet ved Højesteret.

Sigismund Ludvig giftede sig i 1808 med Louise Brown. Familien boede på Frederiksdal, hvor syv børn blev født. S. L. Schulin skriver i sine erindringer, at han levede i et »videnskabeligt otium« med studeringer og videnskabelige arbejder især af kristelig-filosofisk art.³ Resultatet af disse studier befinder sig i 13 arkivpakker med tæt beskrevne ark.

Privatarkiver

Foruden det store regnskabsarkiv er der også bevaret en række privatarkiver på Frederiksdal. De stammer fra husets beboere og andre familiemedlemmer. De er endnu ikke registreret. De største arkiver er dannet omkring Sophie Hedvig Schulin født Warnstedt og hendes søster Louise Warnstedt og omfatter årene 1778-1813.

Diverse

I ethvert arkiv er der altid nogle papirer og andet, som ikke passer ind i en række. Således også i dette. Der er lejlighedsdigte og menukort, udklippede borter, silkebånd og silhouetter, kuverter og små notesbøger. Og så er der en pakke med forskellige husråd og opskrifter, hvoraf de fleste desværre er udaterede. Østers med surkål lyder ikke særlig appetitvækkende, men andre kan godt afprøves som denne:

En kartøffelkage at lave

Dertil tages 10 stykker kartofler, så store som et æg. De koges mådeligt møre, og så tages skallen af dem og de skæres. Dertil tages 1/4 smør (125 g), som smeltes og røres i kartoflerne. Skallen skæres af 2 citroner og saften af 3 à 4. Sukker efter smag, 8 æg som røres vel, hviden slås i skum og røres til sidst sagte i det alt.

Formen smøres med lidt smør og bestrøs med stødte tvebakker. Den bages ved god ild. Den kan også bages i en bagerovn.

Afslutning

Denne artikel er skrevet på grundlag af regninger, der i alt fylder ca. en arkivæske. Med hele arkivet som grundmateriale er jeg i gang med at skrive en bog om livet på Frederiksdal fra slottets bygning og til 1845. En ny registratur over arkivet vil også blive udarbejdet.

Noter:

1. Historiske Meddelelser om København 3. rk IV 1940-41 og 3 rk. VI 1944-46. Jean Anker: Otto Friderich Müller. Et Bidrag til den biologiske Forsknings Historie i det attende Aarhundrede. Kbh. 1943.
2. 1 rigsdaler = 6 mark = 96 skilling.
3. Personalhistorisk Tidsskrift 4 rk. III Kbh. 1900.

Fritz Alten

GLÆSELS HUS VED FREDERIKSDAL MØLLE

Fritz Alten (1923-97) var assistent ved Det Kongelige Biblioteks Billedafdeling. Hans kendskab til Danmarks topografi såvel som hans hjælpsomhed var legendarisk; men herudover var han en dansk pioner inden for den historiske interesse, vi i nutiden kender som »industriel arkæologi«, eller bedre: »den industrielle arv«. Fritz Alten interesserede sig for den ældre danske industri og dens fysiske minder, hvoraf meget i dag er forsvundet. Sin viden og sine undersøgelser samlede han i et arkiv, som han kort før sin død overlod til Byhistorisk Samling, og hvorfra nedenstående karakteristiske manuskript stammer.

I Furesø Møllestrøms Interessentskabs arkiv i Byhistorisk Samling, Frieboeshvile, Lyngby, støder man oftere på lokaliteten Glæsel's Hus ved Frederiksdal Mølle, nævnt i mødereferater, lige som huset lejlighedsvis omtales i firmaerne Modewegs og Carlsens kopibøger 1860-1890. I det følgende skal redegøres for familien Glæsel og dens færden ved Mølleåen.

Glæsel's Hus lå bag ved Frederiksdals møllehus, nu Lundqvists bådeudlejning. Det eksisterede i årene 1840-1890, først anvendt som farveri og beboelse af klædefabrikør Julius August Glæsel (1813-1874), efter hans tid til skiftende lejemaal af Frederiksdal Mølles forpagtere. Huset overlevede endda møllens

delvise nedrivning som følge af udbygningen af Københavns Landbefæstning i 1886. Huset var efterhånden ret byggefældigt og nedreves i 1890.

Mølleåen var i 1800-tallet sæde for ikke færre end fire tekstilvirksomheder, nemlig Stampen (P. N. Carlsen), Brede (I. C. Modeweg), Nymølle (J. A. Glæsel) og Frederiksdal (J. A. Glæsel), af hvilke de tre var udflyttet fra København omkring 1830-1840.

Klædefremstillingen blev i begyndelsen af 1800-tallet drevet som håndværk, men oplevede en voksende anvendelse af maskiner med mennesker og heste, senere vandhjul og dampmaskiner som trækraft. Fabrikationen var fordelt på tre adskilte fag: spinding, vævning og appretering. Den sidstnævnte proces omfattede valkning, en anti-krympe-metode, hvor klædet bearbejdedes under forsæbning med træhamre i en trækumme, således at stoffet derefter ikke krøb i regnvejr. Frederiksdal Mølle var en sådan valkemølle, tilhørende familien Schulin, Frederiksdal Slot.

J. A. Glæsel i Frederiksdal

Frederiksdal Mølle var i tiden 1820-1886 bortforpagtet til kornmølleri og fabriksdrift, således til papirfabrikant Ole Sivertsen (1838-1840) og J. A. Glæsel (1840-ca.1850). Glæsel udbyggede valkemøllen til en lille klædefabrik, opførte

Jul. Aug. Glæsel (1813-74) og Henriette Louise Glæself. Danchell (1831-1915). (Efter trykt stamtavle).

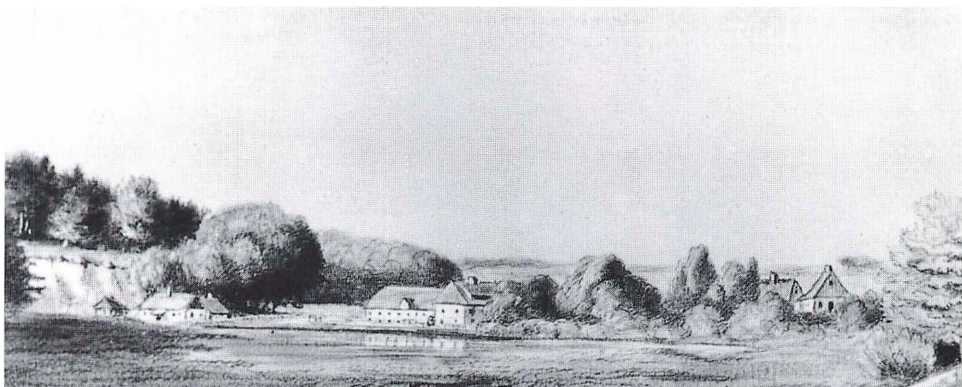
Glæsels Hus som farveri og tørrehus med beboelse og indrettede et uldspinderi og væveri med 5 væve. Produktionen var i 1845 8.000 alen klæde. Personalet udgjordes af en spinder, tre dugmagere (vævere), en overskærer og en maskinmester (ved dampanlægget til appretur).

J. A. Glæsel fik muligvis sin uddannelse hos faderen, appretør Aug. Glæsel, Klerkegade, København. Aug. Glæsel (1781-1838) var født i Grossporitschen i Sachsen og indvandret til København i 1803. Hans slægt havde vistnok arbejdet i tekstilbranchen, idet hans våbenskjold er prydet med overskærersakse. Aug. Glæsel havde iøvrigt

sammen med klædefabrikant F. Goltze, Nørrebrogade, København, været interesseret i Frederiksdal Møllens valkeværk, idet de begge var kautionister for møller Knud Knudsen, en søn af møller Knudsen, Lyngby Mølle, efter at han havde forpagtet Frederiksdal Mølle af grev Schulin i 1829. J. A. Glæsel af lagde i 1832 prøve i kemi og fysik ved Polyteknisk Læreanstalt.

De københavnske klædefabrikker var dengang henvist til at betjene sig af tre valkemøller i Nordsjælland, nemlig: Lyngby (valkeværket nedlagt i 1823), Fuglevad og Stampen (fra 1835 Carlssens klædefabrik).

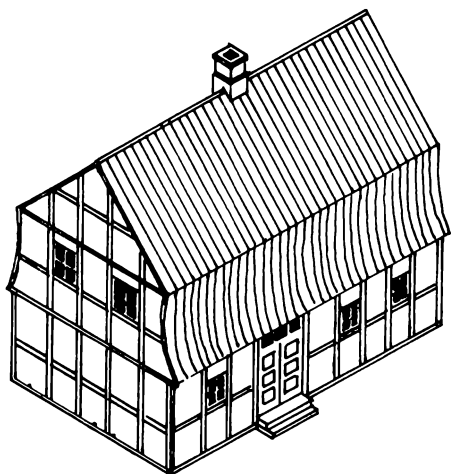

Nymølle 1852. I midten ses fabriksbygningerne: langs mølledammen fabrikken fra 1842 med jernvandhjul (jfr. Lise Skjøt-Pedersens artikel). Med gavlen mod dammen Glæsels klædefabrik. Den blev i 1851 indrettet i en bygning, der i 1795 var opført til papirfremstilling, og som siden var blevet grundmuret. Fabrikken brændte i 1854; men murene stod tilbage og genbruges i det nuværende Nymølle. Tegning af A. Burmeister i Landesbibliotek, Kiel.

Det Kongelige Bibliotek

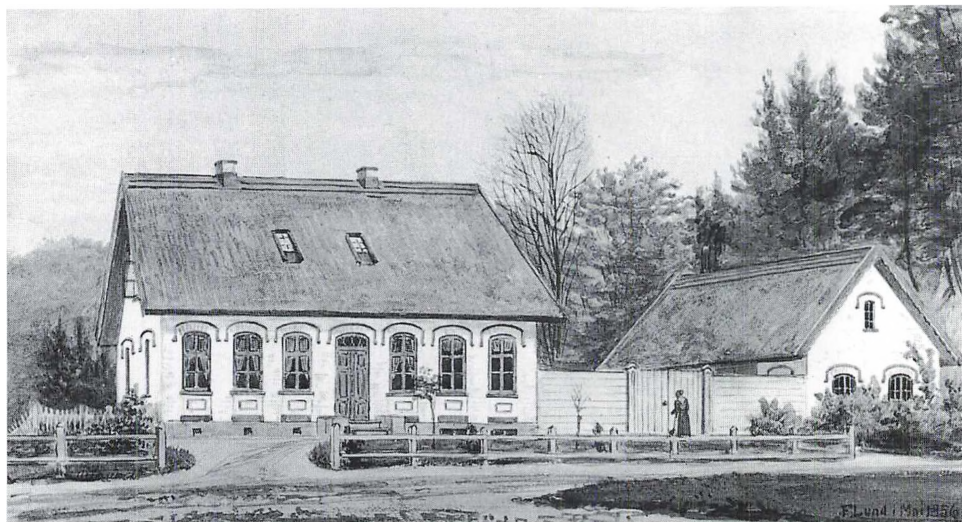
Alle vandkraftbrugere ved Mølleåen var tvungne deltagere i Furesø Møllestrøms Interessentskab og dets forhand-

linger, og her kom Glæsel til at fungere som sekretær i sammenslutningen, idet han ordnede alle mødeindkaldelser (jfr. s. 4). Som sekretær kom han også i kontakt med ejeren af Ørholm-Nymølle Papirfabrik, grosserer H. L. Danchell, en industridrivende i København (voksdugsfabrik, hørgarnspinderi). Der skete nu det, at Glæsel i 1852 giftede sig med Danchells datter Henriette, og svigerfaderen foranledigede, at de nygifte flyttede ind på Nymølle, hvor han opførte såvel en ny bolig som en ny fabrik for Glæsel. Frederiksdal Mølle opgaves.

Glæsels Hus i Frederiksdal (detalje af tegningen side 15 i midten).

Glæsels klædefabrik på Nymølle
Boligen på Nymølle (tidligere Høyersdal, heraf det forvanskede nuværende navn Høj og Dal) byggedes i 1851 efter tegning af arkitekt Carstensen ifølge grundstensdokumentet. Vel på samme

Hovedbygningen på Nymølle, »Høj og Dal« (egl. »Høyersdal« efter den første besidder af ejendommen). Akvarel af F. Lund 1856. På bagsiden er påskrevet: Forpagterboligen til Nymølle Klædefabrik. Privateje

tid udførte maleren F. C. Lund en smuk akvarel af huset, endnu i familieeje.

Fabriksbygningen beskrives således: en bygning i to etager, grundmuret og teglhængt, indrettet til et valkeværk med 6 par hamre, vandhjul med forbindelsestøj samt et overskæreri. Fabrikens produktion var i 1854 11.000 alen klæde, og den havde 24 faste arbejdere.

I 1854 solgte Danchell Ørholm-Nymølle Papirfabrik til brødrene Drewsen, Strandmøllens papirfabrik, hvorved dette firma sikrede sig en monopolstilling i dansk papirindustri. Danchell havde dog i skødet indføjet en bestemmelse om, at Glæsel sikredes ret til at fortsætte sin klædefabrik uanset ejerskiftet.

Men så rantes Glæsel med kone og barn af en katastrofe, idet hans bolig og fabrikken brændte den 17. juli 1854. Takket være brandforsikringen genopførtes alt i det følgende år; men alligevel opgav Glæsel at benytte Nymølle og tog ansættelse som bestyrer af Clasonsborg Klædefabrik noget syd for Herning. Her var han i 1855-1858, hvorefter han blev sekretær hos ingeniør Rowan ved de jysk-fynske jernbaner. De blev i 1860-erne og 1870-erne anlagt af engelske entreprenører, som også byggede Århus Gasværk.

Glæsel afsluttede sin løbebane som kasserer ved dette og levede i Århus til sin død i 1874.

Boum Pyndiah

MØLLER MADSEN PÅ LYNGBY MØLLE 1950-1980

Artiklen bygger på et interview med tidligere møller Ivar H. Madsen, Lyngby Mølle, i februar 1998 og gengiver for en stor del hans egne udtalelser.

Familien

Ivar Herluf Madsen blev født den 23. september 1909 i landsbyen Lind syd for Herning. Faderen, der var møller i Lind, hed Jens Madsen Jensen, og moderen var Christine Lindberg Madsen. Der var 6 børn ialt, 4 piger og 2 drenge, og Ivar var den yngste. Farfaderen var landmand fra Kolding, og faderen lærte møllerfaget hos en svend på en lille hollandsk vindmølle i Lind. Foruden kernefamilien bestod husholdet på gården i Lind af 2 karle og en møllersvend. »Tit var vi 10-12 mennesker ved bordet,« oplyser Ivar. I 1930'erne måtte forældrene afstå gården på grund af dårlige tider i landbruget.

Barndom

Som barn havde Ivar, og børn på landet i det hele taget, ikke megen fritid. De gik for eksempel i skole hver anden lørdag. Ferier bestod i at høste og samle kartofler. Efter almindelig skoletid gik tiden med at hjælpe med at fodre kreaturerne og malke om aftenen. Ivar havde en onkel og tante i Herning, som drev en købmandsforretning. Dem malede Ivars far

en masse havre, majs, rug m.m. til. »Lige så snart vi kunne begynde at knappe vores bukser selv, skulle vi hjælpe til på møllen,« beretter Ivar. Selv hjalp han som regel med at hejse kornet op og stable sækkene, så de stod klar til den følgende dag. Hvis de overhovedet holdt fri i Ivars barndom, da bestod det hovedsagelig af en éndagstur med tog til Jelling, hvor de som regel besøgte en faster. De skulle altid hjem den selvsamme dag for at passe gården. »Når vi var på udflugter, var det altid Himmelbjerget, der var målet. Det var flot. Nuomstunder skal de se hele verden, ellers er det ikke noget at snakke om,« beretter Ivar.

Ivar gik i skole lige som de andre børn indtil konfirmationsalderen. Derefter gik han hjemme på gården i nogle år, hvor han hjalp til enten i møllen eller på gården. »Vi fik ikke løn, men vi fik en skilling en gang imellem - når vi tiggede om det. Det var ikke så meget der faldt af. Vi fik jo kost og logi,« siger Ivar. Senere var han inde som soldat. Men allerede da havde han besluttet sig for at rejse væk fra landsbyen og flytte tættere ind mod København.

Efter soldatertiden

Efter soldatertiden fik Ivar arbejde som karl på en stor gård i Sønderjylland,

hvor hans ældste søster i forvejen var ansat som pige. Han tilbragte et år der, »men spekulerede mere på at være møller,« fordi han havde en opfattelse af, at han ikke kunne tjene penge nok inden for landbruget. Det havde han opdaget ved faderens landbrug.

Ivar flyttede til Kolding og blev ansat som ungsvend på en mølle der. Han fik ikke noget svendebrev, »for det eksisterede ikke på det tidspunkt.« Men det var nødvendigt at kunne passe de forskellige maskiner, og i særdeleshed at kunne bilde en kværn. Ivar viser stensplinter i sine hænder som bevis på, at han har lært at bilde. »Det var hårdt at bilde,« tilføjer han. Men han havde trods alt allerede tilegnet sig grundlaget for møllerfaget hjemme fra.

Fra Kolding rejste han til en hollandsk mølle på Fejø, hvor han arbejdede i nogle år. Der traf han sin første kone. Men »Fejø var kun et trinbræt,« siger Ivar, som var opsat på at rykke tættere til København. Selv om det gik udmærket med at tjene penge på øen, ville han ikke afvise et nyt tilbud fra Ballerup.

Tættere til København

Ivar blev ansat på Ballerup Motormølle, som dengang ejedes af en tysker. »Det var en dejlig mølle, hvor man ikke var afhængig af vind og vejr,« siger han. »Det var ikke som på en vindmølle, hvor man måtte arbejde hele døgnet når det blæste, og sove når det blev vindstille.« Møllen i Ballerup var også interessant for Ivar, fordi der hørte et bageri til. »Man kunne se, hvad der kom ud af det

produkt man lavede, og om man kunne gøre det bedre«, tilføjer han.

I særdeleshed var Ivar glad for sin nye arbejdsplads i Ballerup, fordi der ikke var landbrug forbundet med mølleriet. Der var to svende og en mester ansat. I bageriet var der derimod 5-6 svende og en chauffør. Ivar blev kun 1½ år i Ballerup, fordi han og den anden svend havde besluttet sig for at melde sig ind i Mølleriarbejdernes Fagforening. Det kunne chefen ikke lide. »I skal komme hen og hente jeres penge på lørdag, og så er der ikke mere.« »Så let var det,« oplyser Ivar og tilføjer: »til trods for, at bagersvendene var i fagforening. Så cyklede vi afsted til København.«

I København var der ikke meget at lave. De to svende fik en kælderlejlighed ved et ismejeri i Oehlsenschlägersgade. Ivar tjente lidt penge ved at hjælpe en gartner fra Vedvæk med at sælge grøntsager på Grønttorvet. Derudover var han ferieafløser på Blegdams Mølle. Det lykkedes ham senere at blive ansat på Fællesbageriet i Nannasgade. Han fik sig en lille lejlighed, og hans kæreste blev ansat på National Scala som smørrebrødsjomfru. »Med to indtægter gik det godt. Så fik vi en lejlighed på Godthåbsvej.« Han blev på Fællesbageriet indtil 1939, hvor han fyldte 30 år.

Derefter var Ivar et år i Tyskland. Han var blevet optaget på en møllerskole for at gennemgå et kursus i regnskab, møllerifaget m.m., og kom tilbage til Fællesbageriet, hvorefter det viste sig, at der var et bedre tilbud i Tapperenøje på en vindmølle, hvor vingerne var

erstattet af motor. Der blev han i 3 år og tog derfra til Jappes Møllers Brødfabrik i Nykøbing Falster. »Der kunne jeg få noget mere,« siger Ivar med begejstring. De havde et laboratorium, hvor der blev foretaget forskellige eksperimenter med de forskellige melsorter. Det var Ivar meget interesseret i.

»Det var det røde mølleblad [d.v.s. »Møllen«], hvor vi fik orientering om de forskellige møller og kornpriser. Det var et fagblad. Lyngby Mølle nord for København var annonceret til forpagtning. Det var Gardinfabrikken der ejede den. Knægten var da 5 år, og i Tappernøje blev vi skilt. Drengen boede hos sin mormor og morfar på Fejø. Så tog pokker ved mig,« beretter Ivar. Han tog til Lyngby for at tale med direktøren for Gardinfabrikken. Der var også en annonce fra Græsted Mølle, men Ivar mente ikke, at den var ret stor, og fortæller videre, at han tidligere havde kigget på Lyngby Mølle udefra.

Ivar flytter til Lyngby i 1950

Efter én time hos direktøren for Gardinfabrikken blev de to parter enige om lejevilkårene, og Ivar fik sin egen mølle. »Han (direktøren) var en flink fyr,« siger Ivar, »jeg skulle give 2.000 kr. om måneden. Det var ikke dårligt i 1950.« Hele møllen skulle gennemgås, og der var ikke gjort rent i den i længere tid. Den havde ikke været rigtigt i gang i en lang periode.

Møllen havde en bestyrer, der var ansat af Gardinfabrikken, og man kørte kun med havre til heste. Mel blev der

ikke lavet noget af. Det var også derfor, at ejeren ville af med den, for den gav underskud. Men Ivar måtte bruge nogen tid på at renovere maskinerne, inden møllen kunne komme i gang. Sigerne havde det ikke godt, og floret måtte bespændes. Den udgift havde Ivar ikke regnet med. Men også det fandt han en løsning på. Han talte med direktøren om problemet og fik da at vide, at han blot ikke skulle betale husleje i den følgende måned. Ivar fik hurtigt etableret et godt forhold til Gardinfabrikken, hvorfra der blev tilbudt ham assistance. Maskinmesteren blev kontaktperson, og Ivar fik adskillige maskindele fra fabrikkens lager. Han fik mange remme, som på det tidspunkt var temmelig dyre. »De havde stabler af læderremme, og jeg snakkede godt med ham.« »Ja, de ligger kun og samler støv,« sagde maskinmesteren, som kørte dem over til møllen for Ivar. Han fik på den måde et reservelager.

Nu havde Ivar sit eget firma. Det hed hverken Søndre eller Nordre Mølle dengang, men kun Lyngby Mølle. Den gamle vandmølle [d.v.s. Nordre Mølle] blev brugt som lager og garage, og Ivar boede alene på møllen. Han sov på en feltseng og stod selv for husholdningen. Økonomen bestod af en kassekredit på 10.000 kr. i en bank samt de midler, han selv havde sparet op. »Jeg havde små 20.000 kr. til at begynde med,« siger Ivar.

Før Ivars tid var der som nævnt en bestyrer af møllen samt en møllersvend. Bestyreren kunne godt lide at drikke og var en »dominerende type«, derfor kunne Ivar ikke bruge ham i sit firma. Deri-

*Møller Ivar Madsen bag disken i Lyngby Søndre Mølle, fotograferet i 1977 af Jørgen Tom Nielsen.
Byhistorisk Samling*

mod beholdt han svenden, fordi han kendte alle kunderne. Målet var at få sat gang i møllen for at tjene penge. Der blev endvidere ansat en ny svend og senere en kontordame. Hun skulle tage sig af regnskaberne og andet kontorarbejde. Ivar var opsat på at udnytte chancen som selvstændig møller. Der måtte gøres en ekstra indsats for at få fat i nye og potentielle kunder. Ivar fortæller, at nogle af hans konkurrenter var Hørsholm Mølle og Græsted Mølle. De tre møllere kæmpede om at få lov til at levere mel til »Bagermestrenes Rugbrødsfabrik« (nu Schulstad), der var en stor aftager af mel.

Ivar Madsens kunder og aktivitetsfelt

De store aftagere af mel og kornprodukter i Ivars tid som møller på Lyngby Vandmølle var bagerier, brødfabrikker, nogle gårde i Lyngby og dens omegn samt de små bagere på Lyngby Hovedgade. Der kom også kunder og handlede i selve møllen. De købte for det meste valset hvede. Ivar handlede mest med rugmel (halvsigtet), havre, hvede, byg samt foderstoffer til kyllinger, heste og grise. Han lavede hvedemel, grahamsmel og knust hvede. Han lavede også foder til duer. Hønsefoder købte han i Oliemøllen på Islands Brygge, hvor han også leverede »knækfoder« til kyllinger. Han købte afskallet byg fra Tuborg. Det var hovedsagelig »knæk-ket kerne« (afskallet byg), som ikke kun bruges til malt. Det blev solgt til ham til lav pris. Ivar havde en speciel aftale med Tuborg om at aftage dette produkt, som han dernæst omdannede til kyllingefoder på Lyngby Mølle.

En del af kornet blev købt fra gårde, som lå i Lyngby og omegn, en gammel tradition der ophørte i 1950'erne, hvor konkurrencen blev hård. Der var Lindegården, som havde en del grise. De kom selv med kornet på hestevogn gennem den gamle by. Der var Lundtoftegård, som leverede korn, der blev omdannet til foder til deres heste, både køre- og rideheste. Ved Fortunen var der også en rideskole, som fik sit korn forarbejdet på møllen. Ved Furesøen var der ligeledes en rideskole, hvortil der skulle leveres »en masse foderstoffer - sommetider leverede jeg 5 tons.« Desuden leverede Ivar også piller til hestene. Han lavede dem ikke selv, men hentede dem fra Måløv Mølle, hvor en del korn blev købt til formaling. Med hensyn til pillerne var Ivar kun mellemhandler, og, som han siger, han fik en lille fortjeneste der. Dyrehavegård var også en af kunderne.

Men den driftige Ivar kunne ikke nøjes med at have kunder i nabolaget. For at kunne overleve måtte han længere væk. Noget af tiden kørte han selv, men ellers havde han fået ansat en chauffør, som boede i København. Ivar havde endda kunder i Hvalsø og Nakskov. »Jeg havde en knippel god en i Tikøb Mølle,« siger han. Roskilde Brødfabrik var også kunde hos Ivar.

I de 30 år, Ivar var møller i Lyngby, oplevede han en mærkbar forandring i sit firma på Hovedgaden. Efterhånden som gårdene købte mindre foder, og handelsstrukturen i byen ændrede sig, mistede han en del kunder fra naboegnen. For at overleve var det nødvendigt

for Ivar at finde på nye tiltag. »Det var først i de sidste åringer, hvor det var blevet sløjere. Konkurrencen var så hård, at der ikke var noget ved at male til dem [d.v.s. gårdene] mere. Så malede jeg til grossister inde i København.«

»I starten gik det fint med kunderne. Jeg fik gang i det. Fortjenesten var ikke så stor, men der hang jo altid noget ved.« Ivar var ikke interesseret i at handle med andet end kornvarer i Lyngby Mølle.

Konkurrencen mellem møllerne fra Hørsholm, Græsted og Lyngby var blevet værre med tiden. Man fik fat i hinandens priser ved at ringe til brødfabrikkerne for eksempel om mandagen, beretter Ivar. Var han heldig og fik fat i et parti korn til rimelig penge, som han selv udtrykker det, så var han ikke ked af at sætte prisen helt ned »for at klemme de andre«. Han vidste, at de andre møllere havde en større afstand ind til centrum. Selv mente Ivar, at hans virksomhed var godt placeret. De andre måtte holde op før ham.

De få kunder, som kom i Lyngby Mølle, gjorde det udelukkende fordi de syntes, at det var »sjovt at komme ned i den butik«. »Ellers kunne de godt købe varerne lidt billigere i supermarkederne eller hos andre købmænd.«

Senere fik Dansk Maltcentral malet sit malt i Lyngby. Det var en fin forretning, hvor der skulle knuses 5-6 tons malt ad gangen.

Mel fra Lyngby Mølle som eksportvare
For at kunne stå imod i konkurrencen

fandt Ivar ud af at sælge mel til Grønland. Han indgik en aftale med den Kongelige Grønlandske Handel, som sendte mel til Grønland. Det drejede sig om en hel del mel, og Ivar nød godt af den forretning. »Det var en god kunde, som betalte en god pris, og det gav jo arbejde,« fortæller en glad Ivar. »Det var en fin forretning. Jeg manglede sgu ikke arbejde. Jeg manglede bare penge,« griner han.

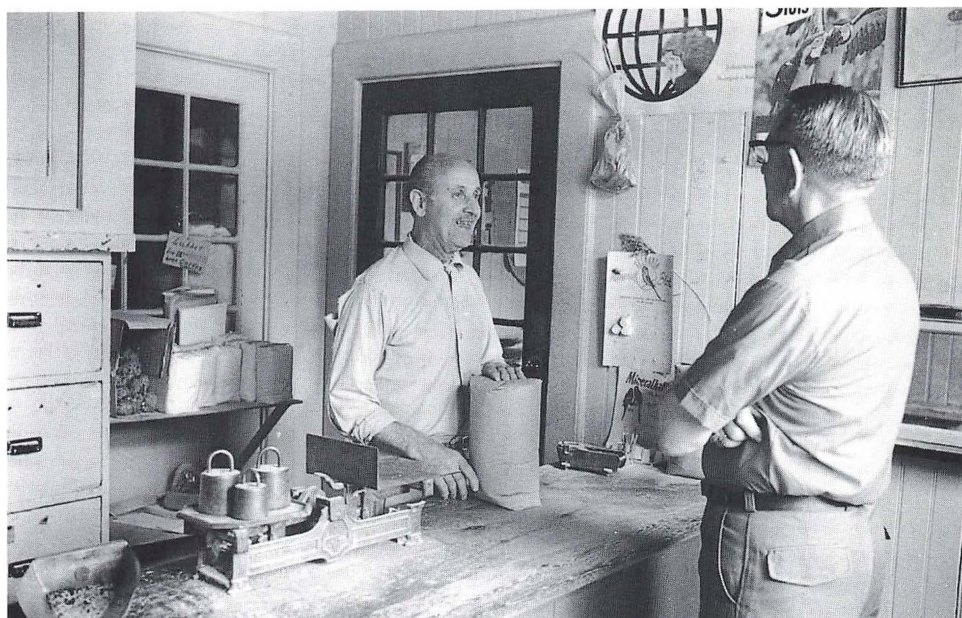
Kort før virksomheden blev solgt, gav Ivar sig til at sælge mel fra Australien. Egentlig opbevarede han melet for en bagermester i København. »Jeg havde jo 6 siloer, så jeg kunne sagtens tage 10 tons i en silo.«

Turbinen som alternativ trækraft

Det meste af tiden kørte Ivar med turbinen som trækraft. Det var selvsagt for at spare på el-regningen. Turbinen var defekt, da Ivar overtog virksomheden. Bundlejet var slidt helt ned. Men da det var rentabelt at anvende vandkraften, måtte Ivar bruge sin fantasi for at reparere skaden uden at tage turbinen op og ned igen. Det er nemlig en temmelig omfattende opgave.

Med hjælp fra smeden fra Gardinfabrikken fik han hævet den lodrette aksel tilstrækkeligt til, at den ikke hvilede på bunden. Han fastgjorde en krave på den øverste ende af akslen, som hvilede på et dertil indrettet stativ med et kugleleje. Akslens vægt kom således til at hvile på stativet i stedet for på det defekte bundleje. »Så kunne den gå,« beretter Ivar. Ved hjælp af generatoren var han påny i stand til at fremstille elektricitet i

Ivar Madsen ekspederer i Lyngby Søndre Mølle 1979, fotograferet af Henrik Nielsen.

Catch Fotografi.

Møllen. »Jeg brugte ingen elektricitet af betydning. Det var billig drift. Der kom en dag en mand fra el-værket. De syntes, at det var mærkeligt, at den mølle ikke brugte ret megen elektricitet! Jeg lod den bare køre, og så kørte måleren baglæns,« beretter Ivar glad.

Men naboerne klagede. »Deres glas stod og klirrede i glasskabene. Det tror pokker. I 1903 brændte møllen, og så murede de den så kompakt op - det var ikke så smart,« siger Ivar, »alle rystelser fra møllen går igennem.«

En almindelig arbejdsdag på Møllen

»Der var meget at lave. Mange gange stod jeg op om morgenen, efter at jeg

havde læstet vognen om aftenen og kørt den over i garagen, så jeg var klar til at køre med det første læs. Jeg kørte klokken 7 om morgenen, så var jeg i Hvalsø (Hvalsø Brødfabrik) klokken 8 og fik læsset af. Der fik jeg gerne min morgenkaffe. Så ind over København efter foderstoffer og så hjem.«

De andre startede kl. 8. Da havde Ivar kørt den første tur. Dernæst var der chaufføren, som kørte til brødfabrikkerne og bagerierne. De andre blev på stedet for at passe butikken. Kaperkuskene var der ikke mange af, for Ivar syntes ikke, at de alle var lige gode. »Dem undgik jeg meget. Rideskoler var et andet folkefærd.« Kaperkuskene ville

have kredit, og ofte glemte de at betale deres regninger.

Der var bestemte landture ud omkring Lyngby til kunder, som havde høns, kaniner og heste. »Mange af villarnerne havde jo sådan en hest. Der lever-

de jeg foder. De ringede bare ind den dag, de vidste jeg kom på den rute. Min kontordame skrev alle de sedler op.«

Sundhedsmyndighederne kom af og til på eftersyn, og det var en dyd for Ivar, at han ikke kunne noteres for noget.

Lyngby Mølle (Søndre Mølle), som den så ud i møller Madsens tid. Det ses, at møllen grænser direkte op til et højt beboelseshus. Gunnar Jørgensen fot. 1958.

Byhistorisk Samling

Derfor måtte han bruge en del tid på at holde møllen ren. Det var vigtigt at holde øje med biller og lignende. Skattevæsenet skulle man ligeledes passe på, derfor måtte regnskabet være i orden.

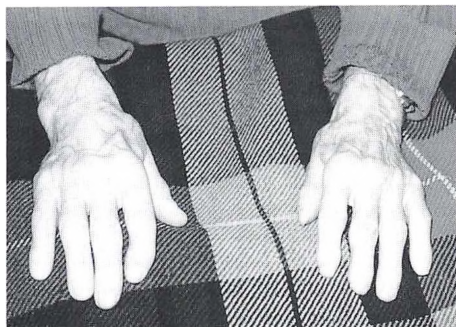
De slidte riflede valser skulle af og til tages af og sendes til smeden i Roskilde til omrifling. Det var også en opgave, der krævede en del tid. En almindelig arbejdsdag sluttede som regel ved 8-9 tiden om aftenen.

Ivar Madsen som privatperson

Indtil 1959 boede Ivar ved møllen i Lyngby. Han købte et halvfærdigt sommerhus i Gentofte til en fordelagtig pris og flyttede det. Huset blev placeret bag ved møllen, således at det ikke kunne ses ude fra vejen. »De brokkede sig på kommunen, men de så igennem fingrene. Der boede jeg ude.«

Men en dag gik det galt. Der var en petroleumsovn til opvarmning af huset. Ivar var færdig i møllen og opdagede, at det stod i lys lue. I en fart måtte brandvæsenet tilkaldes for at slukke ilden. Loftet, gardiner, tæpper og møbler blev ødelagt. »Det var jo en bet i regningen!« indrømmer Ivar.

Han havde i 1959 købt en grund i Virum. Der byggede han i 1960 en villa, Virumvej 12 A. Han var alene på det tidspunkt, men blev gift påny. Tre år senere blev de skilt. Som regel holdt Ivar fri lørdag aften. Han var i selskabsklub i Hellerup med ca. 100 personer. Man kunne spise der, og der var som regel også musik og dans. Sommetider var de på udflugt med båden til Sverige. Selv

Ivar Madsens hænder, fotograferet af forf. i forbindelse med interviewet i 1998.

var han tilknyttet stedet i ca. 9 år, hvorefter han gik over til en klub i Grønne-gade. Om søndagen var han på møllen igen, for der var nok at se til.

Af og til besøgte han sin søn, der boede hos bedsteforældrene. Efter skilsmissen boede Ivar igen alene. Han lejede det meste af huset ud, og boede selv på et værelse. Han har altid været en nøjsom person.

De sidste år på møllen

Gardinfabrikken solgte møllen til Lyngby-Taarbæk Kommune i 1959. Huslejen blev der ikke ændret ved; men da Ivar måtte indstille driften af turbinen på grund af klager fra naboerne, indgik han aftale med kommunen om, at den skulle betale el-regningen. Det hjalp ham meget, og ydermere var han fri for at rense slusen for alt det affald, der samlede sig der.

»Da jeg var næsten 80 år, fik jeg et sjovt tilbud.« [Det var i 1980, og Ivar var i virkeligheden kun 71 år]. Han indrykke-

de en annonce i Berlingske Tidende og lokalavisen. En cykelhandler på 34 år fra Birkerød reflekterede på annoncen og blev helt forelsket i møllen. De aftalte, at han kunne komme når som helst det passede ham for at læres op i 3 måneder.

Ivar blev spurgt, om han fik en god pris ved handelen, og svaret lød, at »det var hans kundekreds, han solgte«. Det sidste årstid var Ivar gået fra melmølleriet, fordi han ikke både kunne passe møllen og køre varer ud. »Efter at damen gled ud, ordnede jeg lidt regnskab selv, og så kom der en revisor og checkede det af. Man skal jo holde op på et tidspunkt, jeg var næsten 80 år«. Der var kun korn og foderstoffer at handle med til sidst. Cykelhandleren havde møllen i 1½ år, hvorefter Svanholm-kollektivet overtog forpagtningen.

Ivar Madsen i dag

I dag er Ivar 89 år og bor i en toværelses lejlighed i København. Han er rask, og selv synes han ikke, at han har ret meget at berette om. Lejligheden bærer præg af Ivars nøjsomhed. På et skrivebord har han stillet sine bankpapirer og økonomiske transaktioner til gennemsyn, hvis det er nødvendigt. Ellers ejer han ikke mange møbler, kun de mest nødvendige ting til daglig brug.

På loftet har Ivar endnu gemt det klædeskab, han købte, da han arbejdede i Kolding, samt nogle tæpper, som delvis blev ødelagt ved branden i det lille sommerhus, han boede i ved Lyngby Mølle. Ivar synes, at han er tilfreds med sit liv, og en gang imellem har han nu råd til at

tage en tur sydpå. Væggene i stuen er udsmykket med billeder fra bl.a. Schweiz. Alt i alt er han glad for at have nået sine mål, nemlig at han ikke ville være andet end møller, og at han ville have sin egen virksomhed og bo i København. Kigger man på Ivars hænder kan man tydeligt se stensplinter fra bildningstiden. Desuden er hans pegefingre på højre hånd en smule skæv. Til det siger Ivar: »Ja det er kommet delvis med at binde knuder på sækkene, og delvis ved at arbejde med hejseværkerne.«

Cirka 100 år før Ivar Madsen blev møller i Lyngby Mølle, var møllererhvervet i kongeriget Danmark beskyttet. Da erhvervet blev liberaliseret, var det forholdsvis nyt for møllere i Danmark at opleve konkurrence indbyrdes. Det har været spændende at høre mere om netop dette fænomen i mølleriet, blot fra vores egen tid; nemlig hvordan Ivar Madsen måtte kæmpe for at holde fast i kundekredsen og stjæle kunderne fra Hørsholm og Græsted møller. Takket være Ivar Madsen har Søndre Mølle overlevet frem til nutiden, lige som Nordre Mølle er blevet bevaret ved indsats af stenhugger Leo Rosendal, foreningen Danske Møllers Venner og Nationalmuseet samt Lyngby-Taarbæk Kommune. Netop nuancen mellem Nordre Mølle med intakt traditionel teknologi, som har været kendt siden middelalderen, og Søndre Mølle med kornmølleriets moderne maskiner fra ungdomstiden, gør dette møllekompleks ved Mølleåen til et enestående eksempel på møllehistorien i Danmark.

Peter Michelsen

DA FUGLEVAD VINDMØLLE BLEV REDDET

Når man færdes langs med Mølleåen, ser man som bekendt en hel del vandmøller. Eller rettere: Man får nogle bygninger at se, som engang blev opført med henblik på udnyttelse af vandkraften, især til forskellige industrielle formål. Ved de gamle møllesteder anvendte fabrikkerne på den ene eller anden måde åens strømmende vand. Når man på sin åvandring kommer til Fuglevad, vil man opdage det særlige ved dette sted. Kun her kan man stadig se, at det nogle steder ikke blot er vandet, der er blevet udnyttet, men også vindens kræfter. Oven for dalen med vandmøllen står en vindmølle oppe på bakken.

Sådan et naboskab er ellers ikke usædvanligt. Rundt om i landet er der mange eksempler på, at vandmølle og vindmølle har ligget tæt ved hinanden, og at to energikilder på den måde har suppleret hinanden. Ved lav vandstand og ved tilfrysning om vinteren kunne mølleren forlade sig på vinden. Når der derimod var vindstille, ville der normalt være vandkraften at falde tilbage på. Dobbelttheden gav også mulighed for specialisering, f.eks. ved at vandmøllen blev industrimølle, medens vindmøllen modtog bøndernes korn til formaling.

I Fuglevad har der netop, i hvert fald i perioder, været en sådan specialisering.

Om end vandmøllen længe har malet korn, har den også taget del i forskellige former for industriel aktivitet. Vindmøllen har derimod hele tiden været kornmølle. Allerede 1814 havde mølleren på Fuglevad vandmølle fået tilladelse til at opføre en hollandsk vejrmølle til grynmalning. Det var dog først i 1832, tilladelsen blev udnyttet. Og den nye vindmølle blev, som det hedder en menneskealder senere, »opført af sjældne gode materialer«. I denne periode blev rundt om i landet opført en hel del vindmøller, og de var alle af den hollandske type. Det indebærer, at det kun var toppen af møllen, hatten, der kunne drejes op mod vinden. Ved den ældre type, stubmøllen, var det derimod hele møllens krop, der kunne svinges rundt, når vindretningen skiftede.

Det bør i denne forbindelse nævnes, at der i Fuglevad også har været anvendt en tredje energikilde. Det drejer sig om hestekræfter - og her i egentligste forstand. Den magasinbygning, der kort efter vindmøllens opførelse blev bygget lige ved siden af, indeholdt nemlig en hestegang til at trække en kværn.

Det er ikke meningen her at gå i detaljer med hensyn til Fuglevad vindmøllens historie. Det, der skal belyses, er baggrunden for, at den står der endnu.

Den er den eneste af Frilandsmuseets gamle bygninger, som ikke er tilflyttet, men findes på sit oprindelige sted. Her har den fået en ny funktion ved sammen med museets øvrige møller at belyse mølleriets historie og demonstrere den rolle, kornmalingen har spillet i et kornproducerende landbrugssamfund.

Man kan om Fuglevad vindmølle sige, at den ikke er kommet på museum, men at museet er kommet til den. Det var 1901, Frilandsmuseet etableredes i området ved Sorgenfri. Det var ganske vist grundlagt allerede i 1897 som Dansk Folkemuseums bygningsafdeling i Kongens Have i København. Mulighederne her var dog ikke gode på længere sigt, så en anden placering af bygningsmuseet blev meget snart taget under overvejelse.

Frilandsmuseet var endnu ikke åbnet for offentligheden på det nye sted nord for Lyngby, da dets stifter Bernhard Olsen modtog et brev om Fuglevad vindmølle. Det var den københavnske sagfører Georg Johnsen, der 24. april 1901 på møllejer L.P.Larsens vegne tilbød at sælge møllen til Bernhard Olsen eller Dansk Folkemuseum. Der presses på, for det nævnes, at der senest 1. maj skal stadfæstes eller annulleres en aftale om leverance af korn. Alligevel blev tilbudet gentaget i et brev 6. maj, men allerede samme dag afslået af Bernhard Olsen.

Det var ikke nogen helt urealistisk tanke, at møllen skulle kunne sælges til museet. Selv om det nye bygningsmuseum først blev åbnet ved en højtidelig-

hed den 24. juni, altså to måneder efter henvendelsen, var det selvfølgelig almindelig kendt, at museet var under tilblivelse og havde været det nogen tid. Det har formentlig også været kendt, at Bernhard Olsen ved personligt køb havde sikret jord i reserve til museets videre udbygning. Museet skulle have indgang ved den vej, der fra Kongevejen førte østpå til møllen. Og det var et tæt naboskab, for der var kun ca. 45 m fra hjørnet af Ostenfeldgården, den just genopførte gård fra Sydslesvig, hen til foden af vindmøllen.

Det synes at have været en funktionsdygtig mølle, der blev udbudt til salg, siden man kunne bruge spørgsmålet om en kornleverance som pressionsmiddel. Anderledes forholdt det sig fire år senere. Nu forstår man, at møllen måske ikke var helt tidssvarende. Denne gang er det sagfører Vilh. Rasmussen i Lyngby, der 23. juni 1905 føler sig for, om Bernhard Olsen er liebhaver til møllen. Han skriver på møllejer Jacob Hansens vegne, og det fremgår, at ejeren er interesseret i at undgå udgiften til indlægning af motor m.v., som ville være nødvendig i tilfælde af bortforpagtning. Det antydes, at prisen vil blive moderat, hvis handelen kan ske hurtigt.

Det var ikke mange år, Jacob Hansen havde haft møllen, og han var åbenbart interesseret i at komme af med den igen. Det lykkedes imidlertid ikke i denne omgang, og i de følgende år blev forholdene omkring møllen mere komplicerede, idet forskellige nye navne dukkede op i sagen. Det var nem-

Fuglevad vindmølle og dens magasinbygning set nede fra dalbunden med nogle af vandmøllens bygninger i forgrunden. Lavering af C. V. Nielsen ca. 1875, skænket til Lyngby-Taarbæk Kommune af fabrikant Georg Binder.

Byhistorisk Samling

lig overrettsagfører Povl Thomsen fra København, der i november 1907 spurgte Bernhard Olsen om hans interesse for møllen. Han skrev på afdøde sagfører Chr. Thomsens bos vegne. Grunden hertil har åbenbart været, at den afdøde sagfører, der var brevskriverens farbror, har haft penge stående i møllen. Det anføres, at man vil udbyde møllen og den tilhørende magasinbygning til nedbrydning, og at det er boets og ejerens plan at udstykke arealet til villabebyggelse.

Denne forespørgsel gav nu anledning til grundige overvejelser i museets komité og forretningsudvalg på en række møder i løbet af året 1908. Her mente man, at den forlangte pris var urimelig høj, og at der næppe ville findes købere, hvis den blev fastholdt. Allerede i det første af disse møder, 23. marts, kom man ind på det, som hurtigt blev hovedsynspunktet i denne sag, nemlig den brandfare, museet blev udsat for fra møllen. Den (og magasinbygningen) havde, som det hedder i mødereferatet, i fire år været ude af brug og henstod nu som ruiner, åbne for ildspåsættere.

I det følgende møde lidt hen på foråret kom Bernhard Olsen igen ind på brandfaren ved museets østlige skel. Det var efter hans mening nødvendigt, at autoriteterne skred ind mod dette uvæsen. Han gjorde rede for, hvad der hidtil var gjort med henblik herpå. Han havde bevæget Landbrugsmuseet, der med sin daværende beliggenhed var næsten lige så truet, til at påkalde Landbrugsministeriets hjælp, ligesom Kul-

tusministeriet allerede havde sagen under behandling.

Der var nemlig i april fra Folkemuseet indsendt et andragende til ministeriet om, at der måtte blive truffet anstalter til at hindre den fare for ildebrand, der truede museet. Det bedste ville være at købe møllen til nedrivning og den omliggende jord til inddragelse under museumsterrænet. Sagen blev efter normal rutine sendt til høring hos direktøren for Nationalmuseets 2. afdeling. Indholdet af museumsdirektør Mollerups udtalelse kan ikke undre, for han var selv medlem af Folkemuseets komité. Det betones, at der har været enstemmighed for, at der blev truffet de mest effektive anstalter. Kraftige forestillinger hos Landbygningernes Forsikring med henblik på tilsyn med og istandsættelse af de forfaldne bygninger havde været forgæves. »Under disse forhold er tanken om at indlemme hele terrænet, hvorpå møllen ligger, i museets areal naturligt kommet frem, så meget mere som dets inddragen under museet ikke alene for fremtiden vil kunne afværge al brandfare udefra, men også være til stor nytte og gavn for Friluftsmuseet, som er i stadig udvikling, og hvis terræn herigenem vil få den ønskeligste afrunding«. Mollerup ender derfor med på det bedste at anbefale, at der tilvejebringes statsbevilling til erhvervelse af møllen med omliggende terræn.

Sådan skulle det imidlertid ikke gå. Der blev dog arbejdet ihærdigt med sagen, herunder også med spørgsmålet om prisen. Bernhard Olsen benyttede i

Fuglevad vindmølle og dens magasinbygning set fra vest. Vejen i forgrunden førte fra Kongevejen hen til møllen. Ukendt fotograf, udateret.

Frilandsmuseet

sommeren 1908 overretssagfører R. Ipsen, København, til at gå lidt nærmere på sælgeren, men det kom der ikke meget ud af. Der fastholdtes en pris, som lå væsentligt over grundpriserne i nabolaget. I slutningen af august erkendte museets forretningsudvalg da også, at »det vil være uforsvarligt at indgå med noget forslag om dette ejendoms køb til ministeriet, især da det er sandsynligt, at denne for tiden usælgelige ejendom nok vil kunne fås billigere ved en senere lejlighed«.

Samtidig med denne sommers forhandling om ejendomspris var Bern-

hard Olsen langt inde i overvejelser om tilvejebringelsen af den nødvendige statsbevilling og dens eventuelle fordeling mellem de to implicerede museer. Det gav anledning til en ganske omfattende korrespondance mellem ham og forskellige nøglepersoner med tilknytning til ledelsen af museerne. Det er tydeligt, at Bernhard Olsen fandt et nært samvirke mellem Folkemuseet og Landbrugsmuseet helt naturligt og gerne ville fremme det.

Noget andet, der er tydeligt, er formålet med hele møllesagen. Det er i første række afværgelse af brandfaren, dernæst

efterhånden også afrunding af museumsarealet. Med hensyn til brandfaren drejer sagen sig især om møllebygningen, der er truende både ved den korte afstand til museets nærmeste stråtag og ved sin store højde. I tilfælde af en mindre heldig vindretning ville en brand i møllen, enten den var opstået ved lynnedslag eller ildspåsettelse, virkelig være katastrofal. Derimod blev det anset for mindre farligt, hvad der måtte komme til at foregå på den lavere del af den jord, der hørte til møllen. Det er det areal neden for skråningen øst for møllen, hvor nu museets fynske vandmølle har sin mølledam. Dette areal lå så lavt, at Bernhard Olsen i givet fald turde undlade at købe det. Men sælgeren holdt tilsyneladende fast ved, at det hele skulle sælges samlet, dog undtaget det lille hus med udsalgssted for møllen, som lå helt oppe ved Kongevejen.

Muligheden for afrunding af museumsarealet ved eventuelt køb af møllen synes først at spille en selvstændig rolle i argumentationen over for ministeriet i foråret 1908. Ud over den sikringsmæssige betydning var der dog ikke tiltænkt arealet nogen særlig anvendelse. Det skulle imidlertid tage sig pænt ud, og derfor var der i beregningen af udgifterne medtaget et beløb til planering af grunden efter nedrivning af møllen.

Det var der nemlig ikke nogen tvivl om: Bygningerne skulle væk. Hvis det ville være lidt, inden det kunne ske, kunne de i mellemtiden bruges som magasiner, da det var noget, både Folkemuseet og Landbrugsmuseet trængte til. Dette

er Bernhard Olsens ord, og det er interessant, for heraf ser man, at Frilandsmuseets grundlægger åbenbart endnu i sommeren 1908 ikke har skænket det en tanke, at møllen, hvor forfalden den end var, måske kunne være bevaringsværdig.

En antydning af en sådan tankegang får vi ikke før 1911. Det sker under et møde i forretningsudvalget i september. Her oplyste Bernhard Olsen, at spørgsmålet om erhvervelse af mølleparcellen måske kunne blive aktuelt igen i nær fremtid. Der havde, delvis gennem Landbrugsmuseets leder statskonsulent K.Hansen, været kontakt med forskellige repræsentanter for Østifternes Kreditforening, som havde et lån mod 1.prioritet stående i møllen. Man havde i Kreditforeningen bemærket, at aktiverne, bygningerne, stod og forfaldt. Der var nu i forretningsudvalget en længere drøftelse af, hvordan man eventuelt kunne komme videre i sagen i samarbejde med Kreditforeningen.

Det var i tilknytning til denne drøftelse, Bernhard Olsen oplyste, at bygningsmuseets snedker Teglbjærg mente, at hus og mølle rimeligvis kunne sættes i god stand (som museumsgenstand) for 8-900 kr. At sætte møllen i brugbar stand (som mølle) ville sikkert være betydeligt dyrere. På denne indirekte måde får vi at vide, at man på Folkemuseet nu åbenbart ikke var helt afvisende over for tanken om bevaring af møllen.

Hvis vi fortsætter med at følge sagen om Fuglevad vindmølle i kronologisk orden, kommer der nu et mærkeligt lille

Fuglevad vindmølle set fra nord med magasinbygningen foran. Maleri af Johannes Nørretranders 1888. Privateje

mellemspil. I juni 1912 skrev nemlig overretssagfører Povl Thomsen til museet, at han var blevet opmærksom på en oplagring af noget gammelt tømmer m.v. i møllen og magasinbygningen. Han havde fået at vide, at det tilhørte museet, som han nu anmodede om at bringe det bort i løbet af et par dage. Ellers ville han lade det fjerne for museets regning. Samtidig spørges, hvor længe de henlagte sager har ligget der, da han »er nødsaget til at reservere (sin) mandants ret til leje for den egenmægtige

benyttelse«. I et brev et par dage senere modererer han lidt og oplyser, at han ikke havde tænkt sig at tage initiativ til nogen påstand om lejeafgift. Han finder dog anledning til at betone, at han er den eneste, der er berettiget til over for tredjemand at optræde på ejendommens vegne.

Vi kan her indskyde, at magasinbygningen pudsigt nok i en periode knapt et halvt hundrede år tidligere havde været benyttet netop til opbevaring af tømmer. Det havde været naturligt i for-

bindelse med, at der dengang også var et tømrerværksted. Det har formentlig været indrettet efter, at hestemøllen var opgivet.

Den omtalte episode i 1912 må ses i sammenhæng med den tidligere refererede bemærkning, Bernhard Olsen havde gjort i 1908 om en midlertidig benyttelse af bygningerne som magasin. Han havde dengang faktisk bedt om til-ladelse dertil, men unægtelig fået afslag. Når der alligevel blev anbragt noget tømmer i de forfaldne bygninger, viser det dels, hvor hårdt presset museet har været for at finde plads til sine ting, dels at Bernhard Olsen åbenbart har været temmelig sikker på, at handelen nok skulle gå i orden.

Det må have været ganske bittert for Bernhard Olsen, at der endnu lang tid senere ikke var nogen klaring på sagen om møllen. Nu er det jo ikke særlig nemt at købe ejendomme på offentlige institutioners vegne. Den langsomme bevillingsproces medfører, at man ikke er parat, hvis chancen pludselig skulle melde sig. Således havde der måske været en mulighed i 1913, da der i oktober blev foranstaltet tvangsauktion over vindmøllen med tilliggende. I museets komité karakteriserede Bernhard Olsen auktionen som rent pro forma og boets sagfører som »ret ufremkommelig«. Meningen med auktionen synes at have været, at sagfører Thom-sens bo, der havde 2.prioritet i ejendommen, ville have fuldstændig rådighed over den for at kunne sælge den. Derfor regnede man ikke med, at der

ville komme andre bud end det fra overretssagfører Holger Zahle, og han optrådte på boets vegne. Han var blevet helt henrykt ved tanken om, at overretssagfører Chr.Tiemroth, der virkede for Bernhard Olsen, ville byde. Men det kunne der jo, som Tiemroth konstaterede, »ikke blive noget af. Riget fattes penge«. Også kort efter tvangsauktionen forsøgte boet et rask tilbud til museet, men stadig med en pris, der blev anset for urimelig høj. Og i hvert fald havde museet ikke de fornødne midler til rådighed.

Denne kendsgerning lammede museet i den efterhånden noget langtrukne sag om erhvervelsen af møllen. Komiteen var indstillet på at holde ud, men der kunne undervejs opstå lidt tvivl om, hvad der var hensigten. Jensen-Sønderup (den nyligt afgåede indenrigsminister) spurgte, om det ikke var meningen, at møllen skulle blive liggende. Hertil svarede Bernhard Olsen, at den næppe var til at holde ved lige, og at mølleværket desuden var fjernet. I fortsættelse heraf kom I.C.Christensen (den tidligere konseilspræsident) ind på, om møllen var af særlig interesse. Bernhard Olsen gav oplysning om dens alder og mente, at den ikke havde større interesse end så mange andre vejr-møller her i landet.

Men da man således endnu en gang havde måttet udskyde at få en afslutning på sagen, så det heldigvis efter knap et par års forløb ud til, at der ville dukke andre muligheder op. I hvert fald blev der på et eller andet tidspunkt i

1915 fremsat det tilbud fra fabrikant Anders A. Pindstofte, at han ville købe Fuglevad vindmølle, restaurere den og indrette et møllemuseum i den. Det er vel baggrunden for, at Povl Thomsen pludselig skrev til Bernhard Olsen, at han under restaureringen eller nedrivningen af vindmøllen gerne ville have afspærret for passage. Han har åbenbart været i tvivl om, hvad meningen var, men har troet på, at der nu var alvor i sagen.

Anders Pindstofte (1859-1924) var født på en fynsk landejendom, men kom som ung maskinarbejder til København. Han konstruerede aftapningsapparater og udtog et betydeligt antal patenter på forskellige indretninger til bryggerier og mineralvandsfabrikker. Han var ikke blot opfinder, men oparbejdede også en virksomhed med fabrikation af de nævnte apparater. Han skal have ført et ret tilbagetrukket liv og virkede åbenbart mest i det stille.

Hvordan Pindstofte har fået ideen til at hjælpe Folkemuseet med vindmøllen, vides ikke. Han gik imidlertid ret grundigt til værks og skaffede sig bl.a. oplysninger fra Bernhard Olsen om Folkemuseets formelle stilling og organisatoriske forhold. Han havde bedt overretssagfører I.L. Nathansen om at forhandle nærmere. Det blev dog dennes kompagnon, der blev bemyndiget til at skaffe en møllebygger. (Hermed trådte overretssagfører V. Falbe-Hansen, den senere hovedkraft ved stiftelsen af Selskabet Frilandsmuseets Venner og en række andre venneforeninger,

ind i museumshistorien). Ud på efteråret fik han tilbud på ca. 6000 kr. for arbejdet med at sætte møllen i stand. På dette felt kom der dog vanskeligheder, for senere meddelte møllebyggeren, at han slet ikke ville påtage sig istandsættelsen. Herefter skrev fabrikant Pindstofte lige før jul 1915, at han havde »tabt lysten til at gå videre i denne sag«. I komiteen mente Bernhard Olsen, at han nok trak i land, fordi det kom til at koste for meget (18-19.000 kr.).

Midt i denne skuffelse var det en ringe trøst for Bernhard Olsen, at museet dog havde overtaget en lille bitte del af møllehuset, dvs. magasinbygningen. Han havde nemlig i sommeren 1915 fået tilladelse fra den ellers ufremkommelige overretssagfører til at benytte det nedfaldende ler, som under det fremadskridende forfald åbenbart har ligget ved foden af ydervæggene af dette hus, der var opført i stampet ler. Taget har formentlig ikke kunnet beskytte de svære lermure mod udvaskning. Det har også sidenhen været erfaringen, at det ikke er nemt inden for Frilandsmuseets område at finde ler egnet til klinning eller lægning af gulve. Det har derfor været velkomment at kunne udnytte noget let tilgængeligt ler, som efter ny æltning har kunnet bruges i museets gamle bygninger.

Tilstanden i selve møllen var heller ikke god. Fotografier af møllen fra forskellige år inden for forfaldsperioden taler deres tydelige sprog. 1913 var mølleværket blevet omtalt som fjernet, og selv om dette uden tvivl er noget over-

Fuglevad vindmølle i forfald. Midt i billedet de sørgelige rester af broen mellem magasinbygningens kornloft og mølleomgangen, der i øvrigt er faldet ned. Ukendt fotograf, udateret. Frilandsmuseet

drevet, indebærer det vel, at møllen var ribbet for større eller mindre dele af maskineriet. De følgende år betød bestemt ikke nogen bedring, tværtimod. Mest skræmmende var selvfølgelig faren for ildebrand, og risikoen herfor blev forstærket af den lette tilgængelighed. Nogle af de navnetræk, der findes skrevet hist og her på møllens indvendige træværk, skyldes således nok tilfældige folk, der har kunnet gå ind og ud, som de ville.

To grupper af navnetræk skiller sig

dog klart ud. Den ene er møllersvende, som har været beskæftiget i møllen, før den stoppede. Der er adskillige eksempler på, at de har brugt en ledig stund til at skrive deres navn og ofte, hvornår de kom til møllen.

Den anden store gruppe af påskrifter skyldes soldater i sikringsstyrken under første verdenskrig. Københavns befæstning var som bekendt bemanded i denne periode, og i Lyngby-området skulle der i givet fald foretages oversvømmelser og forskellige sprængninger.

Fuglevad vindmølle i forfald. Vingerne er knækket og omgangen forsvundet. I forgrunden magasinbygningen, hvis ydervæg delvis er faldet sammen. Foto A. Th. Collin, Lyngby, angiveligt 1909.

Byhistorisk Samling

De talrige påskrifter fra soldater, der formentlig har kedet sig under deres vagter i møllen, hvor de var på udkig efter noget, som ikke skete, har hovedsagelig datoer fra 1914 og 1915. Det er ikke alle, der har skrevet, hvilken militær enhed de hørte til, men mange af dem var gardere eller kom fra 5.ingeniørkompagni.

Samtidig med den militære tilstedeværelse blev der arbejdet videre med sagen om møllens eventuelle erhvervelse, bl.a. ved et forslag om mageskifte. Det var de to sagførere Tiemroth og Povl Thomsen, der forhandlede herom. Ud på efteråret 1916 viste det sig dog, at boet igen var urokeligt, atter med den begrundelse, at man regnede med snart at få solgt møllen. »Det er nok løgn«, skrev Tiemroth i et notat til Bernhard Olsen.

Hvordan det nu end forholdt sig med boets forventninger på den tid, så var der dog ikke ret længe til, at der begyndte at ske noget mere håndfast i sagen. Københavns Amts Avis fortalte 7.april 1917, at der har »hævet sig røster for, at Landbrugsmuseet burde erhverve den gamle kendte Fuglevad Mølle. Museumsdirektør Bernhard Olsen er imidlertid ikke nået længere end til overvejelsernes stadium, og nu er møllen købt til nedrivning«.

Denne sidste oplysning refererede til, at murermester Georg Jensen i Lyngby havde fået overdraget den opgave at foretage nedrivningen. Det er måske trods alt en vis pression udefra, der har fået ejerne til at ville skille sig af med

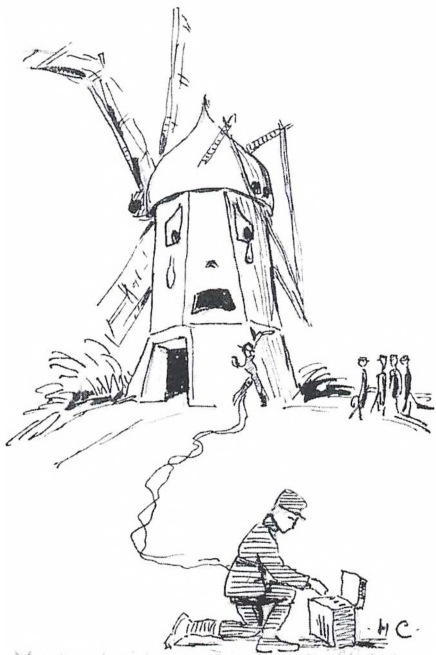
ruinen. Georg Mester, som han blev kaldt, havde fået en tidsfrist, inden hvilken møllen skulle være væk.

Møllen var åbenbart ikke så nem at komme af med. Ganske vist nåede de vestlige portfløje at blive kørt hjem til murermesteren, hvor de fungerede som trædeplanker i noget mudder. Men møllens nedre del var noget særdeles solidt murværk. Derfor synes tanken om en sprængning naturligt at have meldt sig, måske også inspireret af, at ingeniørsoldaterne færdedes i nærheden. I hvert fald siges murermesteren at have henvendt sig til ingeniørkasernen i Ryvangen, hvor man åbenbart var interesseret i opgaven som en øvelse.

Der må have været noget snak og vel også delte meninger om denne plan. I hvert fald nåede der forlydender helt frem til hovedstadspressen. Der var drama i den overskrift, Politiken bragte om morgenen den 28. april: »Folevad mølle skal i dag sprænges i luften«. En tilføjelse lød: »Med mindre en behjertet mand redder den«. Og den redning skulle vel at mærke ske samme formiddag, for sprængningen ville finde sted kl. 12. Som svar på bladets forespørgsel havde Georg Jensen oplyst, at der havde været flere forskellige, som var interesserede i bevaring af møllen, men at der hidtil ikke var kommet noget ud af det.

Samme dag, den 28. april, bragte Københavns Amts Avis et forlydende om, at der var ved at danne sig et konsortium, som ville købe møllen for at overdrage den til Landbrugsmuseet. Først

Mikael og sprængningen

H.C.

To tegninger af Hedvig Collin, benyttet som vignetter af Politiken. Tegneren var datter af fotograf A. Th. Collin, Lyngby.

Følerne kille

Redd.

to dage senere kunne denne avis fremlægge, hvordan det var gået i sagen.

Det er velkendt, at sprængningen ikke blev til noget, selv om der var hugget huller til sprængladningerne. Historien herom har været fortalt adskillige gange, mere eller mindre dramatiseret. Det synes ubestrideligt, at man var klar til sprængningen, da den i sidste øjeblik blev stoppet. Efter sigende var fru Nielsen fra konditoriet oppe ved Kongevejen kommet løbende med besked om, at der var telefon til mester. Det var fra fabrikant Binder, en af dem,

der havde været nævnt som muligvis interesseret. Denne samtale var åbenbart udslagsgivende. Det er klart, at der har været nævnt noget om en affindelse til muremesteren for ikke at gennemføre nedrivningen.

Politiken fulgte sagen op i sin søndagsudgave den 29. april. Her blev begivenheden refereret udførligt med fotografi på forsiden og en længere redegørelse inde i bladet illustreret med vignetter af Lyngby-tegneren Hedvig Collin. Det er ikke overraskende, at man her regnede med, at det var læsning af

Politiken, der lokkede redningsmanden ud til møllen og derefter til København til forhandling om købet.

Man må vel sige, at pressen her havde været hurtigt på færde og måske også spillet en vis rolle for sagens udvikling. Det reelle var, at der den 28. april 1917 var blevet skrevet slutseddel mellem enkefru Anna Thomsen og fabrikant Georg Binder vedrørende to nabogrunde i Fuglevad, hvoraf den ene var den med vindmøllen, der dog ikke var omfattet af handelen. Med hensyn til bygningerne henvises køberen til direkte forhandling med ejerne deraf. Det må være nedrivningsentreprenøren, der her tænkes på, men i øvrigt herskede der tilsyneladende ganske udviklede forhold både omkring det uskiftede bo efter sagfører Chr. Thomsen og ejerskabet til de omhandlede grunde og bygninger.

Afgørende var, at Georg Binder den 10. maj 1917 fik skøder på begge ejendomme, nu også omfattende bygningerne. Det ene var underskrevet af Anna Thomsen, det andet af den tidligere omtalte Jacob Hansen, der altså nu endelig tolv år efter første forsøg kom af med den forfaldne og forgældede mølle.

Den nye ejer af Fuglevad vindmølle var den velkendte Lyngby-fabrikant Georg Binder (1873-1940) (se Lyngby-Bogen 1982). Det er vel tvivlsomt, om alene avislæsning var udgangspunktet for Binders aktion. Han var i almindelighed særdeles godt orienteret om forholdene i Lyngby og som medlem af det lokale sogneråd også fortrolig med kommunale anliggender. Selvfølgelig

må han have kendt til sagen om Fuglevad vindmølle, før han læste om den i avisen.

Binders hensigt med købet trådte snart tydeligt frem. Det var i fortsættelse af et tidligere mundtligt tilsagn, han den 10. januar 1918 skrev til bestyrelsen for Dansk Landbrugsmuseum, at han var villig til at overdrage møllen med omliggende jord til Landbrugsmuseet. Han henviste til møllens hidtidige meget forfaldne tilstand, og at den var dømt til nedrivning. De typiske gamle vindmøllers antal var i stærk tilbagegang, og specielt Fuglevad vindmølle, som var til stor landskabelig pryde, var i vid omegn den eneste tilbageværende vindmølle. Han havde nu ladet den sætte i stand, og han skønnede, at den som et udpræget landbrugsindustrielt anlæg naturligt kunne indlemmes i Landbrugsmuseet. Den eneste betingelse var, at den skulle holdes forsvarligt ved lige. Det ville være ham kært, om møllen blev tilgængelig for museets besøgende. Endelig henstillede han til overvejelse, om der i møllen kunne installeres en samling til belysning af svundne tiders møllevirksomhed.

Det er klart, at Landbrugsmuseet efter modtagelse af sådan et brev måtte skrive til sit ministerium, Landbrugsministeriet, for at blive bemyndiget til at modtage denne gave. Det fremhæves over for ministeriet, hvor værdifuld gaven er, ikke blot som økonomisk aktiv, omfattende den nu fint istandsatte mølle og jorden, men også som led i det samlede museumskompleks i området.

Fabrikant Georg Binder, Fuglevad vindmølles redningsmand. Udateret maleri af W. Costa.

Byhistorisk Samling

Der gives i denne sammenhæng en argumentation, der også dækker den nyte, Folkemuseet ville kunne få af gaven. Det betones, at der jo altid har været et nært samarbejde mellem de to museer. Det gælder tydeligt nok også ved udnyttelsen af gaven. For at opnå en ønskelig afrunding af arealet ved møllen foreslår Landbrugsmuseet, at det overtager to mindre grunde, der ejes af Bernhard Olsen, og som Folkemuseet er rede til at opgive sin forret til. Herefter vil terrænet kunne ordnes på passende måde, f.eks. med en kopi af et gammelt bystævne og en art festplads, hvor der kan holdes oplysende foredrag.

Alt synes at være foregået i fuld enighed mellem giveren og de to museer. Det er klart, at en del formaliteter skulle bringes i orden, men det synes at være sket uden vanskeligheder. Det endelige gavebrev forelå i september 1918, og i samme måned blev det tinglyst ved Københavns amts nordre birk. Samtidig med tinglysningen modtog fabrikant Binder landbrugsministeriets officielle takkeskrivelse undertegnet af ministeren, Kristjan Pedersen.

Allerede inden da var der indløbet tak fra andre sider. Der er ingen tvivl om, at redningsaktionen blev værdsat i offentligheden. Københavns Amts Avis havde den 30. april 1917, da sagen var ganske frisk og der endnu manglede adskillige formaliteter, været først med sin tak. Det hedder her om Binder, at »han har atter - ligesom ved kirkens restaurering - vist, at han besidder både blik og interesse for, hvad der bør be-

vares for vor by, og sin vilje til at bringe ofre på dette område«.

Endnu i 1926, da Frilandsmuseet sluttede sin jubilæumsfest med en større sammenkomst på Hotel Lyngby, udtrykte digteren Jeppe Aakjær, der også havde talt ved festen ude på museet, sin store glæde over, at møllen var bevaret. Han foreslog, at der blev sendt en hilsen og tak til den mand, som »havde haft blik for at bevare denne skønhedsværdi og ikke var vejet tilbage for det hermed forbundne økonomiske offer«. Hele forsamlingen havde begejstret tilsluttet sig dette forslag.

Det er interessant, at det var ved Frilandsmuseets fest, dette foregik, idet møllen jo, i hvert fald formelt, hørte under Landbrugsmuseet. Man kan med god ret spørge, hvorfor det var gået sådan. Hvad havde fået Georg Binder til at skænke møllen til Landbrugsmuseet og ikke til Frilandsmuseet, som dog var det museum, der samlede på bygninger.

Nu var der, som vi ved, et nært samarbejde mellem de to institutioner, bl.a. i form af billetfællesskab, fælles vejledning, og ved at en del af Landbrugsmuseets genstande var udstillet i en af Frilandsmuseets gårde. Bernhard Olsen var også medlem af Landbrugsmuseets bestyrelse. Dette museum var længe rummet i en bygning lige bag Frilandsmuseets oprindelige areal. Det var derfor ikke mærkeligt, at det for udenforstående kunne være vanskeligt at skelne mellem de to museer. Da Landbrugsmuseet så i 1915 byggede den store røde hovedbygning vest for Kongevejen,

blev det pludselig synliggjort for de for-
bipasserende. Derfor er det en nærlig-
gende tanke, at Binder slet ikke i egent-
lig forstand havde truffet et valg mellem
museerne, men blot benyttet det navn,
der faldt ham ind.

De museumsgæster, der besøgte de
gamle gårde og huse i Frilandsmuseet,
har formentlig, selv om der var et hegn
med låge, i ringe grad haft fornemmel-
se af, at de bevægede sig ind på et andet
museums grund, når de gik rundt om
møllen. Hvis denne pudsighed nær-
mest havde karakter af en fejl, blev den
i hvert fald rettet nogle år senere. Efter
at en række formaliteter var klarert,
herunder medvirken af begge de impli-
cerede ministerier og et forklarende
brev fra Landbrugsmuseet til fabrikant
Binder, blev møllen med omliggende
jord nemlig i 1936 overdraget til Natio-
nalmuseet, som Frilandsmuseet nu var
en del af.

Sagen var bragt til en lykkelig afslut-
ning og Fuglevad vindmølle reddet.
Hvis man i tilbageblik skal bedømme,
hvad der blev opnået, er det naturligt at
lægge vægt på den fuldstændige fjernel-
se af den brandfare, der truede fra den
forfaldne og ubevogtede mølle, der som
ruin var tilgængelig for enhver. Der er
god grund til at fremhæve, at dette ikke
skete ved nedrivning, som oprindelig
tænkt, men ved bevaring, restaurering
og indhegning. Det er interessant, at
denne kursændring åbenbart i nogen
grad skyldtes andre end museumsfolke-
ne. Det er dog svært at bebrejde disse
noget, når man tager møllens elendige

tilstand i betragtning. Det er også den,
der klarest viser, hvilken indsats der lå
til grund for møllens redning.

Den økonomiske side heraf har vi et
fuldstændigt overblik over, takket være
Binders egenhændige liste over udgif-
terne. En stor del af arbejdet kan i øv-
rigt belyses ved hjælp af specificerede
regninger. Af listen fremgår, at erhver-
velsen af møllen og grunden havde ko-
stet 14.000 kr. (hvori må være indreg-
net en affindelsessum for den ikke real-
iserede nedrivning). Det var møllebyg-
ger Hansen fra Holbæk, der blev be-
nyttet. Ellers var alle håndværksme-
strene fra Lyngby, nemlig tømrmes-
ter Peter Jørgensen, muremester
Valdemar Hammer, malermester Sø-
rensen, smedemester Malmgren og
blikkenslager Borchers. Ud over møl-
lebyggerens var den største regning fra
havearkitekten, men den omfattede
også gartnerarbejdet. Det var den
kendte havearkitekt Erstad-Jørgen-
sen, København, der stod for det park-
lignende anlæg ved møllen. Restau-
reringen af møllen blev ledet af ingen
mindre end den kongelige bygningsin-
spektor Magdahl Nielsen, Kronborgs
senere restaurator, der før han blev ar-
kitekt, havde været uddannet som møl-
lebygger. De samlede udgifter opgjør-
de Binder til 51.129 kr. og 1 øre.

Der er ingen grund til at betvivle, at
møllen blev sat i stand på bedst tænkel-
ige måde. Man kan måske beklage, at sa-
gen havde trukket så meget ud, at for-
faldet blev så fremskredet og istandsæt-
telsen derfor så omfattende. Men

restaureringen foregik på en tid, hvor der endnu blandt møllebyggere og andre folk i byggefagene var en sikker manuel tradition med relation til de håndværksmetoder, der oprindeligt havde været anvendt i møllen. Under alle omstændigheder kræver en vindmølle stadige fornyelser for at kunne bevares, og både aksel, vinger og omgang er da også sidenhen igen udskiftet i den snart lange tid, møllen har været museumsmølle.

Derimod var der en anden bygning, der ikke blev reddet. Det drejer sig om vindmøllens magasinbygning. Som vi har hørt, var den efterhånden også yderst forfalden, men den har umiddelbart virket som et ret almindeligt hus og ikke haft den samme øjnefaldende landskabelige værdi som selve møllen. Derfor er det forståeligt, at der ikke blev sat kræfter og penge ind på at redde, hvad man nok har opfattet som et uinteressant gammelt udhus.

Det kan man godt ærgre sig over, for Frilandsmuseet vil helst vise funktionsmæssige helheder. En vindmølle kan ikke betragtes isoleret, men hører sammen med andre bygninger. I Fuglevad er der ikke blot sammenhæng med vandmøllen og dens møllerbolig, men også med magasinhuset, hvis loft havde været anvendt til kornmagasin, som med en bro var forbundet med vindmøllens omgang.

Dertil kommer, at denne magasinbygning var opført i stampet ler, i den såkaldte pisé-teknik, som i visse dele af landet blev benyttet meget i perioden ca. 1780-1870. Det er en byggemåde, der burde kunne ses på Frilandsmuseet, men bygninger i stampet ler er overordentlig vanskelige at flytte. Det er derfor en grotesk tanke, at der faktisk har ligget en sådan bygning på museets område.

Henvisninger:

Historien om den endelige redning af Fuglevad vindmølle ved fabrikant Binder har tidligere, i de fleste tilfælde kortfattet, været fortalt på tryk forskellige steder, f.eks. i

Frode Kirk Bygninger på Frilandsmuseet. Tekster til opmålingsværket. 1980.

Peter Michelsen Frilandsmuseet ved Sorgenfri. Museets historie og gamle huse. 1973.

Axel Steensberg Dansk Landbrugsmuseum. Historien til 1941. 1989.

Jeppe Tønsberg Pritzels og Binders. Lyngby-Bogen 1982.

Axel Vollertzen Lyngby Haandværkerforening 1865-1985. (1985).

Detaljerne i historien og det lange forspil med flere forgæves forsøg på erhvervelse af møllen er her belyst ved hjælp af arkivalier i Nationalmuseet, Brede, og især i Frilandsmuseet (hvor nogle af papirerne er overdraget fra Dansk Landbrugsmuseum). Der er også benyttet materiale fra Byhistorisk Samling, Frieboeshvile. For hjælp ved udnyttelsen heraf takker jeg arkivar Jeppe Tønsberg. Magasinbygningens indretning kendes fra brandforskringsarkivalier i Landsarkivet for Sjælland m.v. Enkelte mundtlige oplysninger skyldes muremester Harry Jensen. Lyngby, (f. 1908), søn af den omtalte muremester Georg Jensen.

ØRHOLM-NYMØLLE I DANSK PAPIRFABRIKATION

I foråret 1794 blev der indrettet en lille kompakt papirfabrik ved det ene af vandhjulene i den tidligere lesmedie på Ørholm Mølle. Samtidig blev der bygget et nyt hus med lejligheder til 5 familier lige ved møllen, således at boligforholdene var i orden, når man skulle ud at rekruttere faglært arbejdskraft af europæisk standard. I 1794 købtes også kobbersmedien Nymølle af Brede kobberværks ejer og på de to møllers areal var der både plads til en betydelig udvidelse af produktionsapparatet og til et stort antal arbejderboliger.¹

Den tidligste periode af Ørholm-Nymølle Papirfabriks historie har ikke tidligere været systematisk beskrevet, og de vurderinger, der findes i de mest brugte værker om papirfabrikernes tidlige historie, er præget af synspunkter hos konkurrenten på Strandmøllen, Chr. Drewsen og senere I. C. Drewsen.²

I det følgende gives en fremstilling af papirproduktionen på Ørholm og Nymølle især baseret på oplysninger i brandtaksationer, fabrikslister og folketællinger. Tiden efter Chr. Drewsens overtagelse i 1854 er mere summarisk beskrevet.

Entreprenørerne bag denne nye papirfabrik var de engelske læderfabrikanter Henry Nelthropp og John Joseph Harris. De var inviteret til Dan-

mark i 1785 og havde året efter startet et garveri og en oliemølle på Retraite ved Skodsborg.³ En anonym pamphletsriver i 1793 mente, at deres sociale samvær med papirfabrikant Chr. Drewsen på Strandmøllens papirfabrik havde inspireret og informeret dem tilstrækkeligt til at kunne starte en konkurrerende papirfabrik, da Ørholm Lefabrik længere oppe ad Mølleåen stod til salg i 1793.⁴

Papirfabrikation var et interessant investeringsområde i slutningen af 1700-tallet. Danmark importerede mere papir, end der blev produceret her i landet, og kvaliteten af det danske skrivepapir stod tilbage for importvarerne fra Holland og Frankrig. Strandmøllen var den ældste papirfabrik og havde den største produktion, og der var desuden papirfabrikkerne Maglekilde i Roskilde og Engelsholm ved Vejle. Staten lod ikke chancen gå fra sig, da der bød sig en mulighed for at udvide den danske papirproduktion. Nelthropp og Harris fik et lån på 25.000 rd. til køb af Ørholm og Nymølle. Samtidig fik de den 25. september 1793 privilegium på at fremstille alle slags papir. Skrive- og trykpapir, prespapir (til at presse klæde med) og blåt sukkerpapir nævnes, de to sidstnævnte sorter blev da endnu ikke lavet i Danmark. Desuden fik de et meget vigtigt privilegium til at

indsamle klude i hele landet.⁵ I 1797 fik de et lån på yderligere 30.000 rd. til deres samlede virksomhed. Til gengæld måtte de nu ikke regne med yderligere støtte til deres foretagsomhed, når Nymølle papirfabrik stod færdig.⁶

Afsætningsmarkedet burde kunne bære en ny papirfabrik, men udsigten til konkurrence om råvarerne, linnedkludene, har nok fået vagtsomheden frem hos Chr. Drewsen på Strandmøllen, hvor man siden 1723 havde haft eneret på indsamlingen i København og på Sjælland og også havde kludesamlere på Fyn.⁷ Papir blev indtil 1870'erne hovedsageligt fremstillet på basis af kasseret linned (altså tøj, fremstillet af hør), der blev opkøbt af papirfabrikkerne via et korps af kludesamlere. Råvaren kunne derfor nemt blive et knapt gode, og i hele den danske papirfabrikations levetid siden 1600-tallet havde der været klager over, at man ikke kunne udnytte produktionsapparatet p.g.a. af knaphed på klude. Ifølge et indlæg i avisen Middagsposten var der simpelthen ikke klude til en eneste dansk papirfabrik mere i 1793, da det blev kendt, at Nelthropp og Harris havde fået lån og privilegium.⁸

Den ny papirfabrik trodsede modviljen og pessimismen og fra 1794 til 1921 blev der produceret papir på Ørholm og Nymølle. Det første papirfabriksmodul på Ørholm blev i 1795-97 efterfulgt af tre mere på Nymølle og i 1805 af et modul mere på Ørholm. Ørholm fik papirmaskine i 1831, det var en dansk kopi af konkurrentens 2 år ældre engelske

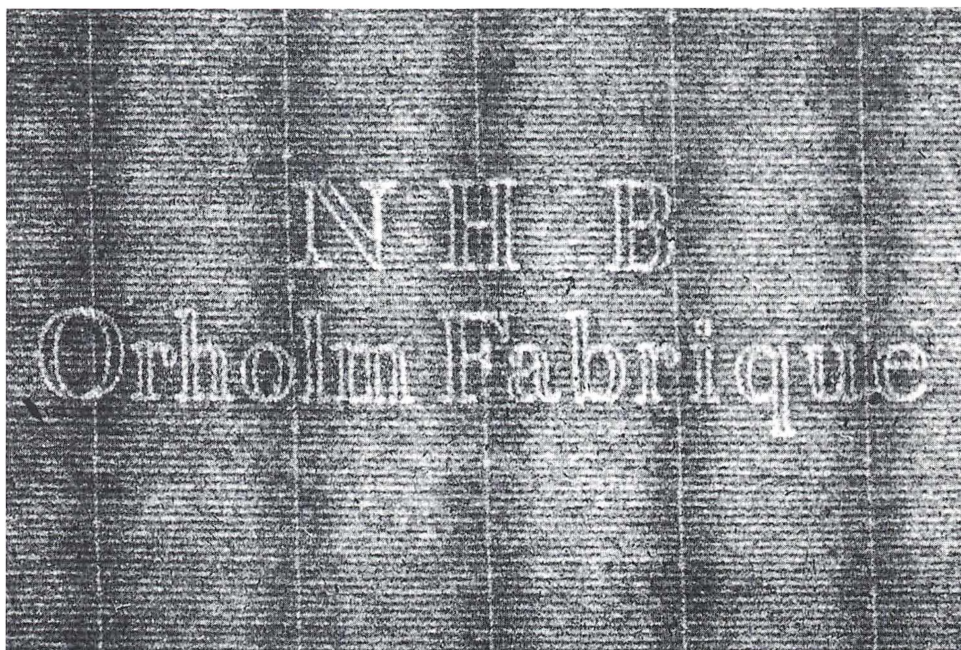
papirmaskine. I 1854 blev Ørholm-Nymølle købt af Chr. og Michael Drewsen og indgik senere sammen med Strandmøllen i De forenede Papirfabrikker i 1889. I den arbejdsdeling mellem fabrikkerne, der herefter opstod, kom Ørholm til hovedsageligt at fremstille tryk- og emballagepapir af træcellulose og af genbrugspapir. I krisen efter første verdenskrig indskrænkede papirfabrikkerne, og Ørholm-Nymølle indstillede produktionen i 1921. Der var fortsat oplagsplads og en vis aktivitet på Ørholm i nogle år og flere af arbejderne blev overført til fabrikken på Nørrebro. Arbejderne fik lov at blive boende i arbejderboligerne, flere af dem købte i 1939 deres hus til ejendom. Der er således stadig en vis tradition på stedet fra papirfabrikkens dage, selvom det nu er næsten 80 år siden, den blev lukket. Bygningerne er i det ydre ret uforandrede, og papirfabrikkens huse ved Ørholm og Nymølle er et velbevaret minde om 17-1800-tallets fabrikssamfund.

Den første papirfabrik på Ørholm.

I juli 1794 stod den ny lille papirfabrik på Ørholm klar. Der var opført en ny 15 fags bygning på to etager ved siden af en tidligere slibemølle ved det nordlige vandhjul og i disse to bygninger kunne hele papirfremstillingen foregå.⁹

I den ny »papirmøllebygning« var der et pakhus til kludeoplæg. Her stod de sække med klude, som 100 københavnske gamle koner og børn havde indsamlet og solgt til fabrikken. Der blev også indsamlet fra Jylland, men hovedparten af

Bøttestrømpapir med vandmærker fra Ørholm papirfabriks allerførste tid. N står for Nelthropp, H står for Harris og B står formentlig for den fabrikmester Bond, der, iflg. Adresseavisen 8.11.1793, gerne ville vise sækkevis af klude frem for alle, der ikke troede, at Ørholm papirfabrik havde tilstrækkelige råvarer at fremstille papir af. Her kan man se i papirets struktur, at det er fremstillet på et fletværk. Foto efter Rigsarkivets papirprøver, Secher nr. IX,1.

de penge, der var givet ud til klude i årene 1793-1802, var givet ud i København.

Her var også et værksted »til kludenes skæring og sortering«. Kludekonerne sorterede kludene efter materiale og farver. De fineste var dem af ikke alt for snavset hvidt linned, der var egnede til hvidt skrivepapir. Dem fik kludesamlerne 2 skilling pundet for, medens de fik 1 skilling for de grovere, ifølge Nelthropp og Harris' hverveannoncer fra 1793. Uld var ikke egnet til papirfremstilling, men slidte uldne klude kunne til

nød indgå. Desuden kunne man bruge tovværk og senere genbrugte man også papir. Kludekonerne skar sømme og knapper af stoffet. Kludesorteringen var et støvende og ildelugtende arbejde, kludene blev bl.a. samlet op fra lossepladserne.

Når kludene var klargjort og sorteret måtte de over i vandmøllebygningen, for dels at blive opblødt dels at blive formalet i vandbad til papirmasse.

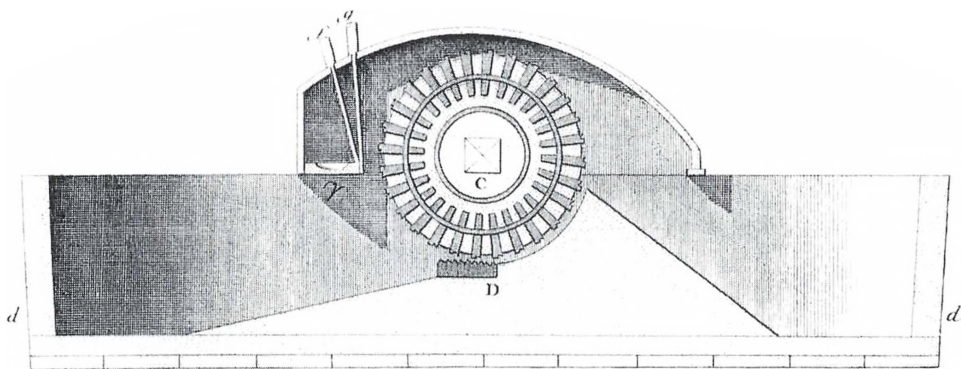
Her stod en stor »blyklædt kype«, d.v.s. et kar af planker indvendigt beklædt

med bly. Det har formentlig været brugt til at lægge kludene i blød i. Dels for at vaske dem i lud, muligvis for at lade dem rådne lidt, så de var blødgjorte inden formalingen.

Ved siden af stod hollænderen. Det var et kar, hvori der roterede en tromle beklædt med knive over nogle knive i bunden, således at de ituskårne klude efterhånden blev helt formalet med vand til en vællingagtig masse. Metoden var anvendt i Holland fra 1670, deraf navnet. Hollænderen blev drevet af vandmøllen, der her var inde i huset, det blev kaldt et maskinhus.

Når der var formalet og skyllet en passende portion i hollænderen, blev det transporteret tilbage til papirværkstedetsbygningen. Op ad denne var der en halvtagstilbygning, hvor de enkelte ark papir blev fremstillet. Der var et blyklædt kar, hvori der var en »jernpotte til

at holde ild i«. Her blev papirmassen lunet, vist mest for at papirmagerne kunne holde ud at arbejde med den. Dernæst løb det i blyrør hen i massekisten, der almindeligvis kaldes bøtten. Det var også et kar af planker beklædt med bly. Her stod papirmageren, formeren, med en træbakke med en bund af flettet mesingtråd. Formen blev dyppet i papirmassen, løftet op, så vandet kunne dryppe af, vippet, så der kom et jævnt lag papirmasse i den passende tykkelse og dernæst skudt over til en hjælper, gauskeren, der vendte formen om, så indholdet faldt ud på en måtte af uldent klæde, en filt. Dernæst lagde en dreng en ny filt ovenpå, og i bunker på 181 filte (en post) med vådt papir imellem, blev det transporteret ind i værkstedetsbygningen, hvor der stod 2 skruepresser af jern. Efter nogen tid kunne pressen løsnes, og efter endnu en presning var

Snit af en såkaldt hollænder, hvor de ituskårne linnedklude blev formalet med vand til den vællingagtige papirmasse. Det var et kar med knive på et punkt i bunden, D. En roterende tromle, C, hvorpå der var monteret knive, holdt kludene i bevægelse samtidig med, at de blev formalet mellem knivene på tromlen og i karrets bund. Over tromlen var der et dæksel, så karret var delvis overdækket. Gengivet i: Gustaf Clemensson: Klippans Pappersbruk 1573-1923, Malmø 1923.

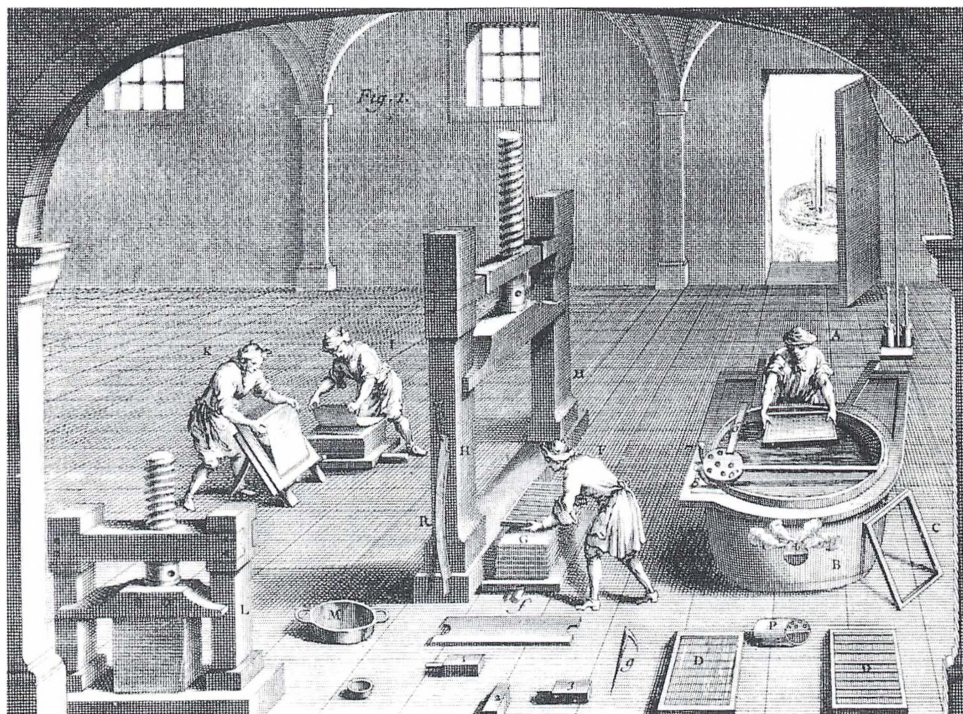

der nu presset så meget vand ud af arke-
ne, at de kunne hænges til tørre. På 1. og
2. sal i bygningen var der tørrelofter,
med 64 »tørremaskiner« og fabriksvin-
duer på 1. sal. Det har iflg. senere taksat-
tioner været tørresnore ophængt om
trisser, hvor papirarkene hang i
gennemtræk og tørrede.

De ark, der skulle bruges til skrivepa-
pir, skulle efterfølgende dyppes i en lim-

holdig væske, så de blev mindre skøre
og mindre sugende. Det foregik i limhu-
set, en lille tilbygning ved siden af bøt-
tehuset. Her var der en åben skorsten og
en 4 tønders kobberkedel. De samtidige
bryggerkedler i bøndergårdene var på
½ tønne, så det var et ganske stort kar.
Papiret blev dyppet i lun limmasse og
derpå presset og hængt til tørre igen.

Når papiret endelig var færdigt, blev

Stiliseret gengivelse af bøttepapirfremstilling. Til højre bøtten, hvor formeren har øst papirmasse op i en form med fletværk i bunden. Forrest ses 2 forme med fletværket. I midten vendes papirmassen i form ud på den øverste filtmatte i en stabel. Ved siden af ses en skruepresse, hvor måtestabelen om lidt sættes i pres, så vandet trykkes ind i filtene, og det tørre stof i papirmassen er tilbage. T.v. bliver det halvtørre papir løsnet fra filtene og skal derpå presses igen i den forreste skruepresse. Derefter skal hvert enkelt ark papir hænges til tørre over en tørresnor i gennemtræk. Stik gengivet i: Gustaf Clemensson: Klippans Pappersbruk 1573-1923, Malmø 1923.

det eftersat, presset og pakket i ris. Ørholm og Nymølle producerede i 1802 knapt 17.000 ris papir på denne måde, et ris er 500 stk, det svarer til 8.500.000 ark papir.

Denne håndværksmæssige fremstillingsmåde fortsatte i princippet, men med nogle forbedringer, indtil papirmaskinen blev indført. Den første papirmaskine kom på Strandmøllen i 1829 og blev kopieret til Ørholm i 1831. Man fortsatte i nogen tid på Ørholm-Nymølle med at lave skrivepapir på den håndværksmæssige måde, da maskinpapiret ikke blev regnet for at være lige så smukt og solidt.

Nymølle indrettes 1795-1797.

I sommeren 1795 gik man igang med at indrette Nymølle med tilsvarende papirværksteder, men nu et dobbelt modul: Den 3. juni blev der brandtakseret en ny papirfabrik. Her var ligesom i Ørholm alle funktioner samlet under et tag. Der var 2 hollændere, der var forsynet med posteværker med vandkummer og blyrender med malmhaner, det var allerede mere moderne end indretningen i Ørholm, hvor der ikke var pumpeværker til hollænderen.

Desuden var der 2 papirkasser og 2 kyper (bøtter), samt 2 presser. Det hele blev drevet af et vandhjul i en lukket vandstue. Ved siden af var et kludemagasin og trappe til et tørreloft med jalousivinduer og rækker til at hænge papiret op på. Jalousivinduerne, der blev karakteristiske for papirfabrikkernes tørrehuse, optræder her for første gang.¹⁰

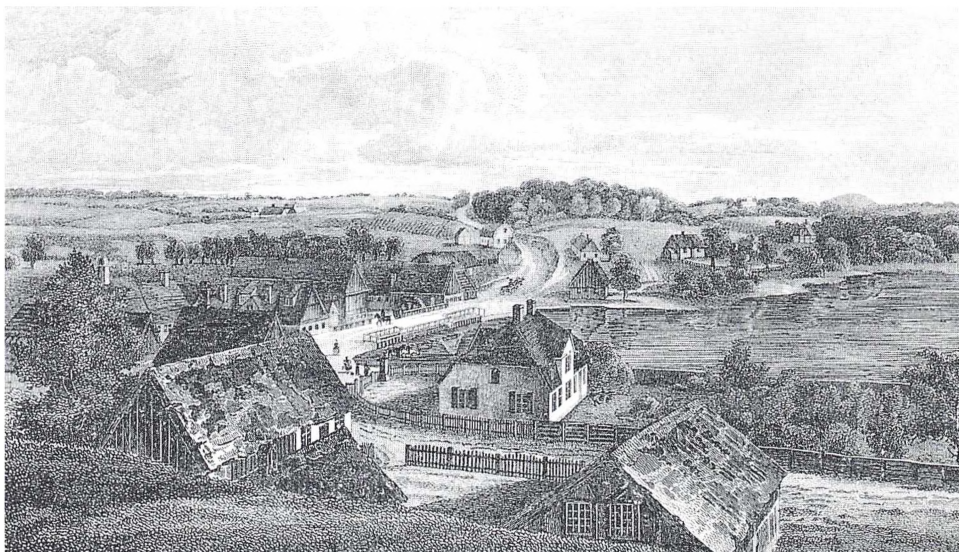
Den 29. august var man klar med den næste fabriksbygning til kludebearbejdning og opløsning samt til papirtørring med videre: Den var i 2 etager, den øverste med jalousivinduer. Underste etage var indrettet til værksteder: kludesortering og papirsal. I det ene værelse var grunden forberedt til 3 papirpresser som var ved at blive lavet. Anden etage var indrettet til papirtørring med dertil hørende maskine og tove, og derover var der endnu et tørreloft.

I 1797 blev Nymølle yderligere udvidet med et modul: Den 9. november var der opført ny papirmølle samt et tørrehus. I papirmøllebygningen var der en hollænder og en pumpe som blev drevet af vandet samt tilhørende drivhjul og vandstue med sluse og stigborde. På søndre side heraf var der et bøttehus: her var bøtte af 3 tommer tykke planker, et stort jernbundet kar, hvorved der var en skorsten med ildsted, hvorfra en jernblæser kunne opvarme massen i karret, videre fandtes en papirpresse med tilbehør. Ved den søndre ende af værket var desuden opført et tørrehus.

Allerede med dette nybyggeri var der sket udvikling i produktionsapparatet: Der var posteværker ved hollænderen, så man ikke skulle hælde vand på med håndkraft for hver gennemskyling af kludene.

Tørrehuse og blåmølle på Ørholm 1803-05 og omdannelse til interessentskab. Allerede i 1803 var der blevet brug for mere tørreplads på Ørholm. Der blev indrettet tørrelade i et tidligere materi-

*Nymølle set fra Ravnholmskoven i 1819. Midt i billedet ses mølledæmningen (vejen) med de to gennemløb med rækværk for. Overfor dem, på den anden side af vejen, er vandhjulene. Det nordligste er indkapslet i et lille hus (en lukket vandstue). Nord for den er det først opførte papirfabriksmodul med to hollændere, der blev drevet af vandhjulet, to bøtthuse med små skorstene som tilbygninger mod nord samt tørreloft med jalousivinduer. På den anden side af vandstuen er den næste papirbygning. I stueetagen foregik første og sidste del af papirfremstillingen: Kludeskæring m.v. samt presning, gliming og efterprøvning af det færdige papir. Herover var der to tørrelofter. I det sydlige gennemløb ses vandhjulet. Syd for det er et papirværksted med hollænder og bøtte. Syd herfor ses et langt tørrehus. Huset med det tøndeformede tag længere oppe ad vejen, var kludemagasin. Skråt overfor det ses det endnu eksisterende »Længen«, der ligesom de øvrige småhuse var bolig for papirarbejderne. Huset med gavlkviste, »Høyersdal«, efterfulgtes i 1851 af den nuværende hovedbygning. Tegnet af H. G. F. Holm, trykt i: A. A. Feldberg: *Denmark Delineated*, 1823.*

Byhistorisk Arkiv for Søllerød Kommune

elhus, der lå vinkelret for hovedbygningen. I 1805 kom der endnu en meget større tørrelade. Her stod der også 2 presser. Denne 80 alen lange tørrelade lå på Ørholms mark vinkelret på vejen ned til Ørholm. Den var med grundmuret sokkel og egebindingsværk og havde stråtag med jalousivinduer. Loftet var opdelt i 24 dele med rækker.

I 1805 blev der indrettet et papirværksted med 2 bøtter mere på Ørholm i den tidligere melmølle ved det sydligste vandhjul. Her skulle der laves blåt papir til at emballere sukkertoppe i, en papirtype, der hidtil havde måttet importeres.¹¹

Baggrunden for disse udvidelser var, at økonomien i Nelthrop og Harris

foretagender var blevet rekonstrueret i 1803. Der var indskudt 50.000 rd. heraf 30.000 fra staten. Der blev dannet et interessentskab, hvor greverne Herman og Ferdinand Wedel-Jarlsberg og justitsråd H. N. Arctander også deltog. Samtidig fik Nelthropp og Harris betydelig gældsftergivelse især til gavn for afvikling af deres engagement i oliemøllen på Retraite på den betingelse, at de oprettede en blåpapirmølle, og at de sørgede for, at der blev oplært lokal ekspertise i fremstillingen af dette papir.¹²

På dette tidspunkt var der således på Ørholm og Nymølle i alt 6 bøtter, 5 holændere, 1 limhus og 13 presser.

Papirfabrikken på Ørholm og Nymølle har i 1805 været en halv gang større end Strandmøllen, der i 1808 havde 4 bøtter.¹³ Det er sandsynligt, at Ørholms og især Nymølles produktionsapparat i årene omkring 1800 har været bedre og mere moderne end Strandmøllens.

Produktion 1802, 1805 og 1811.

I 1802 deltog Nelthropp og Harris i den landsdækkende indsamling af oplysninger om fabrikker, og derved er der oplysninger om arbejdskraftens sammensætning, råvareforbruget og produktionen det år.¹⁴ I 1805 søgte de om toldfrihed for nogle kemikalier, som de skulle bruge til papirfabrikationen.¹⁵ Det skete i anledning af, at de skulle starte den blåpapirfabrik, som der var så stort ønske om at få i Danmark, men de har nok også haft brug for kemikalierne til de andre papirsorter. Der findes desuden en regnskabsoversigt over produktionen i det første

halvår 1811, beregnet til den interne kontrol af virksomheden.¹⁶ På baggrund af disse spredte kilder må man vurdere produktionen i værkernes første år. Der er desuden bevaret fabrikslister for Strandmøllen 1809, og Engelsholm 1809 og 1810, for Maglekilde 1810, og det er derfor muligt at sammenligne fabrikkerne omkring 1810.

Der blev i 1802 på Ørholm-Nymølle lavet 16.914 ris af alle slags papir, til en værdi af 29.815 rd. I 1802 blev der ikke forbrugt udenlandske materialer. Af indenlandske materialer blev der forbrugt klude for 4320¹/₂ rd., lim for 1200 rd., blåfarve for 600 rd., alun for 500 rd., desuden brænde for 800 rd., i alt udgifter på 7420 rd.

I 1805 fik Ørholm bekræftet en tilladelse til at importere visse varer toldfrit i.f.m. den ny produktion af det blå sukkerpapir, nemlig kemikalier til brug i produktionen: alun, aquafortis, lim, potaske, vitriololie, hvid vitriol. Dog hvad lim angår kun i det omfang danske leverandører ikke kunne levere. Alun skulle bruges til at tilsætte limen, vitriol sandsynligvis til blegning af papirmassen, potaske som sæbelud, aquafortis, d.v.s. salpetersyre, til affarvning af kludene. Engelsholm importerede i 1809 en lang række tilsvarende kemikalier og farvestoffer: alun, vitriol, indigo-berlinerblåt, boraxaurum, bigimentum, brazilienholz, engelsk gelbholz, fermbuch, sofflor, saxisk nasblaue, vineddike, lakmus, engelsk sensilation, vitriol og potaske. Engelsholm lavede selv sin lim af limlæder, garveriaffald. Strandmøllen importerede i 1809 intet.

En intern beretning om Ørholms produktion i 7. måned 1811 specificerer produkterne: I første halvår, indtil 6. måneds udgang, var der produceret maculatur, concept, tryk, pro patria, pakpapir, samt en smule blåt papir og elefantpapir. Den følgende måned blev der desuden produceret en smule bikubepapir. Betegnelserne Bikube og Pro Patria henviste til en anerkendt papirkvalitet, kendt fra udenlandske papirfabrikker, og betegnede desuden to forskellige formater. Når man f.eks. lavede papir af Bikube format og kvalitet, indlagdes et vandmærke forestillende bl.a. en bikube sammen med fabrikkens logo eller forbogstaver.

Ørholms produktion var formentlig

dobbelt så stor som konkurrenternes i 1811. På Ørholm var der i første halvår 1811 produceret 9.322 ris papir. Strandmøllen producerede i hele 1809 8.600 ris, og Engelsholm 500 baller, d.v.s. formentlig 10.000 ris. Maglekilde havde da ikke den store betydning, de havde i 1810 produceret 3000 ris makulaturpapir, bedre kvalitet kunne fabrikken ikke levere.

Arbejdsstyrke på papirfabrikkerne.

Der var i 1802 på Ørholm og Nymølle ansat 18 svende, 11 læredrenge, samt af daglejere 5 mandfolk og 18 fruentimmer, i alt 52 personer. De oplysninger, der fremgår af et brev vedr. Strandmøllen for 1789, viser en arbejdsstyrke af

B e r e t n i n g

om

Papir-fabrikkerne Ørholms og Nymølles Productioner og Forbrug, m. v.
udi 7de Maaend 1811.

	De forskjellige Sorter Papirer, som kommer fra Møllerne.														Samme		Deraf indkjøbt til Epletet i Hjøstenhavn.		Udsalgssumma.		Anmærninger.
	Rejst an.	Stift. bt.	Velin.	Post.	Papier.	Concept.	Pat.	Tryk.	Elefant.	Maet.	Maclatur.	Sum.	R.	Sum.	R.	Sum.	R.				
	Stk.	Stk.	Stk.	Stk.	Stk.	Stk.	Stk.	Stk.	Stk.	Stk.	Stk.	Stk.	Stk.	Stk.	Stk.	Stk.	Stk.				
1811 6 ^{te} Maaend Udgang					1687	2138	660	1722	213	893	3012			87715		57056	40	77125	78		
7 ^{de} Maaend			127		952	870	274							31539		22827	33	17323	80		
1811 7 ^{de} Maaend Udgang, d. 13 Juli			127		2166	2338	206	1722	213	874	3012			120237		76987	46	58777	32		
					1811 ovennævnte Fabrication forbrugt Stk. for		Fabricationens Udgifter.		Andre forskjellige Udgifter.		Udsalgssumma.										
	Stk.	R.	Stk.	R.	Stk.	R.	Stk.	R.	Stk.	R.	Stk.	R.	Stk.	R.	Stk.	R.	Stk.	R.	Stk.	R.	
1811 6 ^{te} Maaend Udgang		6588	72		6658	72		9029	57		22269	37									
7 ^{de} Maaend		3752	28		2159	12		3870	37		9782	23									
1811 7 ^{de} Maaend Udgang, d. 13 Juli		10333	77		8877	57		12870	58		32657	40									

Ørholm, den 15de Juli 1811.

[Signature]

Månedsopgørelse over Ørholm-Nymølles produktion for juli 1811. I anmærkningerne anføres det beløb, man har tilgode for solgte papirer samt værdien af klude på lageret.

nogenlunde samme størrelse: 1 mester, 15 svende, 4 læredrenge, 9 smådrenge, 4 karle, 11 koner, 1 snedker, 1 tømrer.¹⁷ Det må undre, at der ikke nævnes nogen tømrere på Ørholm, men det indgår nok under »svende«, i folketællingen 1801 ses en tømrer og en smedesvend på Ørholm.¹⁸ Ørholms større mængde af kludekoner kunne tyde på, at papirsvendene havde mere at lave på Ørholm end på Strandmøllen, hvilket svarer til, at der var 2 bøvter mere.

I 1809 melder Strandmøllen at have fra 38 til 43 ansatte, Engelsholm 12 fabriksarbejdere og 8 daglejere, året efter 9 daglejere. Mon de har glemt at tælle fruentimmerne med? På Maglekilde var der i 1810 2 svende, 1 dreng og 7 daglejere. På Strandmøllens indberetninger forekommer konsekvent i 1800-tallets industriindberetninger kun indførsler i rubrikken faste arbejdere.

Ørholm havde forholdsvis mange læredrenge. I 1809 klagede fabrikanten på Engelsholm over ikke at kunne få læredrenge: Han gik mest efter udenlandske svende, fordi de danske blev udskrevet til krigstjeneste, og derfor ikke ville lære denne kunst. I 1814 og 1816 var der stadig ingen læredrenge på Engelsholm. Det har formentlig talt gunstigt for Ørholm, at de oplærte arbejdskraft i faget, det fremgår af folketællingen for 1801, at det især var danske læredrenge.

Papirmagerne.

Nelthropp og Harris havde tilsyneladende kontakter i alle verdenshjørner,

da de skulle skaffe kvalificeret arbejdskraft til den ny fabrik. I boliger på Ørholm boede i 1801 3 papirmagersvende: Abraham Manling (senere = Manley), familiens fornavne tyder på engelsk oprindelse, og det var formentlig årsag til, at man talte om at Nelthropp og Harris importerede arbejdskraft fra England. De øvrige navne på Ørholm i 1801 var Lorentz Krag og Carl Rissel, dennes kone havde et nederlandsk klingende navn. Papirmagermesteren med bopæl på Nymølle hed Georg Tranhout Herholt. En række fastboende papirmagersvende havde svenske navne. Det lykkedes at få en fast stab på fabrikken, anden generation af disse familier ses som svende eller som hustruer til svende i folketællingen i 1834.

Ørholm overhaler Strandmøllen.

Omkring 1800 ser det ud til, at man havde samme arbejdsstyrke og produktionsapparat som Strandmøllen. Der produceredes ca. 17.000 ris mod de ca. 11.000 ris som Strandmøllen påstod at producere i 1789. Men Ørholm nåede næppe de 30.000 ris, som Nelthropp og Harris pralede med at kunne producere i Handels- og Industri Tidende i 1805!¹⁹ Omkring 1810 ser det ud til, at Ørholm producerede dobbelt så meget som Strandmøllen, med et produktionsapparatet, der var 50% større. Ørholm havde da introduceret bikube papir, pro patria m.m. i Danmark, som I. C. Drewsen i sine erindringer siger, at han tog op efter sin overtagelse i 1811. Nelthropp og Harris startede forsigtigt i 1794, men

lagde med Nymølle og blåmøllen på Ørholm stort an og satsede på en moderne og kvalitetsmæssig produktion. Dette bekræfter det indtryk, man får af spredte bemærkninger i I. C. Drewsens erindringer, at Ørholm-Nymølle i 1800-tallets første årtier havde overtaget føringen i dansk papirfremstilling.

Generationsskifte i 1814.

Den interne beretning fra 1811 er underskrevet H. Schmith. I 1813 solgte interessentskabet Ørholm-Nymølle til kammerråd Hans Schmith. I 1814 afgav han en tredjedel til den i øvrigt indflydelsesrige minister Ernst Schimmelmann, og den anden tredjedel til Henry Nelthropps søn John Bromley Nelthropp. I 1814 har han som 33-årig kunnet indtræde i rollen som fabrikant. I 1810 havde han søgt om privilegium til at oprette en ny fabrik. Han havde da i 12 år arbejdet som fabrikmester på Ørholm og ville ikke risikere at skulle arbejde under en ny fabriksherre, når Ørholm-Interessentskabet gjorde alvor af at afhænde Ørholm-Nymølle. Det kom han altså heller ikke til. Den da 19-årige John Bromley Nelthropp var ikke fabrikmester i 1801, fabrikantens søn har snarere stået i lære hos de erfarne papirmagere på fabrikken. I 1828 overtog Ernst Schimmelmann Hans Schmiths part, og i 1832 blev J. B. Nelthropp ene-ejer.²⁰

Fabrikens inventar i 1822.

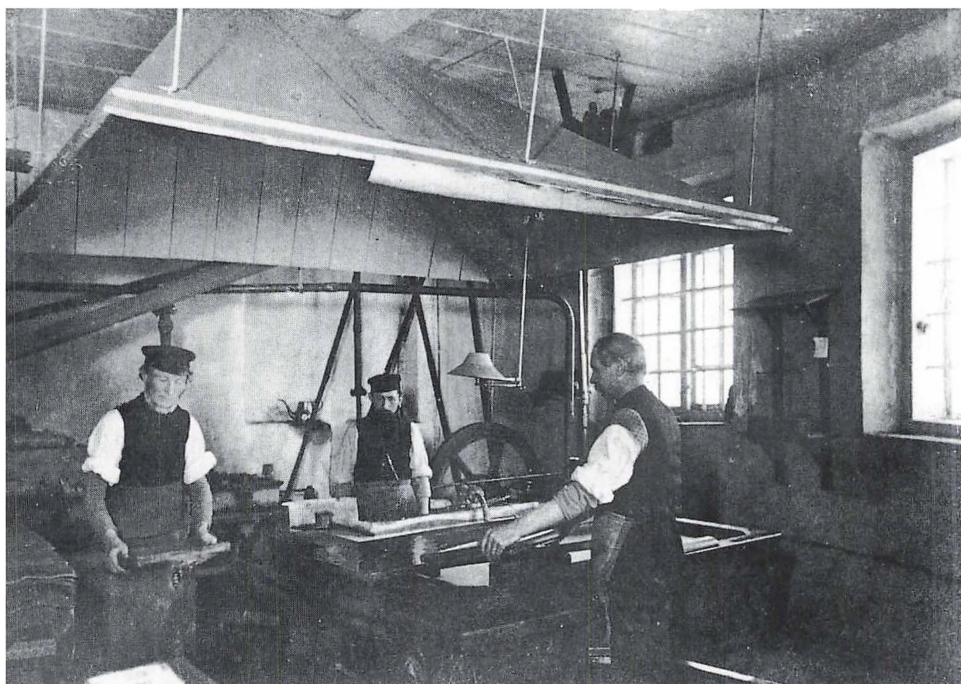
I 1822 blev det samlede anlæg på Ørholm og Nymølle takseret til brandfor-

sikringen, og derved findes en beskrivelse af, hvordan det har været sammensat, da det var fuldt udbygget og få år inden, der kom papirmaskine.²¹

På Ørholm fandtes det værksted, der blev beskrevet i 1793, i en lidt forstørret og moderniseret udgave. Det var nu forsynet med to hollændere (muligvis til halvtøj, første afkortning af materialet og heltøj, afsluttende maling) og et pumpeværk med 2 haner, der forsynede disse med vand. I hollænderhuset var der nu på 1. sal en rensesmaskine, hvor snavset kunne blive banket af kludene, inden de kom i hollænderne. Den har formentlig været drevet af mølleværket, der forekommer kun rensesmaskiner i forbindelse med vandhjul. Ved papirværkstedet var der nu 2 bøttehuse, hver med en 2 delte bøtte, således at 4 papirmagere i princippet kunne arbejde på en gang, der var 5 presser foruden en presse i limhuset. Der var fortsat tørrefaciliteter på første sal her.

I en bygning syd herfor var der nu papirsal med en ovn til opvarmning af rummet, samt 6 presser og 2 vinder til at løfte færdigpakket papir. I papirsalen blev det tørre papir sorteret, presset igen, optalt og pakket.

Der var stadig de to tørrehuse ved hovedbygningen og på marken, i sidstnævnte omtales nu også en papirsal. Ved kroen var der et tapetværksted, hvor der ikke er beskrevet inventar. I Brede Hovedbygning, der fra 1805 ejedes af samme personkreds som Ørholm-Nymølle, findes tapeter herfra, der dateres til ca 1810.²²

»Gamle værk« i Strandmøllen, 1890'erne. Der står to formere ved bøtten, og gauskeren er ved at vende en form ud på filten. Det Kongelige Bibliotek.

I den tidligere melmølle syd for det sydlige løb var blåmøllen blevet indrettet. På 2. etage fandtes 2 hollændere, hvortil vandet blev pumpet op samt en 10 tønders kobberkedel, muligvis til ludkogning af kludene, muligvis til blåfarvningen. I den lidt forsænkede 1. etage stod presserne og 2 bøtthuse i tilslutning hertil. Der var desuden et hejseværk, der har været nyttigt, når der skulle hejses råvarer op til hollænderne. Det blå sukkerpapir krævede ikke limning og er formentlig blevet bragt til tørring og efterbehandling i de nærliggende tørrehuse. Blåmøllen er ikke spe-

cielt brandtakseret i 1805, da den blev indrettet.

På Nymølle var det store produktionsapparat fra 1795-1797 raffineret lidt. Her var der stadig 3 papirværksteder med nu i alt 4 bøtter og 2 hollændere drevet af 2 vandhjul, nu også et limhus med en 10 tønders kedel, foruden tørrehus, kludemagasin og 2 kludestuer med skæremaskine og rensemaskine, papirsal med glittemaskine og tørrelofter, samt ialt 10 presser.

Det samlede anlæg på Ørholm og Nymølle var ganske stort med 8 bøtter i 1822, og der var kommet flere moderne

faciliteter i de 25 år, fabrikken havde eksisteret, bl.a. rensesmaskiner og glittesmaskiner samt pumpeværker.

Der var en arbejdsdeling mellem Ørholm og Nymølle, så de pladskrævende processer omkring kludesortering foregik på Nymølle.

Produktionen i 1820'erne.

I 1824 fremstillede 19 svende, 10 drenge, 12 daglejere og 24 kvinder 15.500 ris papir. Ingredienserne i fremstillingen var som tidligere, og J. B. Nelthropp siger da også, at »således som her er angivet, har disse fabrikker været ført i de sidste åringer, men var afsætningen større og der ej var mangel klude, kunne fabrikationen drives til 30.000 ris forskellige sorter papir.« Drømmen om de 30.000 ris spøjte stadig i fabrikantens bevidsthed. Ørholms papir ses brugt af flere fabrikanter og embedsmænd i.f.m. fabrikkstillingerne. Mest almindeligt er en solid, noget ru lyseblå kvalitet. Sæbesyderen i Lyngby havde købt noget temmelig gråt papir med mange skæver. Brede kobberværks ejere benyttede undertiden i 1820'erne bikubepapir fra Ørholm, d.v.s. en hvidere og glattere, ganske kraftig kvalitet med et bikubemærke foruden Ørholm Nymølle. I 1828 ses et flot, hvidt og glat papir fra I. C. Drewsen med et løvevandmærke, indsendt af hans svigersøn, kaptajn Beutner på Oliemøllen ved Springforbi. De to papirfabrikanter fandt det tilsyneladende ikke værd at spilde tiden med fabriksindberetninger hvert år.

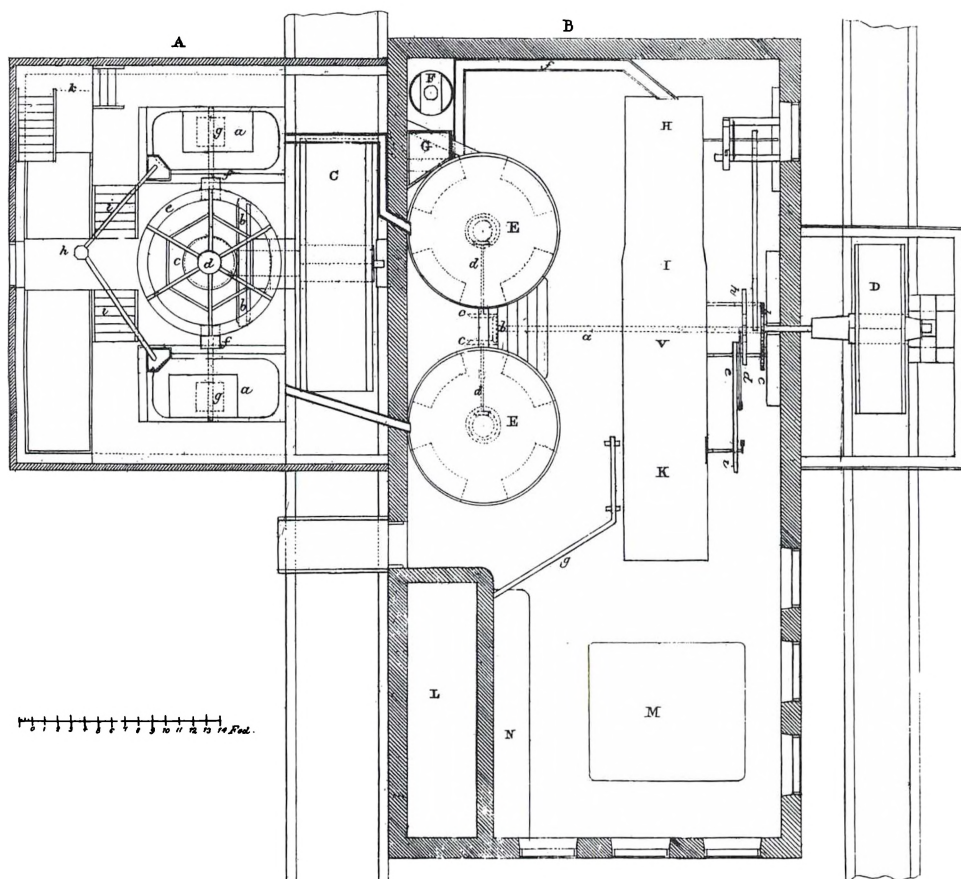
På Strandmøllen fremstillede 70 ar-

bejdere 16.000 ris i 1824. I 1825 producerede Maglekilde 14.700 ris, her var der 20 faste arbejdere, 30 daglejere og desuden 40 kludesamlere. På Maglekilde var der kommet en dampmaskine på 8 hk. så tidligt som i 1814. I 1829 var forholdene på Ørholm-Nymølle uændrede. Strandmøllens produktion var på vej op med 22.000 ris og 100 ansatte og man importerede for første gang de to ingredienser, der skulle til for at klorblege, nemlig brunsten og salt.²³

Så vidt man kan bedømme de to fabrikkers produktionsapparat i brandtaksationer omkring 1822, var Ørholm stadig foran Strandmøllen med brug af rensesmaskiner, glittesmaskine, muligvis udstyr til at koge klude m.m. I. C. Drewsens nyskabelser med en hydraulisk presse i 1826 samt papirmaskinen og dampmaskinen i 1829 bragte dog Strandmøllen tilbage i førerpositionen.

Papirmaskine 1831.

Kun 2 år efter I. C. Drewsens sensationelle opstilling af en engelsk papirmaskine på Strandmøllen havde J. B. Nelthropp også fået en. Han havde udnyttet den klausul, der var en del af Drewsens låneaftale med staten, at andre industri-drivende måtte have adgang til at se den ny maskine. Nelthropp fik mekanikus Schiøtt fra Sankt Annæ Plads til at opmåle Strandmøllens papirmaskine og bygge en magen til. Denne blev udførligt beskrevet og afbildet i Ursins magasin i 1831. Men helt så dygtig som englænderne var Schiøtt nok ikke, i de følgende år klagede Nelthropp i fabrikslisterne over,

Grundplan af den fabrik, der blev opført til papirmaskinen ved Ørholms 2 nordlige gennemløb i 1831. I bygning A findes to hollændere, a. Til højre herfor et gennemløb med et vandhjul, C. Gennem to rør løber papirmassen ind i bygning B, papirmaskine bygningen, hvor der t.v. er to runde stofkar med røre-maskiner. Derfra løber papirmassen gennem et rør, f, til papirmaskinen, H-I-K. I L findes en lille dampkedel til opvarmning af papirmaskinens tørrevalser. N og M er borde. Papirmaskinen drives af vandhjulet D til højre. *Magazin for Kunstnere og Haandværkere, 1831 (jfr. opstalt s. 136-37).*

at produktionen jævnligt måtte stå stille p.g.a. fejl ved maskinen.²⁴

Papirmaskinen blev stillet op på Ørholm, der herefter var koncentreret om papirmaskinens produktion. Der blev

nyopført et maskinhus med vandhjul samt et hollænderhus med 2 hollændere, der også havde et vandhjul.

Papirmaskinen fungerede således, jvf. plan af bygningen og opstalt af ma-

skinen: Fra de to heltøjshollændere flød papirmassen ind i maskinhuset, hvor der var 2 stofkar med omrøring. Derfra flød den over i en bønne for enden af papirmaskinen, hvor der blev yderligere postet vand i. Herfra flød den ned på papirmaskinens første, våde, afdeling: et messingflor, der bevægede sig fremad samtidig med at det vibrerede for at fordele papirmassen jævnt og ryste vand af. Fra dette førtes papirvællingen ind mellem to filtbesatte kobbervalser og videre på et klæde mellem 2 jernvalser. Derfra førtes det nu halvtørre papir til tørrevalserne. Disse var af kobber og blev opvarmede med damp fra en dampkedel. Når det tørre papir kom ud fra valserne, blev banen rullet op på en haspe bag på maskinen. Når denne var fyldt op, blev den taget af og papiret skåret på en skærebænk ved siden af. Derefter kom det til papirsalen, hvor det blev gået efter og optalt og pakket. Her var der stadig 5 presser til en færdigbehandling. I den gamle blåmølle var der nu kun de to hollændere, der blev benyttet til halvtøj, men ikke længere bønneproduktion.

Fordelen ved brug af papirmaskinen var især, at den kunne tørre papiret med det samme, i fugtigt vejr kunne det ellers være en langstrakt proces. Desuden producerede den iflg. I. C. Drewsen 80 ark papir i minuttet, og den kunne i hvert fald i princippet arbejde i døgn-drift.²⁵

Nelthropp klagede stadig over vandmangel. Inde i papirmaskinen var en lille jerdampkedel til at opvarme de val-

ser, der skulle tørre papiret. Drivkraften til både papirmaskine og de tilsluttede hollændere var imidlertid fortsat 2 trævandhjul. Drewsen havde derimod samtidig anskaffet en 20 hk dampmaskine, og derfor oplevede han i 1830'erne en kolossal fremgang i produktionsmængden. Drewsen havde også samtidig indført nye metoder til klorblegning af papirmasse til især skrivepapiret og til harpikslimning af skrivepapiret i papirmaskinen. Disse ny-skabelser tog Nelthropp heller ikke op.

På Nymølle fortsatte man med at lave bønnepapir efter de håndværksmæssige metoder i det nordligste modul med 2 hollændere. I papirsalen omtales glittemaskinen i 1834 som en valseglittemaskine, men det var den måske allerede i 1822, og i kludestuen hedder det nu rense- og sigtemaskine - det kan have været den fra 1822 eller en ny forbedret udgave med sigteanordning. Den sydlige mølle var indrettet til begmølle, d.v.s. der blev lavet groft indpakningspapir af tjæret tovværk. Det blev klargjort med et sigte- og slibeværk, ikke med hollænder. Der var fortsat kludemagasiner og kludestuer på Nymølle. I 1832-1833 importerede man stenkit, formentlig for at bruge det som fyldstof i papiret, men man fortsatte ikke med det. I. C. Drewsen brugte i 1833 kartoffelmel.

Produktionen 1831-1847.

Papirmaskinen repræsenterede i starten ikke det store produktionsopsving på Ørholm-Nymølle. Fra 1832 til 1836 produceres stabilt 17-18000 ris om året.²⁶

Det var den samme mængde som i 1802 og 1811! Mængden af forbrugte klude og antallet af beskæftigede fruentimmer var ligeledes stabilt i disse år. Antallet af svende falder fra 19 til 10, hvilket vel skyldes, at der var brug for færre faglærte ved papirmaskinen. Der har fortsat været brug for nogle papirmagersvende til skrivepapiret og for tømrer, maskinmester og smed. I folketællingen 1834 ses desuden et par tømrere og en smed med bopæl i Lundtofte.²⁷ Antallet af drenge og daglejere var nogenlunde stabilt indtil 1836. Papirmaskinen lavede trykpapir og makulatur, medens skrivepapiret fortsat blev fremstillet på den gammeldags maner, og en mølle på Nymølle kunne udnyttes til begpapir af tjæret tovværk. Det var således en delvis overgang til ny teknologi med forsigtig fastholdelse af gamle metoder, som J. B. Nelthropp forsøgte i 1830'erne. I 1837 gik han fallit, og fabrikken overgik i 1838 til kaptajn Carl Jacob Smidt med først grosserer Johan Gudmann og kort efter istedet kaptajns svigerfar, I. C. Modeweg fra Brede Klædefabrik som medejere.²⁸

Det gik kun langsomt fremad med produktionen fra et katastrofalt lavpunkt i mængder og antal faglærte arbejdere i 1837. I 1840 kunne de ikke engang skrive indberetningen til industrietabellerne på deres eget lyseblå Ørholm papir. I 1839 var produktionen på vej op igen, men det var det enkleste, makulaturpapiret, der bar fremgangen. Men nu kunne de lave pænt skrivepapir igen. Modewegs industriindberetning vedr.

Brede Klædefabrik fra 1842 er på pænt, hvidt og glat bikubepapir fra Ørholm.

Klorblegning.

Der var i sommeren 1842 indrettet et blegehus bag papirsalen på Ørholm med to kar og en blytønde, og de begyndte så småt at anskaffe ingredienser til klorblegning, nemlig brunsten, der sammen med salt udvikler klor, samt svovlsyre, der kan have været tilsat i blege vandet for at holde på klorluften. Svovlsyren bevirker desuden en slimning af cellulosen i papirmassen. Alt dette havde I. C. Drewsen været i gang med siden 1829, at dømme efter hans råvareforbrug. Man han holdt godt på denne fabriks-hemmelighed, så præcis hvordan han klorblegede på det tidspunkt, er ikke til at læse nogen steder.²⁹

Dampmaskine og jernvandhjul i 1842.

De nye ejere var klar over, at der måtte gøres noget på drivkraftområdet, hvis fabrikken skulle i god gænge. I 1842 stod der en dampmaskine på 20 hk på Ørholm med 4 tilknyttede hollændere, så nu kom der omsider mere gang i papirfabrikationen. Samtidig kom der et jernvandhjul fra den engelske maskinbygger Bryan Donkin ved det nordlige gennemløb i Nymølle, der skulle drive 4 hollændere her. Fordelen ved dette brystfaldsvandhjul var angiveligt, at det udnyttede mere af vandet ved at alle dele sluttede tættere, så der løb mindre vand under og forbi hjulet end ved træhjulene. Der var fortsat bølgepapirs-fremstilling ved det nordlige gennemløb

O. J. Rawerts akvarel af Nymølle set fra øst, 1846.

Det Kongelige Bibliotek

på Nymølle, og begpapirmøllen ved det sydlige løb blev 1838-1840 fornyet, nu med hollændere. Der blev i 1842 også lavet pap på Nymølle, der var tre pappresser ved papirværkstedet i Nymølle i 1840.³⁰

Vejrmølle.

Der blev også forsøgt på at supplere drivkraften med en vindmølle. Der blev i årene 1838-1842 opført og indrettet en hollandsk vejrmølle ved Ørholm, det endnu eksisterende Møllehus vidner med sit navn om stedet, hvor den lå. Den indeholdt både et loft til at male mel og gryn på og et loft til at drive en hollænder på, og der var også et bøttheus i forbindelse med bolig i det nuværende

møllehus. I 1845 var en del af inventaret taget ud, så vejrmøllen har formentlig ikke bidraget tilstrækkeligt til firmaets vindskebelighed. Den blev nedrevet først i 1850'erne.

I kaptajn Smidts og I. C. Modewegs tid blev Ørholm-Nymølle papirfabrik således bragt på fode igen. Brandtaksationerne 1838, 1840 og 1842 viser, at det skete med en forsigtig kombination af at udrangere gamle og ubrugelige anlæg og bygninger, forny brugelige produktioner og anskaffe den nødvendige drivkraftforbedring.

Grosserer H. L. Danchell.

I 1843 overgik fabrikken til en ny ejer, den industrielt foretagsomme grosserer

H. L. Danchell. Det blev ham, der fik glæde af forbedringerne. Arbejdertallet og produktionsmængden steg, i 1846 var der 90 arbejdere i alt, og der blev i 1844 lavet 45.000 ris papir, både skrive-, tryk- og makulaturpapir. Danchell udvidede produktionsapparatet: I 1851 fik han installeret et 3 dobbelt vandhjul på Ørholm med støbte kamhjul, der drev 3 store støbte hollændere i en nybygning ved den nordre ende af maskinhuset. Til gengæld opgav han det gamle bøtteværksted og begmøllen på Nymølle i 1851.

Grosserer Danchell havde en svigersøn, J. A. Glæsel, der var klædefabrikant. Denne indrettede i 1851 klædefabrik i det tidligere papirværksted syd for det nordlige løb på Nymølle. Ørholm og Nymølle blev i 1854 solgt til Chr. Drewsen med ret for Glæsel til at fortsætte sin klædefabrik, men det fik han ikke lang tid til. Da hele anlægget brændte i 1854, så stort set kun nogle af murene stod tilbage, blev klædefabrikken med maskiner ganske vist genopbygget, men opførte derefter i 1855.³¹

Andre fabrikker 1831-1847.

På Strandmøllen steg produktionen efter 1831 til 30-40.000 ris og efter 1835, hvor man fik ny dampmaskine og en papirmaskine mere, til 60.000 ris. Det næste spring i mængder var efter anskaffelsen af nyt vandøkonomisk jernvandhjul til at trække hollænderne i 1839, hvor produktionen toppede på Strandmøllen med 92.000 ris.³² Der var i disse år 100 faste arbejdere på Strandmøllen. Det

fremgår bl.a. af fabrikslisternes specifikationer af råvarer, at man nu limede med harpiks og alun i maskinen, det giver et pænere resultat ved opvarmningen i valserne, hvilket også fremgår af det papir som Strandmøllens indberetning i 1834 er skrevet på: For første gang har man et stykke »moderne« glat og hvidt maskinskrivepapir. Det hvide er også resultat af et teknologisk nybrud med lokaler til klorblegning. Strandmøllen importerede i 1830'erne store mængder af brunsten, der som nævnt sammen med kogsalt frembringer klor. I 1846 introduceres klorkalk for første gang på Strandmøllen. Den bruges til at lave blegevand af, der kan tilsættes i hollændere. I. C. Drewsen opnåede således at producere pænt skrivepapir i papirmaskinen samtidig med den store produktionsudvidelse.

I 1840'erne lå arbejdertallet på Strandmøllen omkring 150 faste folk, der var ca. lige mange mænd og kvinder. Produktionen stagnerede efter 1842. I 1844 startede familien Drewsen en papirfabrik mere i Silkeborg. I Silkeborg var man i 1847 oppe på at producere 54.000 ris.

På Engelsholm var produktion, materialer og arbejdstal stabile, indtil fabrikken brændte i 1846, der blev årligt produceret godt 16.000 ris af alle sorter. Engelsholms ejer, C. F. Walther, producerede ved Flensborg omkring 7000 ris i hele perioden, fra 1837 med klorblegning.

I Roskilde benyttede ejerne af Maglekilde også deres dampmaskine til kradsuldsspinderi (samme råvaregrup-

pe som papirets, nemlig klude) og bomuldsspinderi og satsede fra 1838 især på dette. Papirmager Ludvig Culmsee overtog Maglekilde i 1840, og han stod for flere forsøg i produktionen i 1830'erne. Culmsee producerede et blandet sortiment på Maglekilde, blandt andet kasketskygger! Han havde samtidig haft papirfabrik på Nørrebro fra 1832 og fra 1839 i Brøndbyøster, hvor tagpappet introduceredes i Danmark i 1840. Culmsee begyndte at bruge halm som råvare i 1841. Ludvig Culmsee købte Havreholm papirfabrik ved Helsingør i 1848. Her havde chokoladefabrikanten P. C. Deichmann haft papirfabrik siden ca. 1842, ligesom han havde de to mindre fabrikker Brønsholmsdal ved Usserød og Elisabethsminde i København.

Derudover fandtes i 1830'erne og 1840'erne en række små papirfabrikker med 1-3 svende og en produktion på 2-3000 ris makulatur og kardus, i 1840'erne især pap. Disse værksteder brugte vandkraft, hvor det var muligt, i øvrigt formentlig hestemøller. De benyttede tilsyneladende ikke kemikalier og farvestoffer.³³

Papirfabrikkerne 1831-1847.

Strandmøllen ekspanderede både i kvalitet og kvantitet ved at kombinere papirmaskine, dampmaskine og nye kemiske metoder til behandling af de traditionelle råstoffer. Derved blev Strandmøllen som de eneste i stand til at få en stor produktion af skrivepapir samtidig med at de kunne forsyne det voksende

marked for trykpapir og indpakningspapir. Da der ikke længere var plads til at udbygge på Strandmøllen, startede man en ny fabrik i Jylland, Silkeborg Papirfabrik. Ørholm fik ikke produktionsfremgang, før man kombinerede papirmaskinen med dampmaskinen, der også kunne trække flere hollændere. Man holdt sig til trykpapir og ekspanderede især i de grovere papirsorter, medens produktionen af skrivepapir ikke blev revolutioneret her. Engelsholm fortsatte støt og roligt med den gamle teknologi. Innovationer i råmaterialer og produkter finder man hos Ludvig Culmsee med halm og bl.a. tagpap og hos de helt små papirfabrikker, der satsede på det nye pap, der ikke krævede de store raffinementer i produktionen.

1854, Christian og Michael Drewsen overtager Ørholm-Nymølle.

I 1854 blev Ørholm og Nymølle købt af Chr. Drewsen på Strandmøllen og indgik dermed i det Drewsenske papirimperium, der i 1844 også havde oprettet en helt ny papirfabrik i Silkeborg, ledet af Chr. Drewsens bror Michael Drewsen. De to virksomheder udskiltes fra hinanden i 1865, hvor Michael blev ene-ejer af Silkeborg og Christian af de to gamle fabrikker ved Mølleåen.

I 1854, lige efter Chr. Drewsens overtagelse af Ørholm-Nymølle producerede 40 mænd og 36 kvinder 26.000 ris papir her, nemlig 5000 ris kardus, 1000 ris sukkerpapir, 10.000 ris makulatur og 10.000 ris trykpapir. Der var vand- og dampkraft svarende til 65 hk.

Ørholm 1850. T.v. med gavlen mod mølledammen ses papirmaskinebygningen, vandhjulet dertil skimtes. Den lidt højere bygning i forlængelse heraf er papirsalen. Gavlkvistbygningen fra 1842 (med tagpap på kvisten) rummer dampmaskinen og hollænderne. Bagved ses den tilhørende skorsten. Derefter ses en ældre vandstue ved det sydlige løb sammen med »blåmøllen«, i bindingsværk med gavl mod mølledammen. Denne bygning fandtes også i 1793, da som melmølle. Den blev efterhånden omsat i grundmur og blev nedrevet i 1906. Længere væk ses vejr møllen fra 1842. Til højre hovedbygningens side mod dammen. Nordahl Grove: Ørholm 1850.

Privateje.

På Strandmøllen var der et tilsvarende antal arbejdere og 65 hk fordelt på 25 på vandkraft og 40 på dampmaskiner. Der blev produceret 60.000 ris, foruden tapetfabrikens produktion.

Det påfaldende store arbejdsantal i.f.t. produktionens ringe størrelse på Ørholm-Nymølle skyldes formentlig forventning om bedre forhold efter ejerskiftet og istandsættelsen efter branden på Nymølle i 1854. I 1872, hvor fabriks-

ken var ved at være fuldt udbygget, var der 106 arbejdere.³⁴

Træsliberi på Nymølle 1857.

Da Nymølle i 1857 blev bygget op igen efter branden, ser det ud til, at man byggede en ny fabrik i murene fra de brændte bygninger fra hhv. 1842 og 1797/1851. Det er den fabriksbygning, der endnu ses. Nymølle kom nu til at rumme de forberedende processer med 2 blegkasser

Nymølle 1859, hvor komplekset havde fået sin nuværende skikkelse med det samlede tag. Der var hollænderi, blegekasser i en vinkel mod nord og muligvis træsliberi i vinklen mod syd. T.v. Høyersdal, bag det kuskehuset. Maleri af P. Ølsted.

Drewsen, Silkeborg Papirfabrik.

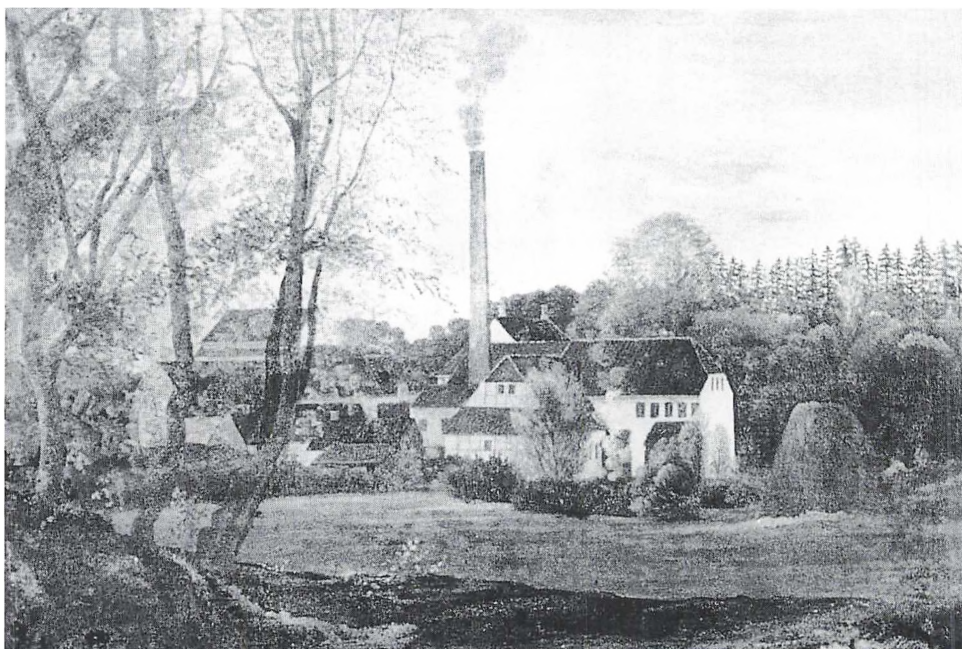
mod nord, 4 hollændere samt som noget nyt 2 afdelinger til træsliberi, formentlig i den sydlige fløj - hermed blev de første forsøg på indførelse af denne nye råvare gjort i Danmark.³⁵ Da maskinerne blev udfaset i 1881, omfattede de en huggemaskine, en rundsav og en slibesten.

Udbygninger frem til branden på Ørholm i 1886.

I 1860'erne blev Ørholm udbygget.³⁶ Øst for den gamle blåmølle blev der i 1866 indrettet et kludekokeri i forbindelse med et pakhuis fra 1862 med 4 klu-

dekogekedler med gangtøj, drevet af en lille 6 hk. dampmaskine. Nu var man ikke længere afhængig af at placere fabrikationen ved et af gennemløbene. I 1869 var der 6 kogekedler, sandfang samt tærsk- og hakkelsesmaskiner og en tovhugger. Behandlingen af kludene blev således nu koncentreret på Ørholm. Her kom 1866-67 en stor blegeri-bygning nordligst mod dammen med murede klorkar under jorden og 9 blegekasser samt hollændere, alt drevet af vandkraften, der i 1874 blev forbedret ved installeringen af en turbine. I 1869

Ørholm ca. 1857 set fra bagsiden, fra øst. Ved skorstenen var dampmaskinen, til højre i den lange bygning hollænderi, vinkelret herpå ses papirsalen. Papirmaskinen står hvor den altid har stået, men huset omkring den er opslugt af fabriksbygningen mod dammen. Bag træerne t.v. skimtes et højt tag med en lang fabrikskvist, det er tørrehuset fra 1803, der nu bruges som kludemagasin. Maleri af P. Christensen. Ved Ørholm. Privateje.

var der også 2 stengange til formaling af genbrugspapir og et limkogeapparat her. Papirmaskinen blev ombygget i 1866, og samtidig kom en ny og større dampmaskine på 50 hk. Samtidig med den ny papirmaskine kom der 12 hollændere og et harpiksapparat. I den gamle blåmølle blev der installeret kalandermaskiner o.l. til papirglitning.

Andre råvarer.

Der var også en række forsøg med råvarebearbejdningen. Der var som

nævnt indrettet træsliberi på Nymølle i 1857. I 1874 kom der et trækogeri på Ørholm øst for blåmøllen. Dette var et forsøg på at fremstille træcellulose i en »meget stor« udmuret kogekedel samt 2 ludbeholdere og ludkar. Begge disse aktiviteter var ophørt 1880-1881, hvor maskinerne udgik af brandforsikringen. Der var kommet et stort træsliberi ved Vingsted Mølle i 1865 og en cellulosefabrik ved Hinnerup i 1874, så man overlod herefter disse råstoffers tilberedning til de specialiserede fabrikker.

Hollenderiet på Ørholm ca. 1912-1914. Nr. 3 f.v. er Valdemar Evers.

Byhistorisk Samling.

Andre fabrikker, bl.a. de nye store fabrikker Magle Mølle ved Næstved og Dalum ved Odense, supplerede i 1870'erne med halm som råvare, men bortset fra omtalen af tærsk- og hakelsesmaskiner, der dog snarest har været brugt til kludene, ser det ikke ud til at man er gået meget ind i det på Ørholm-Nymølle. En tid efter trækogeriets nedlæggelse blev det dog brugt til halmkogeriet.³⁷

En aktivitet med mere fremtid i på Ørholm-Nymølle blev indretning af en stengang med papirrensemaskine til genbrugspapir ved kludekogeriet i 1872.

Kludene var stadig vigtige.

Der var fortsat kludekogeriet, klude-skæremaskiner etc, så kludene har været en stor bestanddel i produktionen.

I det mindre tørrehus fra 1803 ved hovedbygningen kom der i stedet kludemagasin og vinkelret på dette opførtes i 1872 begyndelsen til det pakhus, der endnu ses fra vejen med Chr. Drewsens initialer på gavlen. Den blev udbygget i 1880, hvor formentlig tørrehuset blev nedrevet.

På Nymølle var der fra 1869 5 hollændere og traditionen med en papbøtte var genoptaget. På Nymølle, der istandsattes

i 1882, anskaffede man en lille papirma-
skine, hvor papiret under tørringen be-
fandt sig i varm luft, drevet af en 10 hk.
dampmaskine. I 1882 var der 6 hollæn-
dere og i stueetagen 4 drypkasser, således
at det færdigmalede råmateriale kunne
dryppe af og tørres til en form, hvor det
kunne afvente, at man fik brug for at lave
papir af det. Der var en kludeskærema-
skine og en centrifugalsvingmaskine.

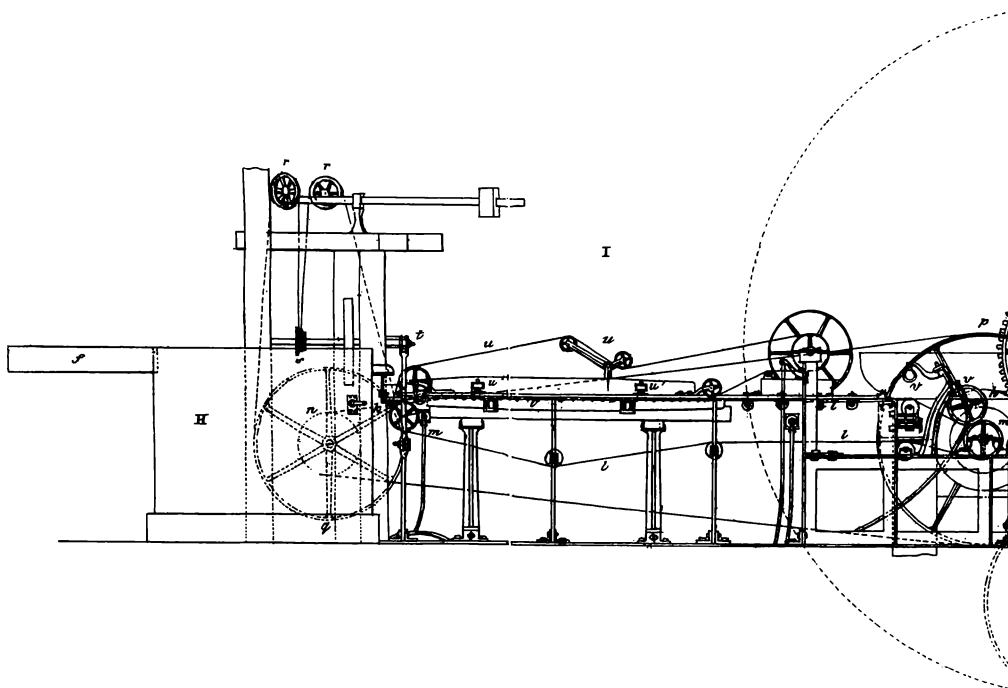
Status i 1886.

Indtil branden i 1886, hvor Ørholms
bygninger mod mølledammen blev øde-
lagt helt, havde man altså opbygget en
moderne papirfabrik her med de ele-

menter, der hørte sig til (klorblegning,
harpikslimning) og med større papirma-
skine, flere hollændere og større damp-
maskine. Desuden blev der eksperimen-
teret med træ som råvare. Mulighe-
derne for at indsætte små dampmaski-
ner i grene af produktionen blev udnyt-
tet ved kludekogeriet og ved den ny pa-
pirmaskine i Nymølle.

Brand på Ørholm 1886.

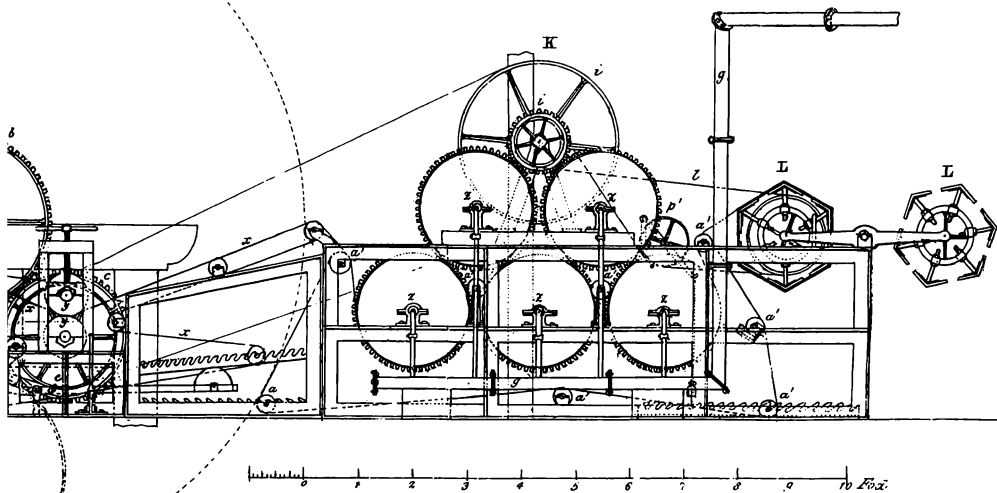
I 1886 kom en reparatør til at tabe en
glød i en bunke udskud på et loft, og alle
fabriksbygningerne ved dammen
brændte, medens bygningerne langs det
tidligere sydlige gennemløb bestod.

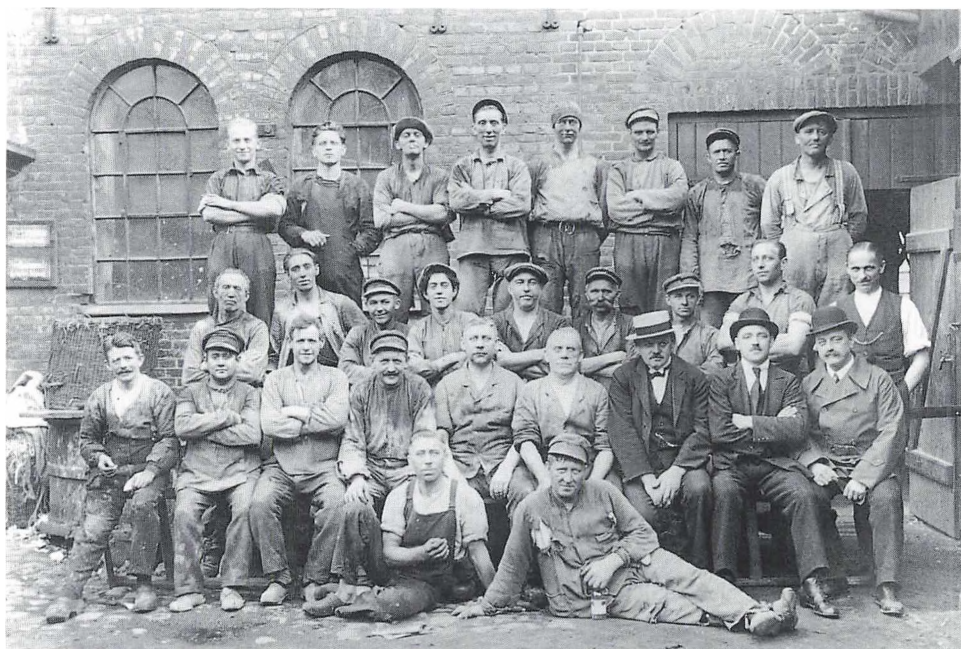

Ved nybygningen på Ørholm efter 1886 fik fabrikken det udseende, der senere kendetegnede den. Placeringen af maskinerne og funktionerne forblev dog efter både denne og den næste brand ret tro mod den organisering af produktionen, der efterhånden var fremkommet i perioden mellem den første papirmaskines anbringelse i 1831 og frem til ca. 1875. Fabrikationen var fortsat mod dammen og der var en tur-

bine ved det nordre løb. Der var klude-skærere, kludekokeri (i 1901 med kuglekogere) og lidt kalanderi ved blåmøllen, hvor der i 1901 blev skåret telegraf-papir. Blåmøllen blev nedrevet i 1906 til fordel for et maskinhus. Der var smedie og snedkerværksted i det tidligere træ-kokeri. Kedelhus og akkumulatorhus, papirfabrik, turbinehus, hollænderiby-gning med stengang var nogenlunde på de tidligere lokaliseringer. Kalanderi og

Papirmaskinen 1831. Til venstre stofbøtten H. Derfra løber papirmassen ned på formdugen, l, hvor væden drypper af. I midten pressevalserne m1 og v med filte, hvor papiret tørres noget, hvorefter det glider videre på et klæde x og presses igen mellem de to valser y. I tørreafdelingen tørres papiret mellem de dampvarmede valser z. Hvis det er tyndt papir, følger der et tyndt klæde med på denne del af papirets vej gennem papirmaskinen. Efter tørring ruller det op på haspen, L. Magazin for Kunstnere og Haandværkere, 1831 (jfr. grundplan s. 126).

Papirarbejdere på Ørholm ca. 1920. 2 rk. nr. 5 f.v. Harald Berrig, th. for ham fyrbøder Peter Nielsen.
Byhistorisk Samling.

papirsal blev nu mere praktisk sammenbragt vinkelret på papirmaskinen. I 1901 var der en 30 hk dampmaskine til kalenderen samt 2 hydrauliske presser i papirsalen. Nær stengang og hollænderi blev der i 1890 opført lagerbygninger til papirmasse, den nye store råvare. I 1901 nævnes træmasse og juteklude som råvarerne samt papir.³⁸

De forenede Papirfabrikker oprettes i 1889.

I 1889 indgik næsten alle papirfabrikkerne i ét selskab, De forenede Papirfabrikker (D.f.P.), efter at branchen i

1880'erne havde haft svigtende afsætning og overproduktion.³⁹ Alle fabrikkerne tilbød et bredt sortiment. D.f.P. etablerede en arbejdsdeling mellem fabrikkerne og lukkede nogle af de ældste: Havreholm, Silkeborg (genåbnet i 1894) og Strandmøllen i 1897 efter Chr. Drewsens død. Ørholm-Nymølle fik hovedsageligt rollen som producent af »simplere papirtyper«. Ifølge erindringer om tiden efter ca. 1910 var der dog fortsat en lille produktion af kludepapir, hvor kludene blev malet på Nymølle m.h.p. at blive forarbejdet til protokolpapir og bankpost.⁴⁰ I 1901 blev der især

produceret pergament, emballagepapir og fidele, avis- og trykpapir. I 1901 arbejdede 72 mænd og 20 kvinder på Ørholm, der var døgn drift i 2 hold.

I 1913 var der endnu en brand, der opstod i træmasselageret. Ved genopbygningen afspejles, at genbrugspapir havde fået en større vægt i produktionen.⁴¹ Der kom en stor kollergangsbygning med 4 kollergange vinkelret på den tidligere, her placeredes også sortering og lager af gammelt papir. Kuglekogerne brugtes nu kun meget sjældent. Der var hollænderi med tilsætning af alle de nødvendige kemikalier i hele bygningen mod mølledammen. Der var i 1916 beskæftiget ca. 100 personer.

I tiden efter papirfabrikkernes fusion ses således en specialisering, hvor Ørholm efterhånden fremstillede trykpapir og emballagepapir. I årene 1890-1901 steg produktionen fra godt 3000 pund papir til godt 5000 pund. Blandt D.f.P.'s fabrikker var Ørholm-Nymølle blandt de større producenter, idet dog Magle Mølle i Næstved i 1901 helt havde overhalet de øvrige og producerede næsten 3 gange så meget.

I krisen, der fulgte efter 1. verdenskrig, måtte D.f.P. indskrænke produktionen, og Ørholm-Nymølle ophørte som fabrikker i 1921.

Ørholm-Nymølle i dansk papirfabrikation.

Ørholm-Nymølle var i begyndelsen af 1800-tallet den mest moderne og den største papirfabrik i Danmark, fordi man havde nyindrettet 5 papirværksteder

med de nyeste værktøjer indenfor den da kendte teknologi. I 1820'erne reagerede Strandmøllens ejer, I. C. Drewsen med investeringer i en helt ny teknologi både i fremstillingen med papirmaskinen og i drivkraften med dampmaskinen, der tilsammen gav en meget større produktion samt med klorblegningen, der gav en langt pænere kvalitet. Ørholm-Nymølle fulgte efter med papirmaskinen, men lod i første omgang de to øvrige komponenter i Drewsens succes ligge. Derfor blev deres produktion ikke forøget særligt, trods papirmaskinen. Modeweg og Smidt gjorde en bredspektret indsats for at forbedre drivkraften i begyndelsen af 1840'erne og anskaffede på en gang dampmaskine, jernvandhjul og en hollandsk vejrmølle. Det fik produktionen til at stige væsentligt. Efter Chr. Drewsens overtagelse af Ørholm-Nymølle i 1854 fik man i 1860'erne produktionsapparatet indrettet i overensstemmelse med tidens standard, og Ørholm-Nymølle holdt frem til i hvert fald få år før nedlæggelsen i 1921 trit med kollegerne i De forenede Papirfabrikker, når det gjaldt produktionens omfang.

Ørholm og Nymølle var fra starten i 1794 et fabrikkssamfund i lighed med de øvrige Mølleå-fabrikker. De faste arbejdere boede i fabrikkens huse. Nogle af arbejderne byggede midt i 1800-tallet selv eller boede til leje i tilsvarende huse i de nærliggende landsbyer. Arbejdskraftsiden har kun været strejft i denne fremstilling. En del af denne historie er beskrevet tidligere i Lyngby-Bogen.⁴²

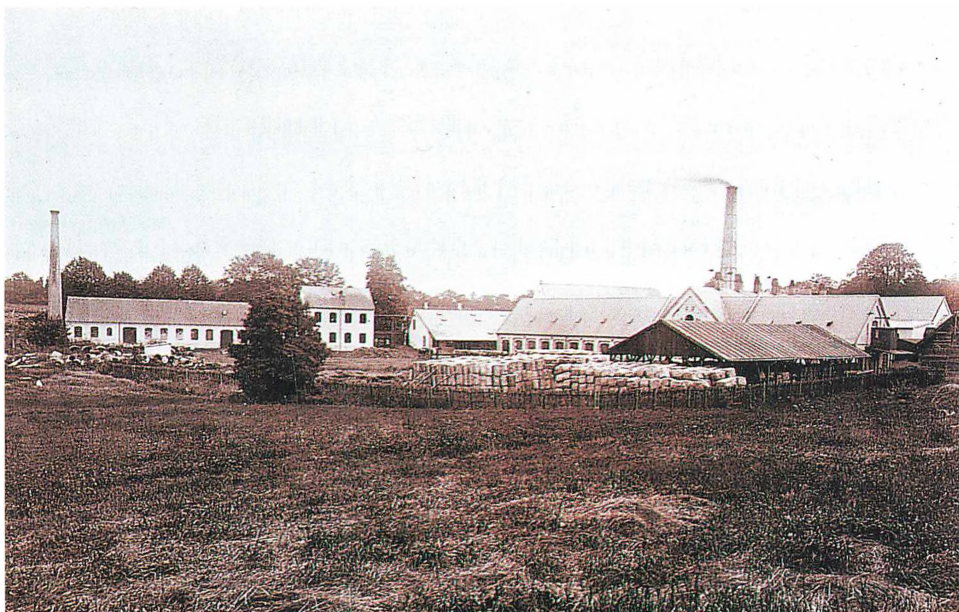

*Ørholm, som det så ud kort før branden i 1886. T.h. ved hovedbygningen kludemagasinet fra 1872.
Heinrich Bunzzen: Ved Ørholm 1882. Privateje.*

Noter og henvisninger:

1. Forfatteren takker museumsinspektør Keld Dalsgaard Larsen for kyndige kommentarer til manuskriptet. Til brug for denne artikel er bl.a. anvendt henvisninger og fotokopieret materiale i Fritz Altens industrihistoriske arkiv, Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune. Alle fig. oplysninger om ejerskifter fra Realregister til skøde- og panteprotokollerne. Brandtaksation (herefter forkortet til BRA): Gl. Københavns amt, brandtaksationsforretninger 1787-1800, hovednr. 85, Ørholm, 15.7.1794.
2. Strandmøllen. Optegnelser og erindringer af Johan Christian Drewsen. Kbh. 1922., s 24. Ansøgninger og korrespondance gengivet i C. Nyrop: Strandmøllen. Aktstykker til oplysning om den danske papirfabrikation med Strandmøllen som midtpunkt, udgivne ved fabrikejer Drewsens foranstaltning. Kbh. 1878. (Herefter: Nyrop, Strm.)Jvf. desuden note 4.
3. O. J. Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle forhold fra de ældste tider indtil begyndelsen af 1848. (1850), 1992 (herefter: Rawert) s. 347.
4. C. Nyrop: Til den danske papirfabrikations historie. artikel serie i: Skandinavisk Bogtrykkertidende 1873. (herefter: C. Nyrop) sp. 168: citerer anonym pamflet og anonymt indlæg i Middagsposten 1793, samt Nelthropp og Harris' svar i Adresseavisen 23.9. og 8.11.1793.
5. C. Nyrop, sp. 169.om den årlige papirimport: 20.320 ris i 1790. Nelthropp og Harris privilegium cit. i: Nyrop, Strm., s. 230ff.
6. Lån og betingelser anført i Rawert, s. 635ff.
7. Nyrop, Strm. s. 139 og 211.
8. Jvf. note 4.

Ørholm set bagfra i 1895. Papirsalen var nu t.v. for gavlen med initialerne C:D., kalanderi m.m. th. herfor. T.v. trækogeri, kludekogeri m.m. Kludemagasinet tag skimtes bag ved. Forrest baller af den ny råvare: genbrugspapir.

Byhistorisk Samling.

9. Brandtaksation anført i note 1. Procesbekrivelsen støtter sig til reportagen: Fabrikkerne ved Aaen, der løber fra Fuursøen gennem Dyrehaugen i: Dansk Almenlæsning, udg. af G. S. Ursin, 12.9. 1835. Heraf fremgår, at man da endnu på Ørholm-Nymølle fremstiller bøttepapir på klassisk vis. Om priser på klude: Cit. i Nyrop sp. 168, desuden Rawert s. 637. Om kludesortering desuden A. Bauer: Papiralderen, s. 52f, i: Månedsskrift for tekniske Meddelelser 1880. Axel Nielsen: Industriens historie i Danmark, III, Kbh. 1944.
10. BRA Gl. Københavns amt, brandtaksationsforretninger 1787-1800, Nymølle, hovednr. 105, 3.6.1795, 29.8.1795, 9.11.1797.
11. BRA Gl. Københavns amt, brandtaksationsforretninger 1787-1800, Ørholm, hovednr. 85, taks. nr. 170,6, 15.12.1803, nr. 220, 15.3.1805. Den største tørrelade blev nedrevet senest i 1842.
12. Rawert, s. 637f.
13. BRA, Den alm. brandforsikring for landbygninger, Sokkelunds herred, taksationsprotokoller 1800-1858, 354, 30.8.1808, jvf. herv. artikel om Mølleåværkernes bygninger og drivkraft.
14. De efterfølgende oplysninger om produktion, arbejdsantal og råvareforbrug mellem 1802 og 1847 stammer (hvis ikke andet angives) fra de såkaldte fabrikslister, idet industridrivende årligt skulle indberette herom til Kommercekollegiet. Indberetningerne findes i RA således: Kommercekollegiet, industri- og fabriksfagets sekretariat 1797-1816, fabrikslister og indberetninger 1801-1816. Generaltoldkammer og kommercekollegiet 1816-1848, industri- og fabrikskontoret, industritabeller, se desuden specialregistratur nr. 263. Ujævn deltagelse i de første år.
15. kopi af denne ansøgning ses i: RA, Kommercekollegiet 1735-1816 nr. 2142: Efterladte embedspapirer fra generalkrigskommissær Christian Ewald, nr. IX.1. Kopien er skrevet på Ørholms papir.
16. RA, Industri- og fabriksfagets sekretariat, ujournal. sager 1797-1816, læg om papirfabrikkerne 1811, Ørholm og Nymølle. Det trykte, udfyldte skema har været led i den interne kontrol af virksomhedens drift.

17. Nyrop, Strm. s. 223.
18. Folketællingen 1801, bopæl ved Nymølle
19. Handels- og Industritidende 1805 s. 35f, cit. i Eiler Nystrøm: Fra Nordsjællands Øresundskyst, s. 568.
20. Nyrop, Strandmøllen, s. 252.
21. BRA 1800-1858, 797 og 798, 9.4.1822, vedr. Strandmøllen BRA 785, 4.12.1821.
22. Se Tove Clemmensen og Hanne Raabyemagle: Brede Hovedbygning 1795-1806, Nationalmuseet 1996, s. 185.
23. Fabrikslister 1817-1847, jvf. note 14.
24. BRA 1800-1858, 1096, 2.4.1831, BRA 1272,4. og 1273 den 14. august 1834. G.F.Ursin: Papirfabricationen i: Magazin for kunstnere og håndværkere, 2.rk., 2. bd. Kbh. 1831, s. 415ff. Nyrop, Strm. s. 272ff.
25. Ursin 1835 s. 199.
26. Jvf. note 14.
27. Se Lise Skjøt-Pedersen: Lundtofte, Landsbyens gamle huse, Københavnsbønder og fabriksarbejdere 1777-1940 (Lyngby-Bogen 1994) om Lundtofte som boligby for Mølleindustriens arbejdere.
28. Se Fritz Alten: Familien Modeweg og Brede Klædefabrik i: Lyngby-Bogen 1970-71.
29. Sådanne opskrifter på klorblegning af tekstiler ses i artiklen: Blegekunsten i: Magazin for Kunstnere og Haandværkere 1830.
30. BRA 1800-1858, 1626 og 1627, 5.9.1838, 1815, 19.6.1840, 2127 og 2128, 24.5.1842, 2409,2 20.5.1845. Om jernvandhjul: Wilckens, J: Jernvandhulet på Nymølle. i: Quartalsberetninger fra Industriforeningen i København, 1842. I. C. Drewsen i Berlingske Tidende 9.3.1839.
31. BRA 1800-1858, 3124 og 3125 31.10.1851, 3555 vedr. ildebrand 18.7.1854, vedr. istandsættelse 3606, 3835 4.4.1856, samt 4038. 4155 den 18.9.1857 ny papirfabrik, jvf. Fritz Altens artikel i denne bog.
32. Fabrikslister samt I. C. Drewsen i Berl.Ti 9.3.1839.
33. Hans Peder Pedersen: En dansk papirfabrikant 1834-1848 (P. C. Deichmann), Konservatorskolen, Det Kongelige Danske Kunstakademi 1991. Samme: Kilder til nogle jydsk-fynske papirfabrikkers historie ca. 1795-1850, Konservatorskolen, Det Kongelige Danske Kunstakademi, 1996. Samme: Papirfabrikker på Hulemose værker og Nyraad grund ved Vordingborg i første halvdel af 1800-tallet, i: Nordisk Pappershistorisk Tidsskrift 2/98. Desuden tænkes på flg. der er set i fabrikslisterne, men der er ikke foretaget en systematisk eftersøgning i andre amter end Københavns Amt. Hvor privilegieår var anført i fabrikslisterne står det her i parentes efter navnet: Peder Hansen, Riemers Mølle (1832) og L. Jensen (1831) i Roskilde, C.L. Scheel (1831) og G.A. Lindberg (1832) på Amager. Vintre Mølle (1835), Nyråd (1842) og Hulemose (1832) ved Vordingborg, Frederiksdal (1838), L. Tegner og senere Carl Otto ved Helsingør (1835). Disse anførte privilegieår er fabrikantens, ikke fabrikkens. Desuden kan henvises til Nyrop, Strm. hvor mange privilegier er citeret.
34. RA, Industritællingen 1855. Fabrikstællingen 1871-1872.
35. BRA 1800-1858, nr. 4153,1, den 15.sept. 1857 samt 4155 i 1857. Her også oversigtskort over bygningernes placering.
36. BRA, Taksationsprotokoller 1858-. B 202, 23. oktober 1862. D 5, 16. august 1866. D 83,1-2, 16. april 1867, E 115,1-2, 1. maj 1869. F 183,5-6, 14. maj 1872. G 231, 31. juli 1872. L 35,1, 27. august 1880. L 273 22. december 1881, L 301,1-2, 28. februar 1882. O 231, 10 november 1888. P 321,3, 19. oktober 1891.
37. A. Bauer: Papiraldere, s. 57 f. Månedsskrift for tekniske Meddelelser 1880
38. Dansk Tarifforening, vurderingsforretning 1901.
39. Til denne periode er benyttet oplysninger i Keld Dalsgaard Larsen: Dansk Papirindustri 1829-1994. Overblik og Indblik, Silkeborg Museum, 1994. Heri også en værdifuld kommenteret bibliografi over emnet, samt Keld Dalsgaard Larsen: Dansk papirindustri 1820-1870 i: Nordisk Pappershistorisk Tidsskrift. 1997/4. Se desuden: Andreas Jørgensen: Dansk papirindustri 1870-1914 i: Erhvervshistorisk Årbog 1964, R. Willerslev: Dalum Papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning i: Erhvervshistorisk Årbog 1956.
40. Kai Schmidt: En papirdrengs erindringer, i: Lyngby-Bogen 1981, s. 82-83.
41. Dansk Tarifforening, vurderingsforretning 1916.
42. Jvf. Lyngby-Bogen 1981: Kai Schmidt: En papirdrengs erindringer, Lyngby Bogen 1994: Lise Skjøt-Pedersen: Lundtofte.

Poul Strømstad

EVENTYRET I MØLLEÅDALEN

På Nationalmuseet truer pladsmanglen hele tiden og har altid gjort det. Publikum opdager det næppe, men internt er problemerne meget mere følelige i magasiner og udstillingsrum, og når samlingerne jævnlige skal flyttes, omordnes og nyopstilles.

I tiden efter Første Verdenskrig var pladsforholdene katastrofale, og det krævede en lang og målbevidst indsats fra museets og en række politikeres side at skabe baggrund for en ændring af de bestående forhold. Fra 1925 og mere end et tiår frem lykkedes det ved ekstraordinære bevillinger fra staten og takket være en bred folkelig opbakning i form af en landsindsamling at gennemføre en ombygning og en nyindretning af Prinsens Palæ og en udvidelse af museet ved inddragelse af omliggende bygninger.

Dette nye Nationalmuseum blev indviet i 1938, og hermed mente man at have ført pladsforholdene á jour, men allerede kort tid efter var det galt igen. Lederen af ombygningen, kgl. bygningsinspektør Mogens Clemmensen, udtalte således ved indvielsen, at »der ikke findes et eneste tomt Lokale fra Kælder til Loft... Hovedskavanken ved det nye Museum er, at der ingen virkelige Udvidelsesmuligheder findes, at en Overfyldning inden for de fastlagte

Rammer, synes uundgåelig i Løbet af de nærmeste 20-30 År«. Og arkitekt Clemmensen vidste, hvad han talte om. Forudsigelserne kom til at holde stik, men efter den store, kostbare ombygning var det ikke tiden til straks at beklage sig over pladsmangel.

For afdelingen for Nyere Tid, daværende 3. Afdeling, hvis opgave det er at bevare og vise dansk kultur fra 1660 til vore dage, blev situationen snart uholdbar. Afdelingen, det oprindeligt selvstændige Dansk Folkemuseum, var først blevet inddraget under Nationalmuseet i 1920, og da dens indsamlingsområde også omfattede samtiden, og derfor hele tiden blev større og større, voksede genstandssamlingerne i mærkbart tempo. Lederen af afdelingen, overinspektør Axel Steensberg, afsøgte egnede lokaliteter i Københavns omegn, og han havde iøvrigt også haft lejlighed til at forelægge problemerne for ministrene Julius Bomholt og Jørgen Jørgensen. Disse initiativer førte imidlertid ikke til noget i første omgang, men politikernes opmærksomhed var dog blevet henledt på problemerne.

Brede dukker op

I 1956 kom der så pludselig skred i tingene. Klædefabrikken I. C. Modeweg &

Dette overfyldte magasinrum i Prinsens Palæ taler sit tydelige sprog om pladsmanglen. Elswing fot.1956.

Søn, der siden 1832 havde haft til huse i det store fabriksanlæg i Brede, måtte give op over for den hårde konkurrence inden for tekstilindustrien og standse sine betalinger.

Der var straks liebhavere, som købte hele fabriksanlægget med alle maskiner og inventar samt alle tilhørende bygninger, inklusive de mange arbejderboliger, som stadigvæk var beboede. Maskinparken og det øvrige produktionsudstyr splittedes op og solgtes til andre virksomheder inden for branchen. De nyere arbejderboliger på højdedraget øst for ådalen blev solgt til nedrivning, og det attraktive areal blev udlagt til opførelse af et moderne boligkompleks. Tilbage stod Modewegs tomme fabriksbygninger og de ældre boliger nede i dalen. Alt

dette, som det var vanskeligere at finde købere til, tilbød ejerne til staten.

Omkring Brede Mølle, Brede Werck, som den kaldtes, havde fabriksejerne gennem årene opbygget et industrisamfund med omfattende produktionsbygninger, maskineri, boliger, asyl, skole, spisehus, plejehjem, gartneri og købmandshandel, et i høj grad selvberoende samfund. Da klædefabrikken var på toppen omkring 1920 boede der op mod 1.000 personer i Brede. Siden reduceredes dette antal ved rationaliseringer, men til gengæld udvidedes etagearealet ved opførelsen af en række store fabriksbygninger af jernbeton. Da de gamle bygninger samtidig bevaredes, er der således i Brede eksempler på byggeri fra 1780erne til 1951.

Et folkeligt museumsinstitut

Selv om klædefabrikkens lukning ikke kom uventet, var det alligevel en stor omvæltning for både ejere og arbejdere. På Nationalmuseet var man opmærksom på sagen, og ledelsen diskuterede nu mulighederne for at komme til at disponere over anlægget. Efter aftale med rigsantikvaren, Johannes Brøndsted henvendte Axel Steensberg sig i sommeren 1957 til Undervisningsministeriet med en plan for museets brug af Brede. På grundlag heraf lykkedes det i oktober samme år at få daværende undervisningsminister Jørgen Jørgensen med til en besigtigelse af området. Under en nøje planlagt rundgang gennem hele anlægget fremlagde Steensberg nu museets planer om indretning af et folkeligt museumsinstitut i Brede. Før sin universitetsuddannelse havde han været elev på Askov Højskole, og opholdet der kom til at præge hans livssyn og holdning og dannede således baggrund for hans museumsarbejde og universitetsundervisning.

I planen, som nu er mere end fyrré år gammel, pegede Steensberg på, at alle i fremtiden ville få mere fritid, så der kunne blive tid til både friluftsliv og skabende, lystbetonet selvvirksomhed. Derfor ville der blive behov for en anden form for undervisning, end den, der blev givet med eksamen for øje. Gennem indblik i praktisk arbejde med håndværk og teknik ville eleverne opnå en større forståelse for deres egen stilling i samfundet. I disse sammenhænge kunne museerne yde vigtige bidrag, idet

deres samlinger af dagliglivets genstande og deres udstillinger af værksteder og boligrum kunne tale et stærkere sprog end tekster og billeder i bøger.

Et levende museum burde opfylde det dobbelte formål at tjene den forskning, der skal danne baggrund for indsamling, konservering, tolkning og bearbejdelse af materialet og at udbrede viden om samlingerne ved at gøre dem tilgængelige for publikum gennem fængslende udstillinger, publikationer, vejledninger og kurser for lærere samt foredrag for publikum. Sådanne tanker forekommer os i dag selvfølgelig, men dengang betegnede de et nybrud i museumsarbejdet.

Hvis Dansk Folkemuseum, daværende 3. afdeling, blev flyttet til de rummelige og uhøjtidelige bygninger i Brede, ville der kunne skabes et folkeligt museumsinstitut, en slags Askov for vor materielle folkekultur, som Steensberg udtrykte det. Det tog tid at overbevise regeringen om, at Brede burde overdrages til Nationalmuseet, men både i skrift og tale lagde museet nu alle kræfter i for at påvirke og vinde politikerne for sagen.

Allerede i 1959 gik Statens køb af Brede i orden, men endnu længe efter var det ikke afklaret, hvad Brede skulle bruges til. Et vigtigt skridt var det, at museet kunne påbegynde en delvis udflytning af sine samlinger og værksteder til de dele af fabriksbygningerne, der stod tomme.

For at undgå økonomiske tab i den periode, hvor det endnu var uafklaret,

hvordan Staten ville disponere over de store bygningers mange kvadratmeter, blev det pålagt Boligministeriet at søge at udleje så mange af de tomme lokaler som muligt til forskellige private liebhavere. Dette skabte i lang tid fremover store vanskeligheder, da lejemålene var af forskellig længde. Museets anvendelse af arealerne blev ustandselig hindret, når et firma havde lejet et lokale midt i en bygning, hvori andre områder med møje og besvær var blevet frigjort.

Eventyret begynder

I efteråret 1960 skete der imidlertid noget afgørende. Den 2. september blev Frilandsmuseets nyopførte gård fra Ejdersted indviet. Under en rundgang på museet i forbindelse med ceremonien fik Steensberg og hans efterfølger som leder af afdelingen for Nyere Tid, overinspektør Holger Rasmussen, lejlighed til at føre statsminister Viggo Kampmann ud på arealet i den nordlige ende af museet, hvorfra der er en smuk udsigt ud over hele Brede. Her understregede de, hvor afgørende det ville være for Nationalmuseet at få rådighed over alle Bredes arealer. Under den påfølgende middag udtalte Kampmann i sin tale, at Brede burde overdrages til museet, som derved ville få en højst nødvendig udvikelse, samtidig med at man kunne sikre det naturskønne landskab for offentligheden og skabe en værdifuld sammenhæng mellem Frilandsmuseets og Nationalmuseets arealer.

Hermed var Nationalmuseets eventyr i Mølleådalene begyndt, og man kun-

ne nu for alvor tage fat på at realisere de store udflytningsplaner.

I 1960 gik Johannes Brøndsted af på grund af alder og efterfulgtes som rigsantikvar og direktør for Nationalmuseet af P.V.Glob. Museets udvikling og popularitet lå den initiativrige og fordomsfri Glob stærkt på sinde, og han havde sin egen opfattelse af, hvordan museets fremtid skulle formes. Glob kom fra lederstillingen på Forhistorisk Museum i Århus, og der havde han fået gennemført, at museet var blevet flyttet til Moesgård, hvorfor ideen om en museumsflytning slet ikke var ham fremmed.

Virumgårdplanen

I 1962 godkendte Nationalmuseets daværende museumsråd, lederne af museets afdelinger, en plan, som Glob derefter fremlagde på et pressemøde i ridder salen i Prinsens Palæ den 3. maj 1962. Planen fik navnet Virumgårdplanen efter statens forsøgsgård nord for Lyngby, idet gårdens store jordtilliggende skulle erhverves og bruges til opførelse af et nyt Nationalmuseum. Glob's argumenter for en flytning var, at museets pladsforhold i de efterhånden utidssvarende bygninger i Københavns indre by var elendige. Man kunne ikke længere der sikre de enestående og kostbare samlinger på betryggende måde mod forurening, brand og anden fare, og slet ikke fremvise dem på en attraktiv måde for publikum. Nok så vigtigt var det, at man burde genskabe Nationalmuseets enhed, som var blevet brudt ved 3. afdelings og konserveringsanstaltens udflyt-

Luftfoto af Virumgårds jorder med P.V.Globs forslag til museernes placering. Politiken fot. 1962.

ning til Brede. Ved en fuldstændig udflytning af hele museet ville man få langt bedre muligheder for at bevare og udstille samlingerne. Herude på Virumgårds jorder, kunne der blive plads til særudstillinger, foredragsvirksomhed, undervisning på både folkeskole- og universitetsniveau, og museet ville kunne tilbyde en langt bedre publikumsbetjening. Desuden kunne Mølleåens smukke natur blive et tillokkende udflugtsmål.

Men Glob's planer gik langt videre: I Brede skulle der opbygges et håndværkermuseum, og ved at placere Teknisk Museum i nærheden ville man få en hel

museumsby bestående af Nationalmuseet, Landbrugsmuseet, Frilandsmuseet, Brede Folkemuseum og Teknisk Museum. »Et stort nyt Nationalmuseum vil kunne rejses, der vil kunne indtage en høj funktion i vort lands kulturelle liv«, som det hedder i Glob's plan.

Planen blev stort set modtaget med velvilje af pressen, men derudover skete der intet. Lyngby-Taarbæks borgmester Paul Fenneberg var mere interesseret i at få bygget boliger på Virumgårds jord. For at fremme museets sag henvendte Glob sig derfor i 1963 direkte til statsminister Jens Otto Krag og foreslog, at centraladministrationen fik overdraget hele

Nationalmuseumskomplekset ved Frederiksholms Kanal. Her ville statsministeriet kunne få smukke repræsentationslokaler i det gamle palæ ud mod kanalen, mens den store museums-karrés mange lokaler kunne indrettes til kontorer for administrationen. Sagen fik megen omtale, og i Berlingske Aftenavis skrev Mogens Dam:

*Rigsantikvar, professor Glob
har vældige visioner,
af hvilke nogle koster kun
to hundrede millioner.
Han ud til Lyngby flytte vil
med Nationalmuseet
- så kan Jens Otto få kontor
i Frederiksholmpalæet.*

Det lykkedes dog ikke Glob at overbevise Krag om planens fortræffelighed. Den var storslået, og den blev fremsat på et tidspunkt, da det danske samfund arbejdede sig ud af efterkrigstidens begrænsede økonomi frem mod velfærdssamfundet. Var Glob's plan blev realiseret, ville man have fået samlet Danmarks historiske og kulturhistoriske hovedmuseer i bekvem afstand fra Københavns centrum som et fint udflugtsmål og på velbeliggende, naturskønne arealer, hvor der langt ud i fremtiden ville være plads til fornødne udvidelser. Glob havde fremlagt planen for sine medarbejdere, men han var ikke en diskussionens mand. Han var en blanding af kunstner og videnskabsmand, en himmelstormer, som fremsatte sine ideer impulsivt og ofte på tomandshånd. Efter hans mening var de

forslag, han fremsatte, indlysende rigtige, og han forstod kun sjældent, at andre kunne have en anden opfattelse. Den der prøvede at opponere blev enten overhørt eller korrekset. Det er uklart, hvor stor støtte han havde til planen blandt sine medarbejdere, og i Kulturministeriet blev sagen ikke behandlet seriøst. Han havde ikke sikret sig den nødvendige faglige og politiske opbakning, og efterhånden gik gassen af sagen.

Bredeudstillingerne

Glob opgav imidlertid ikke sine udvikelsesplaner. I 1963 oprettedes Nationalmuseets oplysningsafdeling, som skulle tage sig af museets øgede aktiviteter over for publikum. Med overinspektør Werner Jacobsen som leder gennemførtes fra 1966 de såkaldte Bredeudstillinger, som blev et begreb i offentligheden. Hver sommer bød på en stor ny udstilling: »Både i Brede«, »Den hellige mose«, »Vore bedsteforældres tid«, »Buddha's Veje« og mange flere, i alt 20 udstillinger med tilsammen mere end 2½ million besøgende. Undervejs overtog den navnkundige formidler Erik Kjersgaard udstillingsarbejdet og videreførte den linie, som havde vist sin bæredygtighed, og som Werner Jacobsen - inspireret af P.V.Glob - havde lagt.

Bredeudstillingerne var noget helt nyt, kun sammenligneligt med Louisianas udstillingssuccesser. De færreste havde troet, at det ville være muligt at få publikum til at komme helt ud til Brede, som endnu i 1960erne blev betragtet som liggende langt fra København. Bilejernes antal var

endnu af beskeden størrelse, og de offentlige transportmidler var ikke særligt veludviklede. »Grisen«, banen mellem Jægersborg og Nærum, sygnede hen nogle år efter klædefabrikens lukning og var ved at blive nedlagt, men de mange mennesker, der nu skulle se udstillingerne, og museets ansatte, der brugte banen dagligt, var med til at redde banens økonomi, så den i dag eksisterer i bedste velgående. Sommer efter sommer strømmede folk til Brede, ikke kun for at gå på udstilling, men også for at nyde udflugten i det grønne, det smukke landskab med frokostspisning i den skyggefulde skov eller spadsereture fra møllested til møllested langs med åen. Jo, Glob havde set rigtigt, da han foreslog Nationalmuseet flyttet ud af byen.

Økonomiske nedskæringer, ændrede prioriteringer og nye strømninger inden for museernes formidling førte til, at Bredeudstillingerne ebbede ud i slutningen af 1980'erne.

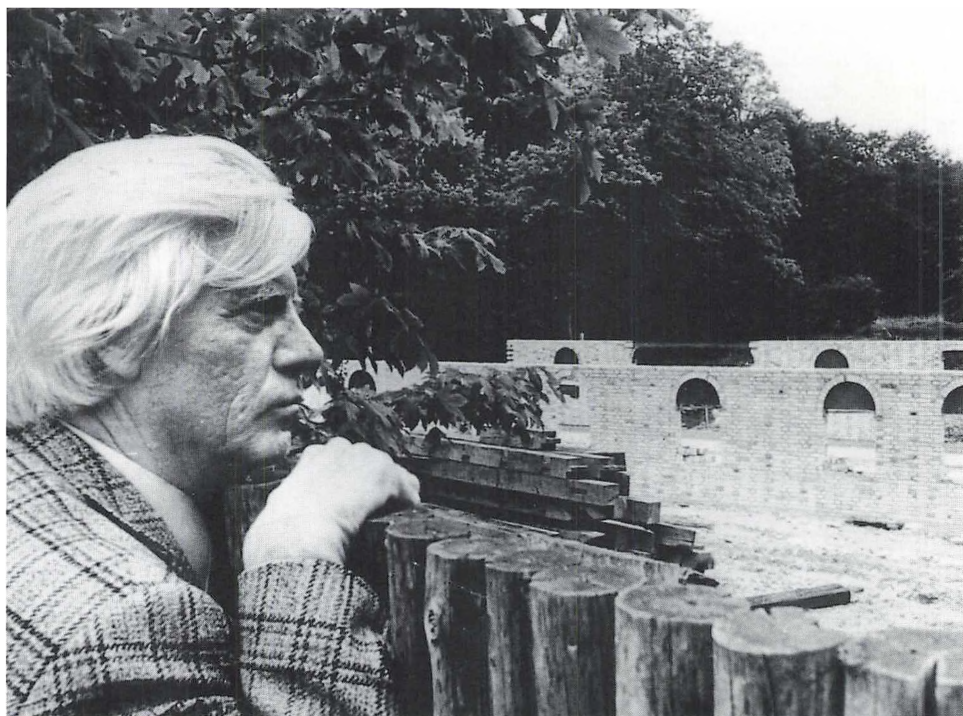
Mølleåplanen

Efter Virumgårdplanens forlis prøvede Glob andre løsninger. I 1970 luftede han en ny plan, den såkaldte Mølleåplan, for borgmester Fenneberg, som accepterede ideen. Planen gik i hovedtræk ud på, at hele Mølleådalen skulle gøres til et sammenhængende museumsområde, hvor man på een gang kunne vise det afvekslende naturlandskab og Nationalmuseets samlinger, som skulle opbevares og udstilles i bygninger opført til formålet ved de gamle møllesteder langs med Mølleåen.

I de følgende år arbejdede National-

museet nu målbevidst på at erhverve møllestederne eller på at skaffe sig indflydelse på brugen af dem, og det lykkedes da også efterhånden at få rådighed over Fuglevad, Ørholm, Nymølle og Stampen, så man med Brede havde fem møller på rad. Siden kom Rådvad til, mens Frederiksdal, de to møller ved Lyngby og Strandmøllen forblev i privat eller offentlig eje.

I begyndelsen af 1970'erne udkastedes planerne for anvendelse af møllerne. Lyngby søndre mølle skulle have været revet ned for at give indkik til det nye bibliotek, Lyngby nordre mølle var meget forfalden, men de blev begge reddet og restaureret ved mølleeksperten, ingeniør Anders Jespersens indsats. I Fuglevad skulle opstilles en spånhovl, som kunne skære spåner til tækning af bl.a. gamle vindmøller, og på Rådvad skulle der indrettes et hammerværk. I Brede ville man indrette tekstilmuseum med opstilling af en komplet klædefabrik til såkaldt »antikvarisk« produktion af tekstilvarer, som publikum kunne følge fremstillingen af og evt. købe. Ideen om at vise tekstilfremstilling lige fra ældre tiders husflid og håndværksmæssige produkter til vore dage havde været med i Dansk Folkemuseums oprindelige plan, og industrialismens historie og kultur skulle indgå i udstillingen. At opstille en fuldstændig fabrik til antikvarisk produktion ville af mange grunde være helt urealistisk, og ideen blev opgivet. I stedet valgte man at genopføre det vanddrevne uldspinderi fra Rebstrup i Himmerland på Stampen for i mindre format at kunne vise tekstilfremstilling.

Glob kigger ind til en af sine »Aladdinhuler«, Stampen, hvor Rebstrup uldspinderi er under opførelse. Fot. Ambroos, Weekendavisen maj 1974.

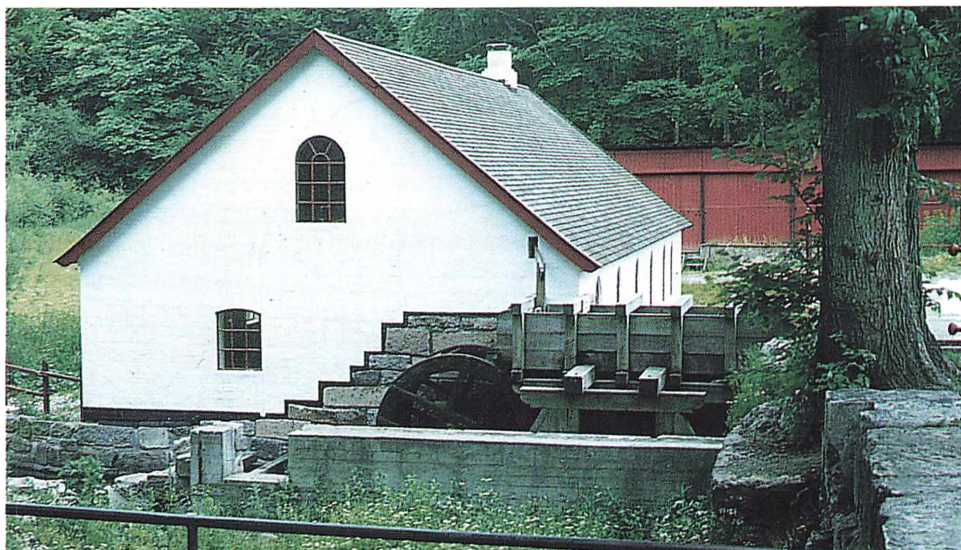
Rebstrup Uldspinderi

Allerede i middelalderen lå der en mølle ved Stampen. Det var formentlig en kornmølle, senere blev vandkraften brugt ved krudt- og metalproduktion, men fra 1620 var der en stampemølle, deraf navnet. Her bearbejdede man nyvævet klæde med store træstamper for at gøre det fast og tæt. I 1800-årene lå der en klædefabrik med adskillige store fabriksbygninger ved møllestedet, og helt til omkring 1900 arbejdede denne tæt sammen med Modewegs fabrik i Brede. Efter en brand i 1914 brugtes de

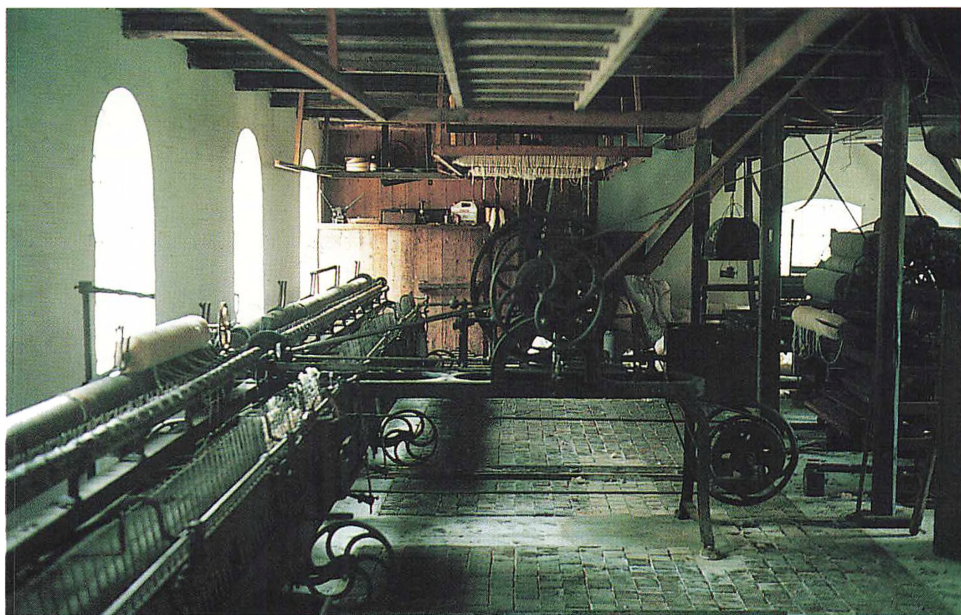
bevarede bygninger til fremstilling af acetylen gas. I 1939 købte staten anlæget for at rive det ned og lade skoven brede sig på det tidligere fabriksareal. Gasproduktionen fortsatte til 1971, men da var de fleste af bygningerne efterhånden revet ned, og i 1972 lod Jægersborg Skovdistrikt militæret sprænge den sidste bygning i luften. Efter at området en tid havde ligget øde hen, opnåede Nationalmuseet tilladelse til at opføre en mindre bygning til et uldspinderi ved mølledammen.

Udstillingerne i Brede skulle danne

Rebstrup uldspinderi, indviet på Stampen i juli 1980. Jeppe Tønsberg fot. 1981.

Rebstrup uldspinderi, opstillet på Stampen, interiør. Jeppe Tønsberg fot. 1981.

en kronologisk fortsættelse af udstillingerne i Prinsens Palæ. Gennem genstande og interiører ville man vise de forskellige samfundsgruppers dagligliv, levevilkår og kultur fra Enevældens indførelse i 1660 og tre hundrede år fremover. Det var en spændende, men også krævende opgave, især for periodens sidste halvdel, vedkommende, hvor industrialiseringen satte ind og bevirkede dybtgående ændringer i samfundslivet. En lang række boliginteriører og værksteder kunne give et godt indblik i livet i byen og på landet, men man manglede eksempler på den begyndende mekanisering af produktionen. Da det gamle uldspinderi i Rebstrup i Himmerland skulle ophøre i 1961, var det derfor nærliggende at søge at erhverve dette med det formål at kunne vise, hvorledes maskinerne fortrængte de gamle håndredskaber inden for tekstilfremstillingen.

I 1844 opførtes en ny vandmølle i Rebstrup i forbindelse med oprettelsen af en smedie. Uldspinderiet blev antagelig indrettet i en af smediens bygninger, men da der ikke findes beskrivelser af anlægget, kan spinderiets alder ikke fastslås nøjagtigt. Det omtales første gang i de skriftlige kilder i 1905, men den mundtlige tradition oplyser, at spinderiet blev indrettet omkring 1897. Maskinerne er efter konstruktionen at dømme ældre, formentlig fra 1870'erne og fremstillet i Tyskland. Da både fabrikker og arkivalier blev ødelagt under Anden Verdenskrig, er det ikke muligt at få yderligere oplysninger. At maski-

nerne er ældre end bygningen er ikke usædvanligt, idet ældre tekstilmaskiner tidligere ofte blev bragt sammen ved køb fra forskellige fabrikker, jvf. Brede's maskiner.

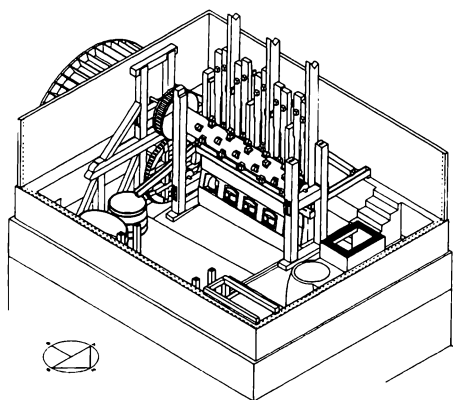
Spinderiet i Rebstrup var det eneste vanddrevne uldspinderi, der endnu omkring 1960 var bevaret i Danmark. Ejeren, dambruger Aage Pedersen, havde overtaget spinderiet efter sin far, der under den tyske besættelse 1940-1945 blev meget populær ved trods forbud og uden om den gældende tekstilrationering at spinde garn til sine kunder. Men myndighederne opdagede det, beslaglagde spinderiet og sendte spinderen en måned i Nibe arrest. Indtil 1962 sendte fåreejerne i store dele af Jylland hvert efterår deres fåreuld til Rebstrup. Der var som regel ikke mere uld, end at spinningen var overstået på 2-3 dage. Herefter blev det spundne garn sendt tilbage til kunderne i kvantum svarende til, hvad de havde indsendt. Maskinerne blev derefter rensat, eftersat og smurt, og stod så parat til næste års spinning.

Under den allersidste spinning i december 1962 blev der optaget en dokumentarfilm, der viser alle faser af spindeprocessen. Efter at bygningen og maskinerne var blevet opmålt og fotograferet, blev alt demonteret og i juni 1963 transporteret til Brede på to store lastvognstog. Oprindeligt var det tanken at opstille spinderiet ved åløbet i Brede, da museet på dette tidspunkt endnu ikke disponerede over Stampen. Imidlertid var Mølleåens fald ved Brede lavere end ved Rebstrup, hvorfor det ville

være nødvendigt kunstigt at hæve faldet, så vandet frit kunne strømme ned over spinderiets overfaldshjul. Det var derfor heldigt, at Nationalmuseet i 1972 fik mulighed for at genopføre spinderiet på den ovenfor omtalte tomt ved Stampen, hvor åen havde det rigtige fald.

Ingeniør Anders Jespersen beregnede faldhøjde og gennemstrømningsvolumen, ligesom han stod for konstruktionen af malekarm og genopførelsen af bygningen. Den 4. juli 1980 blev spinderiet indviet i den nyopførte bygning, og i de følgende år fremvist det jævnlige for publikum, som her kunne følge fremstillingen af uldgarn fra den rå uld til den færdige uldtråd.

Gamle maskiner skal behandles med varsomhed. På grund af slitage kan Rebstrupmaskinerne ikke længere tåle for stor belastning, men da det på den anden side er vigtigt, at de enkelte maskindele jævnlige aktiveres, lader man dem køre uden at der spindes. Selve spindingen, der kræver en sagkyndig og rutineret spinder, sker kun ved særlige lejligheder. Spinderiet er et vigtigt forbindelsesled mellem den gamle håndspinding med ten og det tyvende århundredes højtudviklede tekstilteknik.

Da Rebstrup Uldspinderi i slutningen af 1970'erne genopførtes på Stampen, var det planen, at der også skulle opføres en rekonstruktion af et stampeværk, som det havde eksisteret på stedet frem til 1875. På grundlag af bevarede originaltegninger fra 1824 (gengivet i Jan Møller: *Mølleåen*, 1992, s. 124-25) tegnede nuværende arkitekt ph.d. Otto Madsen en isometri af indretningen (herover, *The International Molinological Society, Transactions 4*, 1977, s. 386) og en opstalt af bygningen (herunder, *Transactions 3*, 1973, s. 142), jfr. afbildningerne s. 40.

Mølleåplanen smuldrer

Istandsættelsen og sikringen af Bredeanlægget medførte til stadighed store udgifter. Til fundering af de gamle mere eller mindre brøstfældige bygninger ved mølledammen medgik en betydelig del af museets bevillinger. Det viste sig, at bygningerne om ikke svævede frit i luften, så dog hvilede på meget gyngende grund, og de måtte sikres ved mange meter lange funderingspæle af beton. I midten af 1970'erne blev der afsat ca. 3 millioner kroner om året til udbygningen i Brede. Da museets bevillinger på grund af besparelser på statsbudgettet, bl.a. som følge af oliekrisen i 1973, blev stærkt beskåret, protesterede museets afdelingsledere imod, at museet købte Nymølle. Selv om Kulturministeriet gav betragtelig støtte til købet, ville museets årlige udgifter til driften medføre, at andre afdelingers bevillinger måtte beskæres. Man fandt det derfor ikke længere rimeligt, at give Mølleåplanen en fortrinsstilling i museets samlede arbejdsplan, og de mange planer om at flytte hele Nationalmuseet til Mølleåen blev endeligt skrinlagt.

Eventyret var ved at være forbi, og optimismen visnede allerede længe før Glob gik af i 1981. 3. afdeling oprettede planerne for Brede, men med betydelige modifikationer. Ombygningen og restaureringen af de kulturhistorisk værdifulde bygninger blev dog langsomt gennemført. Såvel hovedbygningen med de enestående interiører, som arbejderboliger og fabriksbygninger fra klædefabrikens tidligste periode til tiden om-

kring 1950 er bevaret i god stand, og det hele blev bygningsfredet i 1990.

Nationalmuseets udbygning i København

I 1982 tilbød Egmont H. Petersens fond at bekoste udarbejdelsen af en storlået plan for Nationalmuseets udbygning frem til år 2000. En efterfølgende bevilling på 100 millioner kroner fra fondet og en statsbevilling på det dobbelte gjorde det muligt at gennemføre ombygningen, så det nye Nationalmuseum i København kunne indvies den 4. juni 1992.

Imidlertid havde museet sat så megen kraft ind på at få gennemført ombygningen i Prinsens Palæ, at man helt havde »glemt«, at Brede også var en del af Nationalmuseet. Man fastholdt ganske vist tanken om, at 3. afdelings permanente samlinger skulle udstilles i Brede, men der blev ikke satset tilstrækkeligt på at gennemføre det. Hvad værre var: Da ombygningen i Prinsens Palæ begyndte, blev alle afdelingens udstillingsrum i København lukket, og endnu ti år efter er de stadig utilgængelige for publikum.

Bredes fremtid

I tilbageblik er det vanskeligt at udrede det store kompleks af årsager, der førte til de store Bredeplaners forlis. En lang række forhold spillede ind: Glob's Virumgårdplan var ny og utraditionel, den var på een gang forud og bagud for sin tid. Den ville koste penge, mange penge, men dog ikke nær så meget som udflytningen af Danmarks Tekniske Højskole til Lundtoftesletten, som var igangsat få

Hovedbygningen i Brede. Spisesalen, hvor bordet er dækket med ostindisk porcelæn. På vægge og loft ses J.C.Lillies originale dekorationer fra 1797. Ole Woldbye fot. 1996.

år i forvejen. Omkostningerne og de politiske forviklinger ved højskolens udflytning kunne nok afskrække regering og folketing fra at vove sig ud i eventyret i Mølleådalene. Borgmester Fenneberg, som havde måttet afgive det store Lundtofte-areal, som DTH fik, vogtede derefter over de resterende ubebyggede arealer og gik imod Glob's Virumgårdplan.

Inden for museets egne mure viste det sig vanskeligt at skabe den nødvendige forståelse for, at udbygningen i Brede ville blive til alle afdelingers fordel.

Til trods for den indsats, der blev gjort med Bredeudstillingerne, restaureringen af hovedbygningen og opstilling af mindre permanente udstillinger, fængede visionen om Mølleåen som centrum for Danmarks hovedmuseer ikke.

I dag ville man formentlig ikke samle så mange museer på eet sted, men under det store arbejde med Nationalmuseets udbygning i København, blev Afdelingen for Nyere Tid ladt i stikken, og hele dette omfattende og vigtige områdes fremtid er endnu i dag uafklaret.

Endnu henligger det smukke, værdifulde naturområde omkring Brede stort set uændret. Her kan man fortsat vandre langs Mølleåen gennem det afveks-

lende landskab, og det offentlige har med store bekostninger anlagt stier og veje, så man kan færdes på hele den lange strækning mellem Furesøen og Øresund. Ved en stor økonomisk indsats har man også sørget for at bevare Bredeanlægget. Foruden istandsættelsen af fabriksbygningerne er Bredes hovedbygning restaureret og indrettet med fornemt indbo fra omkring 1800. Her kan man bese den datidige fabriks-ejers rigt udstyrede bolig og desuden en udstilling, der viser Mølleåens betydning for udviklingen af dansk industri. Man må håbe, at planerne om at indrette de øvrige bygninger til udstilling af dansk kultur fra 1660 til vore dage bliver virkeliggjort.

Vi lever i en tidsalder, hvor kulturens identitetsbærende vidnesbyrd er vigtigere end nogensinde. Det burde derfor være en uafviselig pligt for Danmarks Nationalmuseum at bevare og fremvise Bredeanlægget med dets enestående miljø fra en betydningsfuld periode i Danmarks historie. Det ville være ulykkeligt, hvis dette område stik imod de oprindelige planer ender som magasin og konserveringsanstalt, mens Dansk Folkemuseum sygner hen som et kuriosum i et afsidesliggende hjørne af Prinsens Palæ.

Kilder:

Nationalmuseets Arbejdsmark 1959, 1984, 1989, 1996.

Nationalmuseet og fremtiden. Plan for Nationalmuseets udvikling til år 2000. 1985.

Nyt og Noter fra Nationalmuseet nr.12, marts 1959; nr. 21, sept.1960; Nyt og Noter fra Kulturmuseerne nr.33, sept.1962; nr.124, dec.1977.

Diverse mødereferater og personlige notater.

Ole Harkjær

DA RAADVAD BLEV REDDET - OG HVAD DER GIK FORUD

Raadvads historie som industrianlæg

Raadvad fabriksanlæg går tilbage til 1640'erne, da der på stedet anlagdes en industrimølle med henblik på fremstilling af våben og landbrugsredskaber. Det var dog først blevet undersøgt, om det ville gøre skade på de omkringboende bønders jorder. Da der kom beroligende svar på dette, blev møllen anlagt. Anlægget, som kom til at omfatte en slibemølle, et hammerværk og en valsemølle, fik ikke nogen lang levetid, idet hele anlægget blev ødelagt under Svenskekrigen 1658.

Så figurerer møllen imidlertid i et kongebrev fra 1664, hvor overtøjmester Peter Kalthoff fik den overdraget for der at indrette en slibemølle til brug for Tøjhuset samt en krudtmølle, som skulle levere finkrudt til staten.

Ved Kalthoffs død i 1672 overtog staten anlægget og lod det drive videre som krudtværk. Herved blev det lagt ind under Krigskollegiet. Først i slutningen af 1750'erne, da produktionen på Frederiksværk Krudtværk var startet, indstilledes krudtfabrikationen i Raadvad.

Igangsættelsen af denne produktion var helt i overensstemmelse med tidens merkantilistiske idé om at fremme produktionslivet, hvilket bl.a. søgtes opnå-

et ved oprettelse af fabrikationer, som blev aftaget af staten.

Den merkantilistiske idé blev endnu mere udpræget i den følgende periode, da kongen den 3. maj 1758 skænkede Raadvad til sin kammertjener, Nicolai Jacob Jessen, med pligt til at anlægge et filehuggeri. Jessen blev støttet af kongen med en stor startkapital og fik året efter den 3. maj 1759 udstrakte privilegier på virksomhedens afgiftsfrihed, ret til krohold, toldfrihed på råvarer, skattefrihed for funktionærer og arbejdere, samt udsigt til importforbud for konkurrencevarer. Endvidere fik han tilladelse til at oprette en melmølle.

Det lykkedes ikke for Jessen at drive fabrikken rentabelt på trods af optagelse af en kompagnon og stadige tilførsler fra kongen. Efter at han i 1764 havde fået afslag fra isenkræmmerne i København på forslag om et kompagniskab, måtte han erklæres fallit i 1765.

Ved en auktion i 1767 købtes komplekset så af de førnævnte københavnske isenkræmmere for 28.000 rigsdaler. Ejendommene var da forsikret for ca. 70.000 rigsdaler. Isenkræmmerne var gennem deres laugsprivilegier forpligtet til at starte fabrikationer med det formål at fremme den nationale industri. Købet af

Raadvad var et nødvendigt skridt for dem, idet de i 1761 var blevet truet med fratagelse af deres laugsretsrettigheder, såfremt de ikke investerede i indenlandske fabriksanlæg. Købet blev finansieret ved optagelse af et banklån, og driften blev sikret ved privat kapital. Der var på dette tidspunkt 14 isenkræmmere i København, og de dannede et interessentskab, som fik betydelige rettigheder. For at styrke fabrikationen fik isenkræmmerne bl.a. de samme privilegier, som Jessen havde haft, og ovenikøbet udvidet på væsentlige punkter. Tiden op til år 1800 var præget af stor pengemangel. Ved branden i København i 1795 led størsteparten af interessenterne store tab. Imidlertid blev der i år 1800 bevilget et statslån på 35.000 rigsdaler til Raadvad gennem Finanskollegiet. Dette muliggjorde en kraftig modernisering og udvidelse af fabriksbygningerne. Der måtte dog igen året efter ydes lån, og den samlede gæld til staten udgjorde i 1806 over 85.000 rigsdaler. De københavnske isenkræmmere holdt værket i gang i de følgende 7 år, indtil statsbankerotten i 1813.

Raadvad havde en befolkning på ca. 150 personer, hvoraf 78 var direkte involveret i produktionen. Produktionen var overraskende mangfoldig. Den bestod af søm, nagler, forskellige knive, murskeer, bidetænger, økser, stemmejern, høvlejern, hammere, file og andet værktøj, strigler, sporer, strygejern, stegepander, proptrækkere, kødgaffer, låse, beslag, lysestager, klokker, kamme og legetøj. Produktionsformen var en slags centraliseret hjemmeindustri. Pro-

ducenterne solgte for så vidt varerne til sig selv, hvilket naturligvis var meget fordyrende, men under højkonjunkturen fra 1807 til 1813 havde fabrikken alligevel stor afsætning, hvor man fik sig en forsvarlig avance. Men efter statsbankerotten i 1813 blev driften delvis indstillet, og arbejdslønningerne skåret ned. Forholdene nærmede sig i en sådan en grad de kaotiske, at Kommercekollegiet i 1834 krævede udpegning af et medlem af direktionen som tilsynsførende direktør. Omkring 1840 gik det atter fremad med produktionen, idet de mest indlysende fejl blev rettet. Råmaterialerne blev nu indkøbt direkte fra producenten. Men den omstændighed, at der stadig produceredes en mangfoldighed af varettyper, hvis kvalitet var meget svingende, har dog været et alvorligt handicap i konkurrencen med de udenlandske produkter.

Efter grundlovens bestemmelse blev alle laug ophævet den 1. januar 1862, og de daværende 24 interessenter fik ejendomsret til Raadvadkomplekset, idet de solidarisk skulle hæfte for gælden til statskassen. Fabrikken blev derefter et rent privatejet foretagende.

Der blev nu foretaget en række kraftige investeringer. I 1867 kunne man således indvie en sømfabrik, og flere af de gamle bygninger blev efterhånden moderniseret. Også drivkraften blev gradvis forøget. Interessenternes antal faldt, så der i 1895 kun var 3 tilbage, og så opdannedes selskabet til et aktieselskab. Moderniseringsbestrebelsene forøgedes, og man søgte bort fra den hånd-

Direktør P. C. Elfstrøms skydeskive fra 1885 med motiv fra Raadvad hænger på Sølyst i Charlottenlund. Motivet anvendes af Nordisk Center til Bevarelse af Håndværk som en slags bomærke.

Bygningerne helt til venstre - den oprindelige kro og hammerværket - blev i begyndelsen af 1900-tallet erstattet af de nuværende bygninger på stedet (jfr. s. 44); men i øvrigt er både fabriksbygningerne til venstre og beboelsesbygningerne til højre bevaret til i dag. Huset med kvisten længst til højre er inspektørboligen.

Over trægruppen i forgrunden ses en bygning med flagstang på toppen af gavlen. Det er arbejderne forsamlingsbygning, skænket af direktør Elfstrøm i 1883 og på skydeskiven kraftigt forstørret i forhold til virkeligheden.

Nederst ses en knivsmed i arbejde, flankeret af symbolske gengivelser af den mangfoldighed af værktøj og redskaber, som fremstilledes på Raadvad.

Nordisk Center til Bevarelse af Håndværk

værksmæssige fremstilling frem til masseproduktion.

I 1903 blev aktiekapitalen overtaget af familien Brincker, der ejede Grejsdalsens Hammerværk i Vejle. Raadvad og Grejsdalsfabrikkerne havde hidtil konkurreret på det indenlandske marked, men kunne nu opdele markedet imellem sig. Der blev indskudt ny kapital i Raadvad, bl.a. installeredes der vandturbine, og den sidste rest af håndværket blev fjernet. Hele produktionen blev nu maskinel.

Men stadig havde man store vanskeligheder. Der var konstant kapitalmangel, og konkurrencen fra udenlandske fabrikker var meget følelig. Produktionen var stadig på trods af rationaliseringer meget forskelligartet. 1. Verdenskrig ændrede totalt forholdene. De udenlandske fabrikker rettede nu deres produktion udelukkende mod de krigsførende magter, og Raadvad blev så godt som enerådende på det danske marked.

Der opstod også mulighed for eksport især til det russiske marked. På baggrund af den store ordretilgang og dermed den større indtjening lod man i 1917 opføre 40 nye arbejderboliger. Ved den russiske revolution gik imidlertid betydelige tilgodehavender fra Rusland tabt, hvilket medførte, at selskabet måtte træde i likvidation i 1921.

Nu ville et nyt selskab overtage virksomheden og nedlægge fabrikken for at omdanne bygningerne til andelsboliger. Men staten påberåbte sig på grundlag af kammertjener Jessens gavebrev af 1758

hjemfaldsret til området, hvis fabrikationen ophørte. Højesteret fastslog i 1924, at staten havde denne hjemfaldsret, og derefter blev Raadvad overtaget af A/S Scania Vabis, som et datterselskab under navnet A/S Raadvad Knivfabrik. Der blev igen investeret i nye maskiner, og som navnet siger, blev produktionen lagt om til kun at omfatte knive og brødkærere. Knivfabrikken sikrede sig endvidere eneret i Danmark på fabrikation af rustfrit stål, Sheffieldstål. Der blev fremstillet et utal af modeller, hvilket krævede et stort antal arbejdere, idet den egentlige masseproduktion ikke kunne opretholdes. Denne linie blev dog lagt om i slutningen af 1920'erne ved en gennemført standardisering. Herefter blev der kun fremstillet nogle enkelte knivtyper, som kunne tilpasses en masseproduktion. Oven på den store samfundskrise i begyndelsen af 1930'erne var arbejdskraften billig, og samtidig steg fabrikkens omsætning betydeligt. I denne periode suppleredes produktionen med barberblade. Råvarerne, det rustfrie stål, indkøbtes direkte fra producenterne i England.

Statsskovvæsenets erhvervelse i 1940 af Raadvad og efterfølgende administration. Ved skrivelse af 24. 4. 1940 meddelte Ministeriet for Landbrug og Fiskeri, at ministeriet, under hvilket Statsskovvæsenet sorterede, med Finansministeriets og Folketingets Finansudvalgs tilslutning accepterede erhvervelsen for staten af »Raadvadkomplekset« for en købesum af 550.000 kr.

Det var en kendt sag, at Skovvæsenets daværende ledelse var interesseret i at få hånd i hanke med Raadvads videre udvikling. Efter skovfolkenes opfattelse var Raadvad i højere grad en del af Dyrehaven end et historisk minde om en flere hundredårig industrivirksomhed baseret på Mølleåens vandkraft. Skovrideren, der kom til i 1950, udtrykte det med ordene: »Raadvad er et fremmedelement i skoven«. Knivfabrikken fortsatte som lejer i Raadvad, men i 1952 blev der efter en forudgående debat i Dyrehaveudvalget oprettet en ny lejekontrakt mellem Jægersborg Skovdistrikt, Scania Vabis og Raadvad Knivfabrik, der på forskellig måde tydeliggjorde, hvilke planer Statsskovvæsenet havde vedrørende Raadvads fremtid. Det indgik således i lejekontrakten, at den skulle udløbe uden opsigelse i 1980, og det blev anført, at »det bemærkes udtrykkeligt, at forudsætningen for nærværende lejemål er, at Raadvad senest ved lejeperiodens udløb skal nedlægges som egentligt fabriks- og beboelsesområde«.

I Raadvad fik knivfabrikken i de kommende år vanskeligheder med at klare sig, og samtidig blev der i disse år fra statens side gjort store anstrengelser for at flytte arbejdspladser fra hovedstadsområdet til provinsen. Gøngekoncernen startede nu en udflytning af aktiviteterne fra København, og da man gennem egnsudviklingsloven kunne få et særligt tilskud til udflytning af knivfabrikken, blev hele fabrikationen i 1973 flyttet til Brønderslev. Lejemålet i Raadvad blev opsagt til 1.10.1973. Der blev

så på initiativ af Jægersborg Skovdistrikt oprettet kontrakt med Nationalmuseet om Raadvad for den resterende del af lejeperioden, der som bekendt udløb ved udgangen af september 1980. Dette passede jo fint ind i daværende rigsantikvar P. V. Glob's planer om et arbejdende industri- og møllemuseum langs Mølleåen. Men disse planer måtte imidlertid senere opgives, først og fremmest af økonomiske grunde, og Nationalmuseet måtte derfor i 1976 beslutte at trække sig ud af Raadvad, når lejemålet ophørte i 1980.

Så kom Skovvæsenet på ny ind i billedet. Her havde man selvfølgelig ikke glemt, at det ved statens erhvervelse i 1940 af Raadvad havde været planen, at Raadvad på et senere tidspunkt skulle ophøre ikke alene som fabriksområde, men også som boligområde. Sagt på jævnt dansk, bortset fra nogle enkelte bygninger af særlig bevaringsværdig karakter skulle det hele rives ned, og der skulle plantes træer i stedet for. Vi var nogle, der med gysen så det tidligere nævnte citat i horisonten:

»Raadvad er et fremmedelement i skoven«.

Så var der virkelig ved at være fare på færde for Raadvads fremtid, men et lykkeligt tilfælde kom Raadvadsamfundet til hjælp.

Det lykkelige tilfælde var, at det netop i disse år var Helge Nielsen, der var miljøminister - den realitetsbetonede socialdemokrat, der var en af de bedste miljøministre, vi har haft - måske den

bedste. Han arbejdede også positivt med, da Bondebyen i Lyngby skulle bevares. Han så straks, hvad situationen indebar. Han nedsatte et udvalg, som skulle komme med forslag til Raadvad fremtid. Jeg fik kendskab til udvalget ved, at miljøministeren ringede til mig på mit kontor på Rådhuset og sagde, at han havde studeret Raadvad-situationen også på baggrund af offentlige udtalelser fremsat fra Skovvæsenets side. Han sagde derefter til mig, »men nu kortslutter jeg situationen. Jeg nedsætter et udvalg, der skal komme med forslag til Raadvads fremtid, og det udvalg skal du være medlem af.«

Jeg takkede for æren og spurgte, hvem der ellers skulle være medlemmer af udvalget. Det havde ministeren naturligvis svar på. De øvrige medlemmer var skovdirektør H. Frølund, Skovstyrelsen, skovrider A. Tage-Jensen, Jægersborg Skovdistrikt, direktør Viggo Nielsen, Fredningsstyrelsen, rigsantikvaren, professor dr. phil. P. V. Glob, Nationalmuseet, professor dr. phil. K. Glamann, Københavns Universitet, som i øvrigt er ekspert i dansk industrihistorie, og altså undertegnede, borgmester i Lyngby-Taarbæk. Som sekretær for udvalget skulle forstfuldmægtig A. E. Billeschou fra Skovstyrelsen fungere.

Jeg spurgte ministeren, hvem han havde tænkt sig skulle være formand for udvalget, og det havde han helt på rede hånd. Han ville udnævne skovdirektør H. Frølund til formand for udvalget. Jeg udtrykte min forundring over dette valg, når man kendte skovdirektørens kritiske

indstilling til de ønsker, som et flertal af befolkningen og sandsynligvis også de udpegede medlemmer havde til spørgsmålet om Raadvads bevaring, og hertil svarede Helge Nielsen »ja, men det er helt oplagt, det er skovdirektøren og skovrideren, der jo først og fremmest skal til at ride på nogle andre heste end hidtil, når vi nu skal have dette udvalg til at fungere og ende med et brugbart resultat, så er det bedst at bede dem om at lede udvalgets arbejde«. - Realpolitikeren Helge Nielsen fornægtede sig ikke.

Ministeren var interesseret i, at udvalget gik i gang med sit arbejde snarest muligt og regnede også med at have Raadvadudvalgets kommissorium klart. Det lød som følger:

»Det er udvalgets kommissorium at undersøge, i hvilken udstrækning og hvorledes bebyggelsen i Raadvad i Lyngby-Taarbæk Kommune kan bevares.

Udvalget skal udarbejde en plan for bevaringen af bebyggelsen og for den fremtidige anvendelse, idet det må tilstræbes at sikre et levende miljø i bebyggelsen også i fremtiden.

Udvalget skal endvidere stille forslag om, hvorledes planen kan realiseres og finansieres.«

Miljøministeren nedsatte udvalget den 22. marts 1976. Kommissoriet gav jo rene ord for pengene, og udvalget kunne derfor hurtigt gå i arbejde. Udvalget fik tilholdssted hos Skovstyrelsen i Springforbi, hvor udvalgsmøderne blev holdt i det såkaldte »Hegels Hus«. Det eksisterer heldigvis endnu. Det er et stort 2-etages træhus i engelsk landstedsstil,

som daværende forlagsboghandler Frederik Hegel byggede som bolig til sin irskfødte hustru og sig selv, og som senere blev købt af staten. Det var sandelig inspirerende omgivelser at opholde sig i under udvalgs møderne, og det var vel også med til at skabe den gode stemning, der heldigvis herskede under arbejdet.

Udvalget arbejdede gennem 4 år og kom naturligvis vidt omkring, men man tog ligeså givet udgangspunkt i de bevaringsønsker, der var udtrykt i ministerens kommissorium, og man indstillede, at statens bygninger i Raadvad blev bevaret og istandsat med sigte på i Raadvad at indrette et center for efteruddannelse i restaureringshåndværk og fremstilling af genstande til brug ved bygningsrestaureringsopgaver. Dette var ikke mindst anbefalet af Det Særlige Bygningssyn og af Fredningsstyrelsen. Håndværksrådet, der var taget med på råd, havde tilkendegivet stor interesse i denne sag, og Fredningsstyrelsen, der også stod bag forslaget, havde bedømt, at centret bedst blev etableret som en teknisk skole. Derfor foreslog man, at ministeren tog kontakt med Håndværksrådet og Undervisningsministeriet for nærmere drøftelser. Danske Kunsthåndværkere havde rettet henvendelse til udvalget med forslag om også at give mulighed for, at kunsthåndværkere kunne få mulighed for at slå sig ned i Raadvad. Denne henvendelse faldt for en dels vedkommende i tråd med udvalgets første overvejelser om at foreslå indrettet et sølvsmedeværksted i Raadvad, hvor sølvsmeden Georg Jensen er født i Møllehuset.

Det var udvalgets standpunkt, at der ikke måtte ske bygningsmæssige eller andre udvidelser i Raadvad af hensyn til de omliggende skovområder. Det kunne også fastslås, at man ikke ønskede antallet af boliger formindsket, men gerne så dem moderniseret, og i sådanne tilfælde kunne det jo ske, at for små lejligheder burde sammenlægges.

Udvalget havde i en sjælden grad samlet sig om opgavens løsning, og om indstillingen til ministeren ikke mindst på baggrund af den kendsgerning, som Kristof Glamann havde fastslået, at Raadvad som industrimonument var ganske enestående i Danmark. Her havde man et tværsnit, som strakte sig fra den håndværksmæssige produktion i 1700-tallet og helt op til industriproduktionen i 1950, og med bevarede bygninger stort set fra hele perioden, som var i brug ved nedlæggelsen. I tilgift var det oplyst i udvalget, at Lyngby-Taarbæk Kommunalbestyrelse som bolig- og byggemyndighed ikke kunne anbefale nedrivning af boliger i Raadvad, men gerne så dem moderniseret.

På denne baggrund gav udvalget sin indstilling den 31. marts 1980. Miljøministeren støttede på forskellig vis udvalgets indstilling og henstillede til de berørte kommuner, at de deltog i gennemførelsen. Foruden Lyngby-Taarbæk Kommune var nemlig også Søllerød Kommune inddraget i planen, idet en del af Raadvad - først og fremmest den store fabriksbygning og Raadvad Kro - ligger nord for Mølleåen, som danner kommunegrænse mellem Søllerød og Lyngby-Taarbæk kommuner.

Fra arbejdet på stenhuggerværkstedet i Raadvad. Et forvitret sandstensornament (her fra Apotekerforeningens palæ i Bredgade) er blevet afstøbt i gips. En stukkatør genopbygger gipskopien til ornamentets oprindelige udseende. Derefter hugges en kopi i ny sandsten efter gipsmodellen, idet målene overføres med et punkterapparat. Det nye sandstensornament afløser derefter det originale på bygningen.

Nordisk Center til Bevarelse af Håndværk

De to kommuner samarbejdede derfor om enslydende lokalplaner, som blev vedtaget i 1982, og som fastslog, at bygningerne skulle bevares, og at de kun måtte anvendes til de formål, som Helge Niensens Raadvadudvalg havde fastslået. Boliger måtte ikke nedlægges, medmindre det skete ved sammenlægning af for små boliger. De to kommuner samarbejdede i øvrigt også på anden vis, idet kommunernes skolevæsenere i fællesskab tog initiativ til oprettelse af en naturskole for skolerne. Naturskolen er senere omtalt.

Efter vedtagelsen af lokalplanen i begge kommuner var der ikke mere nogen risiko ved fortsat at lade Raadvadområdet administrere af Skovvæsenet, og således blev det.

Raadvad i dag.

Håndværkscenter og Naturskole.

Nu var sagen i den bedste gænge. Staten stillede midler til rådighed for renovering af bygningerne, først og fremmest boligerne, og disse arbejder skete under ledelse af Dyrehavens nye skovridder, der netop var tiltrådt i 1982. Tilfældigvis samme år som vedtagelsen af lokalplanen, der sikrede Raadvads fremtid.

Den nye skovridder, Klaus Waage Sørensen, ledede dette renoveringsarbejde med entusiasme og dygtighed. Og da den fornemme Europa Nostrapris i 1990 - efter indstilling af Lyngby-Taarbæk Kommunalbestyrelse - blev tildelt Raadvad for en fremragende bevaringsindsats, var det helt naturligt, at det netop var skovrideren, der modtog prisen på Raadvads vegne. Men

I undervisningen på naturskolen i Raadvad indgår også "grøn mad"-arrangementer, hvor eleverne tilbereder et måltid på grundlag af produkter fra "naturens spisekammer". På billedet koges suppe af brændenælde og skvalderkål, krydret med skovplanter. Samtidig bruges varmen fra bålet til at bage snobrød ved. Hvis der skal smør på brødet, må eleverne selv kærne det. Raadvad Naturskole

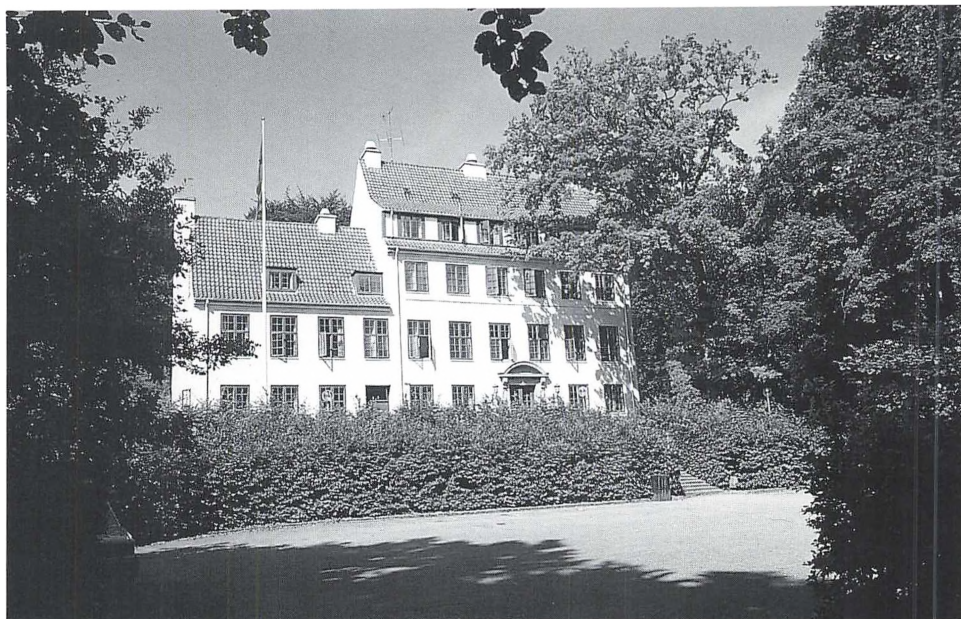
på de statslige myndigheders initiativ blev der på forskellig vis nu arbejdet videre med tingene, efter at også lokalplanerne for Raadvad var på plads, og det førte frem til, at der i 1987 blev etableret en institution i Raadvad kaldet Raadvad, Nordisk Center til Bevarelse af Håndværk. Det var hovedsageligt, som Raadvadudvalget havde foreslået, og det etablerede center er en selvejende fond, der karakteriserer sig selv som et viden- og informationscenter inden for bygningsbevaring, restaurering, traditionelle håndværksmetoder og traditionelle bygningsmaterialer.

Udover selve centret er der også efterhånden placeret en række håndværks-

virksomheder. Den tidligere omtalte sølvsmedje er i mellemtiden nedlagt; men inden for bygningsrestaurering kan nævnes smedje og værksteder for stenhugger, billedskærer, gørtler og dekorationsmaler. Disse virksomheder arbejder på helt privat basis, men samarbejder med centret.

Raadvadcentret ledes af en bestyrelse, hvis medlemmer er udpeget af Skov- og Naturstyrelsen, Slots- og Ejendomsstyrelsen, Nationalmuseets Bevaringsafdeling, Håndværksrådet og Københavns Tekniske Skole. Stort set samme kreds som Raadvadudvalget havde omtalt i sin indstilling.

Raadvad skole er opført efter tegninger af arkitekt Aage Lønborg-Jensen. Den fungerede fra 1919 til 1965, da eleverne var blevet så få, at kommunalbestyrelsen så sig tvunget til at lukke skolen og overføre Raadvad-eleverne til en anden, nærliggende skole. I skolens sidste levår var det elever uden for Raadvad, der blev kørt derned for at styrke den. Efter skolens nedlæggelse vedtog kommunalbestyrelsen at indrette bygningen til kommunalt vandrerhjem, og efter den fornødne ombygning blev vandrerhjemmet taget i brug i 1972. Lars Bremer fot.

Det isolerede Raadvad havde sit eget valgsted. Det blev her som andre steder skolen, der lagde lokaler til. Billedet er taget ved valget 9. marts 1933.

De sidste valg i Raadvad var kommunalvalget 19. november 1985, hvor der var 68 stemmeberettigede vælgere i Raadvad, og folketingsvalget 10. maj 1988, (nu kun 58 stemmeberettigede). Ved valgene derefter henhørte vælgerne under Lundtofte.

Efter gammel tradition kørte borgmesteren som formand for valgbestyrelsen rundt til valgstederne og hilste på de tilforordnede vælgere og valg-

styrere. Raadvad lå næstsidst på ruten, der sluttede i Taarbæk. Han fik derfor altid Skovdistriktets tilladelse til at køre igennem Dyrehaven fra Raadvad til Taarbæk for ikke at skulle køre uden for kommunen.

Byhistorisk Samling

havns Tekniske Skole. Stort set samme kreds som Raadvadudvalget havde omtalt i sin indstilling.

Raadvadcentret har oplevet en stærkt stigende interesse overalt i landet, hvor interessen for at bevare ældre bygninger på en håndværksmæssigt rigtig måde også har været stærkt stigende. Dette gælder ifølge centrets oplysninger såvel private husejere som kommuner og andre offentlige myndigheder. Det er således bevist, at Helge Niensens Raadvadudvalgs forslag har været helt i overensstemmelse med samfundets nuværende tanker og ønsker. »Raadvad, Nordisk Center til bevarelse af håndværk« er som nævnt en selvejende fond, og den samarbejder med institutioner og fagfolk inden for tilsvarende interesseområder i Danmark, Norden og Europa.

Som tidligere omtalt er der også i samarbejde mellem skolevæsenene i Lyngby-Taarbæk og Søllerød kommuner oprettet en naturskole i Raadvad. Raadvad Naturskole blev oprettet i august 1989, og driften betales af de to kommuner, mens huset stilles vederlagsfrit til rådighed af Skov- og Naturstyrelsen. Jægersborg Skovdistrikt sørger for den udvendige vedligeholdelse af Åhuset, hvor skolen holder til, og er samarbejdspartner i den daglige drift.

Skolens bestyrelse består af skoledirektørerne fra Søllerød og Lyngby-Taarbæk og tillige skovrider Waage

Sørensen fra Jægersborg Skovdistrikt. Også naturskolen er blevet meget vel modtaget og kan uden overdrivelse karakteriseres som en oplagt succes. Skolen modtog i 1997 i alt 225 skoleklasser fra de to kommuner fordelt med 52 % fra Lyngby-Taarbæk og 48 % fra Søllerød. De pågældende klasser havde i alt 4.609 elever. Andre aktiviteter i 1997 bl.a. et åbent hus i november gav husly til 320 deltagere.

Men i det hele taget modtager Raadvad mange besøgende året igennem, og det kommunale vandrerhjem, der fortsat drives som sådant, modtager mange gæster året igennem, herunder også en række lejrskolebesøg. Men Raadvad er rigtignok også et besøg værd!

Raadvad blev reddet og ligger nu både som et aktivt monument fra fortiden, men også som et smukt eksempel på, hvad nutiden kan præstere af smukt renoveringsarbejde, når man står sammen om det. Der var mange tilfældigheder i denne sag. Lad os bare nævne miljøminister Helge Nielsen, der var den, der først og fremmest hindrede planerne om nedrivning, men også den skovrider, der så smukt har gennemført bevaringsarbejdet og på den bedste måde administrerer Raadvadområdet som en vigtig del af Jægersborg Dyrehave.

Han har vist heller aldrig betragtet Raadvad som et fremmedelement i sin skov.

Kilder:

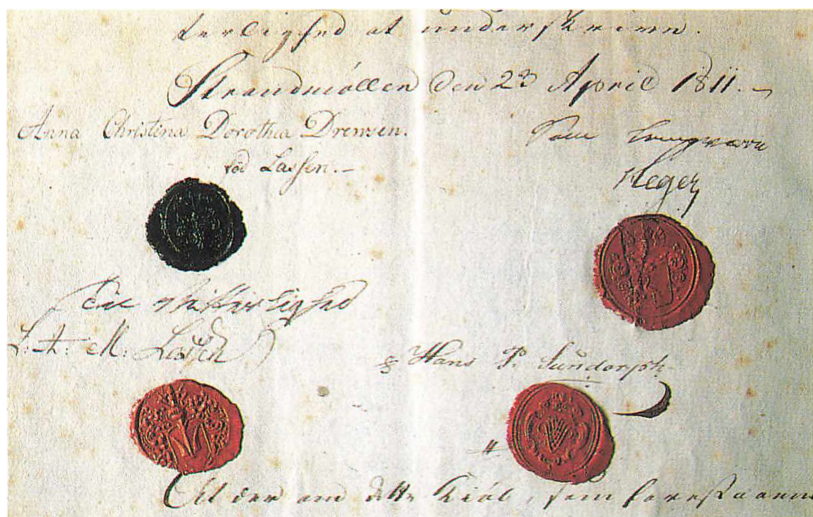
Betænkning fra Raadvadudvalget, marts 1980.

Diverse dokumenter fra udvalgets arbejde, herunder personlige notater og mødereferater.

Lokalplan for Raadvad - Lyngby-Taarbæk og Søllerød kommuner: Lyngby nr. 27 af 15.11.1982. Søllerød nr. 40 af 24.11.1982.

J. C. Drewsen (1777-1851), maleri af C. A. Jensen 1832. - Ophelia Drewsen f. Rosing (1778-1824), maleri af C. W. Eckersberg (?) 1820. Der findes desværre ikke noget billede af Ophelia fra hendes glansperiode, kun dette ene. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød

Billeder af »Tante Drewsen«, Anna Christina f. Lassen, findes ikke; men her ses hendes egenhændige underskrift på det originale skøde på Strandmøllen til stedsønnen J. C. Drewsen i 1811.

Privateje

Torben Nielsen

TRÆK AF DET LITTERÆRE LIV PÅ STRANDMØLLEN

I sin satire »Rigsdalersedlens Hændelser« (1787) lader P. A. Heiberg sedlen komme til verden på en papirmølle, der har en påfaldende lighed med Strandmøllen; der harcelleres tillige uden rimelig grund over, at papirmageren kalder sig ved den da gængse og meget rimelige titel »fabrikør«. Johan Christian Drewsen (1777-1851) er oprigtigt forarget over skildringen af faderen (Christian Drewsen, 1745-1810) som ærgerrig og pengegeerrig. Men når Heiberg var i gang, kunde det være så som så med skønsomheden, og han havde i hvert fald intet udestående med Christian Drewsen; sønnen mener endog, at faderen i nogen grad sympatiserede med Heibergs samfundskritik.

At Heiberg ikke kom til Strandmøllen, er naturligt nok; derimod kom hans fælle i landsforvisningen Malthe Conrad Bruun derud, omend under særprægede omstændigheder. (Lad det være bemærket, at nok var der skæbnefællesskab mellem de to, men ikke stort andet). Bruun havde allerede i 1794 været i konflikt med retsvæsenet i anledning af ugebladet »Vækkeren«, og det pikante er, at en af dommerne var ingen anden end Christian Drewsens bror, højesteretsassessor Jørgen Drewsen. Når Bruun ved sin næste kontrovers med

autoriteterne - anklagen mod »Aristokraternes Catechismus« - søgte tilflugt hos en broder til sin antagonist, Christian Drewsen på Strandmøllen, må han eller hans venner have haft grund til at stole på Christian Drewsens sindelag. Drewsen gemte ham på Springforbi, indtil han blev roet over til Hven af huslæreren på Strandmøllen H. G. Sveistrup og to andre. Sveistrup hørte også til tidens frihedssvømmere og var ifølge Johan Christian ikke meget værd som huslærer. Derimod rammer J. C. Drewsen, der først langt senere erfarede sagen med Bruun, nok ikke helt plet i sin forståelse af faderens holdning. Hvem vilde ikke være betænkelig ved at modtage og skjule en person, der var udtaget stævning imod, men der er ingen beviser på vrangvilje mod Bruun fra den ældre Drewsens side. Johan Christian er bitter på faderens vegne, fordi han aldrig fik tak fra Bruun for sin bistand; dette vil dog intet sige, da Bruun under sit lange ophold på Hven stod i stadig forbindelse med den danske Øresundskyst; han modtog besøg af venner og kom også selv hemmeligt til Danmark. Venner skænkede ham en stambog, der cirkulerede i København og omegn og senere blev bragt over til ham. Heri læser vi bl.a. et citat af Iffland: »Alles

warum wir uns herum taumeln ist nicht der Mühe werth, das man grämlich würde, wenn es nicht gelingen will. Wenn wir fort sind ist alles fort, nur das Gute nicht, was wir gethan haben, das lebt lange nach uns. Erindre Dem, kiere Bruun, ved disse Linier Deres Ven Christian Drewsen. Strand Möllen d: 14 Nov: 1796.« Og på den følgende side står en indførsel af »et Fruentimmer, der ønsker Dem Hæld, hvor De end er«, Christian Drewsens tredje hustru Anna Christina Dorothea, f. Lassen.

Et mærkeligt ægteskab: 47 år gammel og ikke, hvad man vilde kalde en ung piges drøm, giftede han sig med en femtenårig - hende, der skrev i Bruuns stambog. Det må jo siges at være et ulige par, men hun klarede sig; alle taler godt om hende, smukkeste måske hendes jævnaldrende stedsøn Johan Christian, der i sine erindringer skriver, at hun dannede sin smag, og dyrkede sin forstand således, »at hun i saa Henseende stod og staaer over alle de Fruentimere, jeg har kiendt«. Hun vedligeholdte i sin lange enkestand en betydelig omgangskreds; i H. C. Andersens dagbog læser vi, at han i 1842 har været til middag hos Oehlenschläger sammen med hende. Hendes evne til at klare tilværelsen forklarer Johan Christian, der både satte pris på hende og beundrede hende, med, at det var hovedet mere end hjertet, der styrede hende - bortset fra, når det gjaldt hendes børn.

Hun var skoleveninde med Kamma Rahbek, som var søsterdatter af Christian Drewsen, hvorved veninden

formaliter blev hendes tante, og der er jo nok en skælm i øjet hos Kamma, når hun altid omtaler den to år yngre veninde som »Tante Drewsen«.

Vi nærmer os nu den periode, hvor litteratur og teater kom til at spille en rolle i Strandmøllens liv. Den teatergale Rahbek blev indført på Strandmøllen af skuespilleren Steffen Heger, og Johan Christian blev gift med skuespillerparret Rosings datter med det ildevarslende navn Ophelia. Pudsigt nok havde Johan Christian gjort bekendtskab med Rosing, da han havde pebet et stykke ud, som Rosing spillede i, men denne kunde åbenbart ikke stå for den unge mands idealistiske entusiasme. Rosings ældre - og ganske udramatiske - søn kammerråd Michael Rosing efterlod sig nogle erindringsskitser, hvoriblandt en prægtig skildring af en julekomedie på Strandmøllen i 1806. Man skulle spille »Kærlighed uden Strømper« og Kotzebues »De pudseerlige Arvinger«, og man havde lejet en sal på Bellevue til formålet. Vi citerer kammerråden:

»Næste Morgen [det har været 1. juledag, men det har man åbenbart ikke taget så højtideligt] rejste Drewsen, Ernst Recke, Rahbek og jeg tillige med Haandværksfolk til Bellevue for at arrangere Teatret. Da vi havde arbejdet en Times Tid i den meget kolde Sal, frøs vi alle dygtigt, og Drewsen tog deraf Anledning til at bede gamle Bagge skaffe en varm Frokost og nogle Bouteiller Madeira Vin. Men denne Frokost havde nær ganske ødelagt det Hele - i hvert Fald forstyrrede den virkelig vor Glæde, thi som sædvan-

lig, hvor der var Vin, blev Rahbek saa overstadig, at vi alle tvivlede paa, om han kunde blive ædru, til han om Aftenen skulde spille Peter Falks Rolle i »De pudserlige Arvinger«, hvori han er paa Scenen, fra Stykket begynder, til det ender. Det var fortrædeligt for os Alle, men Drewsen især var fortørnet og ærgrede sig over Rahbek. Imidlertid fik Drewsen ham i Seng, og da vi Kl. to kom tilbage til Strandmøllen, lod han ham give meget The at drikke, og efter behørige Opkastninger fik han nogen Søvn.«

Nok var Rahbek blevet ædru, men Rosing fortæller videre, at han i sin rus havde glemt hele rollen. I »Kærlighed uden Strømper« *var vi Gud ske Lov fri for Rahbek ... Ophelia spillede Mette, deklamerede godt og med meget Lune; hun havde dengang den dejligste Stemme, man kunde høre.*«

Lystighederne tog imidlertid en ende. Forskellige forhold bidrog hertil: krigsbegivenhederne i 1807, Johan Christians stigende optagethed af papirmøllen - faderen døde i 1810 - og så kuldsejlede ægteskabet med Ophelia. Hendes broder skriver meget ubarmhjertigt derom: »Jeg undlader vidtløftigt at udbrede mig om dette ulykkeligste af alle Ægteskaber; men hvor Manden er Fritænker og ryggesløs i højeste, *dyriske Grad*, der maa en brav Kone omsider dø i Vanvid.« Det er stærke ord; men hvad siger Johan Christian selv?

Han erkender fakta, at ægteskabet »hverken for mig eller min Kone førte til sand varig Lykke og endtes med, at vi frivilligen levede afsondrede mod vort Æg-

teskabs Slutning. Den kaste den første Steen, som selv er reen, siger jeg med vor Religions store Lærer, og jeg kaster derfor ingen Sten efter min afdøde Kones Minde.« Hvad disse ord gemmer, vides næppe nøjere, men faktum er, at Ophelia Drewsen fra 1812 levede udenfor Strandmøllen, dels på Springforbi, dels hos en søster i Slagelse, og tilsidst i Fredensborg, hvor hun døde i 1824.

Deres forhold var vel fra begyndelsen en teaterforelskelse; som datter af to fremragende scenekunstnere var sang og teater hendes naturlige livsluft, og selvom Johan Christian kunde give unge elskere på dilettantscenen, var han jo godt klar over, at der stod en verden og ventede på ham udenfor. Og den verden var Ophelia ikke forberedt på: at styre en husholdning på 70 personer. Hvad der så end bidrog mest til det, så er det klart, at tilværelsen tærede på hendes sind og hendes kræfter. Rahbek, der beundrede hende, som han havde beundret hendes moder, blev ganske forskrækket, da han efter nogen tid genså hende i 1816 - hun var da 38 år - han kunde kun genkende hende på stemmen. At hun »døde i Vanvid«, som broderen siger, er måske at tage munden fuld, men at hun var sjæleligt og fysisk nedbrudt, er der ikke tvivl om. Hendes portræt fra 1820 (vistnok af Eckersberg) viser os en svær kone med depressive træk. - Hvordan hun end har været: Hegerne synes at have haft en lidt ironisk distance til hende. 8. december 1805 skriver Kamma et langt snakkende brev til Oehlsenschläger i Halle; citat:

»Dersom De vil vide noget om *Mölerkonen*, saa jeg fortælle Dem at hun den 23. Dec: /: *Chræstians* Geburtsdag: / skal spille *Grethe* i Kierlighed uden Strømper, og *Actrisen* i de pudserlige Arvinger, paa Bellevue, og forresten kan jeg ogsaa sige Dem, at hun *rægtig* har en bred Ryg til at bære gode Dage, og at hun siger om *Bönderne* /: det beskylder i det mindste Job hende for: / at de skal *skienkes* og *bænkes*.« (Job, eller Onkel Job var Bakkehusnavnet for J. P. Mynster).

Og fra det følgende efterår lidt mere af samme skuffe: »Möllerkonen lever i höieste Philistervelgaaende, og er *rægtig* saa bred, og repræsenterer *rægtig* det kornrige Siælland.«

Den forelskede Oehlenschläger har åbenbart ment, at en lille finte vilde gøre sig overfor Christiane Heger. I juli 1800 var hun på besøg hos sin fætter Johan Christian på Strandmøllen og fik brev fra Adam, at hun skal hilse Mad. Drewsen, ikke dronningen af Golkonda, men dronningen over alle hjerter. - Med den første (en opera af J. A. P. Schulz) mente han Ophelia, med den anden »Tante Drewsen«, den ældre Drewsens unge kone.

Frederik Barfod arbejdede meget på en biografi af Johan Christian Drewsen. Ved sin store bredde og overvældende detailrigdom egnede den sig ikke til trykken, men hans dattersøn L. F. la Cour publicerede den i uddrag i »Folkelæsning« 1914/15. Barfods skildring har den værdi, at han har en del oplysninger fra Drewsen selv, således ytringen, at »der

var Fejl paa begge Sider«, og Barfod resumerer: »Der var bl.a. den Fejl, at de begge ... var altfor hæftige; de havde begge Ild paa Tungen og Krudt i Barmen, og Eksplosionen laa nær; de maatte, som Drewsens Stedmoder forudsagde, »enten leve det lykkeligste eller det ulykkeligste Samliv«, og de levede dem begge.«

Ved deres bryllup i november 1798 optrådte den unge Oehlenschläger med ifølge Barfod - »en lang, nu vistnok tabt Vise om Papirmagerkunstens Herligheder«. Han var blevet indført på Strandmøllen af Rosing, men hans færden på stedet ophørte allerede i 1799 efter et hanekyllingeagtigt skænderi med Peder Heger, som det ikke lønner sig at gå i detaljer med. Oehlenschlägers forbindelse med Christianes mødrene familie var især den ældre Drewsen og hans unge kone, der efter Johan Christians giftermål havde taget ophold på Springforbi. Et minde om hans besøg dér er et digt i Rahbeks »Danske Tilskuer« 8. juni 1801, *Foraarsmorgen paa Springforbi*, med bl.a. følgende vers:

Misunder du den danske Mand
en Brink, som vover sig at reise
paa Sjællands lave Agerstrand,
hvor ingen høie Fielde kneise?
Misund ham ei sin Nøisomhed,
misund ham ei sin stille Glæde,
værn, *danske Hav!* værn om det Sted,
hvor *danske Dyder* har sit Sæde.

Oehlenschläger trykte digtet op i sine samlede digte 1823, men i en bearbejdet og strammet form, uden at det dog der-

Strandmøllen ca. 1840. Sepialavering af H. G. F. Holm (Housted kat. nr. 6100). Bygningen yderst til højre, dengang smedens hus, er den nuværende Strandmøllekro.
Byhistorisk Samling.

ved kom til at høre til hans umistelige skatte. Hvad der imidlertid kan interessere os her, er at det har skiftet titel; det kaldes nu »Sommormorgen paa Strandmøllen« og slutter:

Misund *ei Kjærlighed* sin Glæde;
værn, danske Hav, værn om det Sted,
hvor *Gjæstfriheden* har sit Sæde!

Selvom det hører til i småtingsafdelingen, må den sidste linje med rimelighed antages at hentyde til det besøg, som Oeh-

lenschläger omtaler i sine erindringer, »da jeg besøgte Christian (altså J. C.) Drewsen, som hædrende indbød mig og venkabeligt erindrede svundne Ungdomsdage«. Men hvad så med kærligheden? Vi kan jo gætte på, at Oehenschläger hentyder til Johan Christians ældste søn Christians (det er lidt besværligt, at familien bestandig bruger de samme fornavne) - altså den yngre Christian Drewsens giftermål med Ernestine Jacobsen i august 1822. Drewsen bevidnede flere gange Oehenschläger sin beundring og så ham lej-

lighedsvis som gæst, men efter Ophelias forsvinden fra Strandmøllens scene var det ikke længere kunstens og litteraturens folk, der befolkede den, men repræsentanter for politikken og det praktiske liv.

Vi kan dog ikke forlade litteraturen uden at tage hatten af for H. C. Andersen, selvom han ikke gjorde 'vesit', som han gerne staver det, da han kørte forbi i 1864. Han noterer en enkelt gang, at han har været til middag hos J. C. Drewsen, men den gensidige sympati synes at have været begrænset. På hjemvejen fra Orientreisen møder han i Burgtheater i Wien J. C. Drewsen og hans anden kone, Emmy: »De syntes høist ligegyldige for Mødet med mig, det stak meget dansk af mod den Kjærlighed de Tydske og alle Fremmede paa Reisen have viist mig; det var som vi mødte hinanden paa Gaden i Kjøbenhavn.« Ovenpå det er det nok et udtryk for selvhævdelse, at Andersen sender et af de første eksemplarer af *En Digters Bazar* til fru Drewsen, som han iøvrigt finder utålelig, »altid denne Drillen Overseen«. Nej, Andersens Drewsener var Johan Christians lillebror, justitiarius Adolph Drewsen - og hans søn, »Lille Viggo«, begge gift med Colliner; der er flere familiebånd mellem de to slægter. Da Andersen besøgte Silke-

borg Papirfabrik i 1850, var det Adolph Drewsens søn Valdemar, der viste ham omkring. Det var som bekendt i Silkeborg, Andersen fik idéen til »Laserne«.

Ellers er de litterære relationer få; een kan dog nævnes: I 1854 boede Christian Winther med sin Julie i det fredede »Røde Hus« ved Springforbi, og her blev en væsentlig del af *Hjortens Flugt* til. Det faldt ham naturligt at aflægge visit på Strandmøllen - hans fader havde omkring 1790 været huslærer der, »en Mand af lidet Genie« siger Johan Christian. Om Christian Drewsen ikke har været hjemme eller han ikke har været interesseret i at gøre bekendtskab med den ikke ganske uberømte digter, nok er det, som Gunnar Sandfeld påpeger i »Søllerød som det var engang« (7. samling 1980), at det var Drewsens unge nevø Hans Henrik Pingel, der viste gæsterne rundt på værket.

Det var Hegerne og Rosingerne, der sluttede kontakten mellem Strandmøllen og kunsten; hvad der derudover er nævnt, er spredte tilfældigheder, og lugten af kludene, der også stak H. C. Andersen i næsen, har omgivet Strandmøllen intensere end guldalderens æstetiske atmosfære.

Henvisninger:

Artiklen er uddrag af et foredrag holdt i Det danske Guldalderselskab.

Der henvises i almindelighed til:

Strandmøllen. Optegnelser af Johan Christian Drewsen. 1916. (Memoirer og Breve, 25).

Torben Nielsen: Flugten over Øresund. I: Fund og Forskning. VIII. 1961, s. 24-52.

H. C. Andersens Dagbøger. I-XII. 1971-77.

Robert Neiiendam: Rosingiana. I hans: Epoker og Personligheder fra Teatrets Verden. 1964, s. 9-35.

Breve fra og til Adam Oehlenschläger. 2.-3. række. 1953-96.

Specielle henvisninger findes i teksten.

Børge Graversen

CHRISTIAN NIELSEN PÅ STRANDMØLLEN

Om Strandmøllen og dens glørværdige fortid som papirfabrik i 250 år findes mange skildringer. Først og fremmest er historien om familien Drewsen og dens virke gennem 5 generationer kendt af mange. Da papirfabrikken ophørte i 1898, fulgte Alfred Christensens forsøg på at anlægge et skibsbyggeri ved stranden. Projektet blev opgivet i 1909. Det hele stod nu tomt, kun nogle få lagerrum blev fra 1911 benyttet til opmagasiner af dekorationerne fra Friluftsteatret i Dyrehaven. Bygningerne gik i stærkt forfald, indtil Christian Nielsen købte Strandmøllen 26. september 1917.

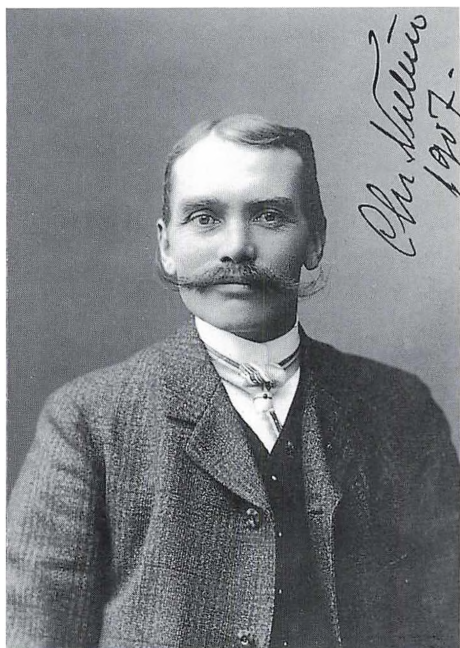
De oplysninger, der er skrevet om personen Christian Nielsen og hans virke på Strandmøllen gennem 50 år, er derimod meget sparsomme. Christian Nielsen blev født den 14. februar 1877 i Sværdborg sogn, Præstø amt. Både på fædrene og mødrene side var han af gammel bondeslægt. Han voksede op i trygge, men beskedne kår. Hans barndomshjem, Alenkjærgaard i det frodige Sydsjælland, var med sine 60 tdr. land agerjord efter datidens målestok en ret anselig gård, men årene før århundredskiftet var hårde tider for dansk landbrug. På Alenkjærgaard var der syv børn at føde og klæde og sætte i vej.

Christian var den næststygste af søskeneflokken. Lige som de andre søskende fik han tidligt pålagt faste daglige pligter, afpasset efter alder og kræfter, for det var en selvfølge, at alle tog del i arbejdet på mark eller i stald. Han var kun syv år gammel, da hans mor døde. Den ældste datter styrede derefter huset. Skønt hun kun var seksten år, påtog hun sig omsorgen for de mindre søskende. Men det var ikke hende, den syvårige Christian knyttede sig mest til, det var lillesøsteren Karen, der var et par år yngre end han selv.

Fra barndomshjemmet modtog Christian Nielsen en arv, der kom til at præge ham livet igennem - en stærk nationalitetsfølelse. Hans far havde været soldat under krigen i 1864, havde kæmpet på skanserne ved Dybbøl og var blevet dekoreret med Dannebrogssordenens hæderstegn. På Alenkjærgaard var fædreland, konge og flag ikke begreber, men værdier, man værnede om i dagligdagen. Mange år senere, da Danmark var besat af den tyske værnemagt, viste Christian Nielsen sit nationale sindelag så utvetydigt klart, at det ofte var forbundet med stor personlig fare.

Meget tidligt demonstrerede Christian Nielsen sit handelstalent ved som lille dreng at snitte tøjrepæle og sælge

Børge Graversen (1921-93) var installatør på Strandmøllen fra 1949 til 1991.

Christian Nielsen som 30-årig under opholdet i Tyskland. Privateje

dem til egnens bønder. Efter konfirmationen kom han da også i købmandslære i Køng. »Han er et lyst hoved« var kundernes udtalelse om ham. Da læretiden var overstået, blev han endnu et år hos købmanden, hvorpå han i samråd med ham indmeldte sig på Grüners Handelsakademi i København. Handelsskoleeksamen blev bestået med udmærkelse, og han fik plads som repræsentant for et cykelfirma. Det var her, han fik ideen til sin første selvstændige virksomhed.

I 1902 rejste han, 25 år gammel, til Hamburg for at starte sin egen import- og eksportforretning; men forinden havde han skaffet sig et par gode agen-

turer, først og fremmest hovedagenturet for den svenske fabrik i Sandviken, der fremstillede cykelrør. Det første halve års tid havde han plads hos en købmand, dels for at lære sproget og dels for at tjene penge.

Da han havde opnået at få kontrakt med et par store tyske cykelfabriker, sagde han købmanden farvel og begyndte sin egen forretning. Hovedartiklen var de sømløse cykelrør fra Sandviken, som han videresolgte til tyske cykelfabrikanter. Markedet var stort, for netop i de år var cyklen ved at blive hvermandseje, og den svenske fabrik var den eneste europæiske, der fremstillede sømløse rør. Inden længe fik Christian Nielsen, takket være sine fine salgsresultater, eneforhandling i hele Europa. Hans forretning voksede så hurtigt, at han snart måtte flytte til nye og større kontorer. Efterhånden beskæftigede han tyve-tredive mand og rejste selv over hele Europa som repræsentant for sit eget firma.

Agenturforretningen i Hamburg omfattede ikke blot cykelrør, men mange andre artikler, lige fra fyldepenne til karbid. Selv flyttede han ind i en herskabelig lejlighed ved Alsteren og udstyrede lejligheden med dyre møbler i tidens smag, hvorpå han skrev til lillesøster Karen om at komme og tage sig af husholdningen.

Så kom 1914. Mørke skyer trak sammen over Europa, og Verdenskrigen brød ud. Christian Nielsen afviklede i hast sin forretning. Nu vendte han hjem til Danmark med en anselig formue og

Øverst det i teksten omtalte hus, hvor Christian Nielsen boede i 1917-18. Nederst det samme hus set fra mølledammen med de gamle møllebygninger i baggrunden. A/S Strandmøllen Industrigas

hovedet fuldt af ideer. Med sig hjem havde han også sin senere hustru, Paula Hesse, datter af en embedsmand i Celle.

Agenturet for de svenske cykelrør havde han stadig, men det danske marked blev hurtigt dækket. Der måtte findes på noget nyt, hvilket Christian Nielsen altid havde let ved. Sammen med sin ældre bror Hans, der i en periode havde været tilknyttet firmaet i Hamburg, begyndte han at fremstille tørelementer. Det forehavende lykkedes aldrig rigtigt, og da arbejderne bad om mere i løn, svarede han, at de kunne få det hele, hvorpå han drejede nøglen om.

De sidste år, han drev forretning i Hamburg, var han blevet stærkt interesseret i autogensvejsning, som var noget nyt og især fandt anvendelse inden for metalindustrien. Til svejseflamme skulle bruges ilt og acetylgas. Christian Nielsen forsøgte nu at finde et egnet sted til fremstilling af disse to luftarter eller industrigasser, som de benævnes i dag.

For at udvinde ilt af atmosfærisk luft kræves store mængder kølevand, og på den måde var det, at Strandmøllen kom ind i billedet. Det »Strandvejskonsortium«, som bestod af grossererne A. Fønnesbech, Johan Hansen og C. A. Holbek samt hofjuvelér C. Michelsen og overretssagfører J. Werner (Taarbæk), havde tidligere købt Strandmøllen af den egentlige ejer, Howaltswerke i Kiel. Man regnede nu med at nedrive hele komplekset og i stedet anlægge et smukt villakvarter; men der skete bare ikke noget, og det hele var ved at gå i hårdknude, det havde vist noget med omkostnin-

gerne at gøre. Så kom Christian Nielsen som redningsmanden og købte Strandmøllen. Under købsforhandlingerne blev det bestemt, at konsortiet skulle nedrive den gamle papirfabriks bygninger nord for åen med undtagelse af hovedbygningen (Drewsens Palæ), mod at Christian Nielsen forpligtede sig til at genopføre de historiske møllebygninger helt i den gamle stil.

I Strandmøllens hovedbygning er op hængt en række indrammede fotografier af bygningerne taget lige før nedrivningen og ombygningen i 1917. Christian Nielsen har senere forsynet hvert enkelt billede med tekst på bagsiden.

Om et billede af J. C. Drewsens blegghus opført i 1836 ved mølledammen skriver Christian Nielsen: »Dette hvide Hus' østre Fløj tjente 1917-18 Christian Nielsen til beboelse. (Det) var oprindeligt Papirfabrikkens Lagerbygning (og) blev nedrevet 1918. (Huset) var grundmuret og behængt (med) Tegl, bygget af Flensborger Sten. (Det) havde Jernvinduer, i sydlige Gavlvinduer (i en) tidligere Tegnestue. Foraaret 1917 var herligt, og foran dette Hus ved Dammen havde min Kone og mig en herlig Pintse, Svanerne svømmede paa Dammen, og (for) første gang kom Kajaker op ad Strømmen. Her var idyllisk og roligt.«

På et billede af det gamle møllehus ved Strandvejen set fra syd skriver Christian Nielsen blandt andet: »Dette Hus blev med Undtagelse af en lille Stump, der ligger ud til Vejen, nedrevet til Grunden og nyopført med særlig lavet Skæv gesims imod Syd, for at denne

Øverst det i teksten nævnte møllehus, som blev restaureret af arkitekt Carl Brummer. Nederst de gamle møllebygninger set fra nordsiden.

A/S Strandmøllen Industrigras

skulde se gammel ud. Stykket (ud) til Strandvejen blev ikke nedrevet, for ikke at Vejvæsenet skulde faa Anledning til at expropriere dette. Det blev derfor med stor Bekostning restaureret paa dette Stykke. Ombygningen af hele den gamle Strandmølle blev mig 10 gange saa dyr, som Arkitekt Brummer havde anslaaet, uden at man dog kan sige, at Materialer eller Arbejds løn var ublu høj, den højeste Timeløn var paa 2 Kr. Bjælker og Spær-Tømmer samt Lægter blev købt i Skoven ved Holte og tilhugget og opskaaret paa Strandmøllens Grund, saa vidt mindes til 15 og 20 Kr. pr. Kubikmeter raat Træ, Gulvbrædder og Planker vistnok 3 Vognladninger i Sverige (Rønneby) til Kr. 1,25 pr. Kubikfod. Støbning af Fundamenter ved Aaudløbet var særligt dyre og besværlige. Brummer var meget upraktisk, da han begyndte Restaureringen fra oven af Huset, og dette senere delvis blev hængt op i Konstruktionen, indtil jeg selv fik saa megen Indsigt i Bygningskunsten, saa jeg satte en Stopper for denne Brummers Fremgangsmaade ...«

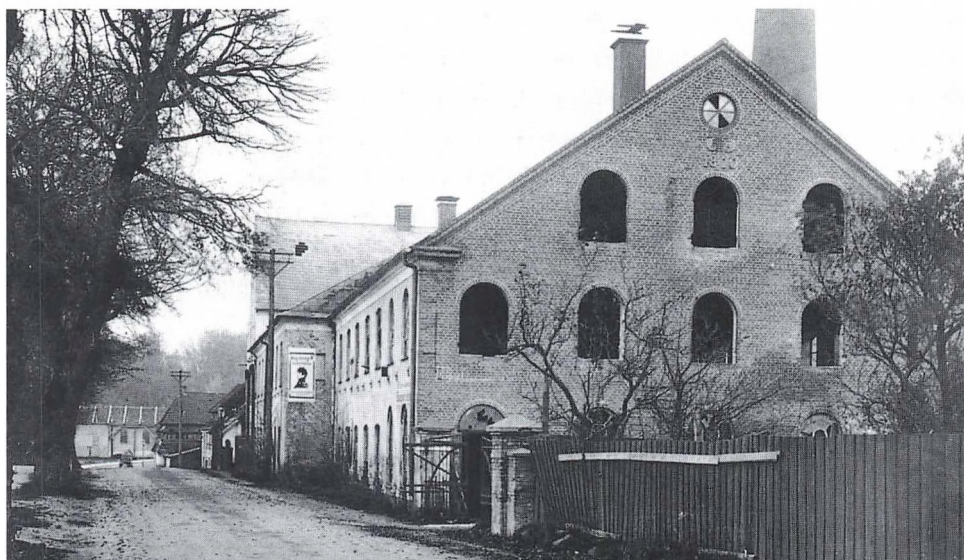
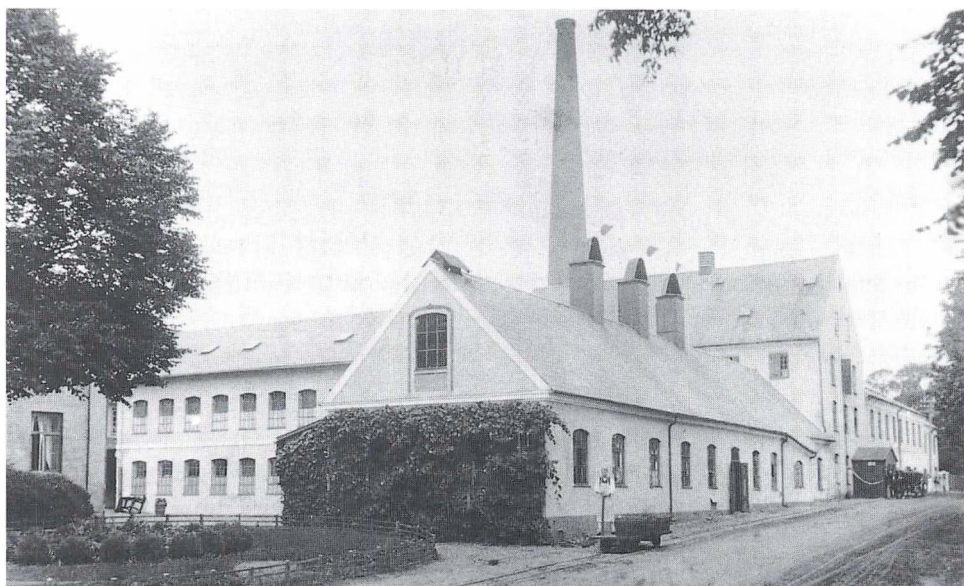
Et tredie billede er af den gamle papirfabrik ved Strandvejen nord for åen. Herom skriver Christian Nielsen: »En af Strandmøllens Bygninger, nedrevet i 1917. Denne Fabriksskorsten blev ved Militærets Hjælp sprængt og væltet 1917, den Gang Danmarks største Skorsten. - Dette Fotografi er foræret mig af Stationsforstander A. Andersen, Skodsborg, d. 9. Oktober 1947. Stationsforstander Andersen døde af et Hjerteslag d. 21. Oktober 1947 under

udøvelsen af sin Perron-Gerning 65 År gammel. - Aar 1919 kom jeg en Morgen Kl. 6.20 til Klampenborg og forlangte en Returbillet til Roskilde, men opdagede da at have glemt mine Penge, og gik da ind for at telefonere hjem til Strandmøllen derefter. Min Kone meddelte mig, at Anna, vor unge Medhjælp, var sendt efter mig. Da Toget skulde afgaa 6.30, spurgte den vagthavende Togassistent, om jeg ikke skulde med Toget, hvortil jeg svarede, at jeg maatte vente paa Penge. Vedkommende kendte mig ikke, men sagde, at jeg godt kunde faa Billet til senere betaling. Det hjalp ikke, sagde jeg, da jeg ogsaa i Roskilde skulde bruge nogle Penge. Jamen saadanne kan De ogsaa faa, og jeg fik 30 Kr. Assistenten var Aage Andersen.«

I møllehuset blev den gamle vandturbine udskiftet med en ny. Christian Nielsen beregnede selv størrelsen ved at tage en tilproppet, tom flaske og lade den flyde med strømmen på åen. Ved hjælp af flaskens hastighed, åens tværsnit og faldhøjden 3,5 meter kom han frem til, at turbinen skulle være på 90 HK. Ombygningen af møllebygningerne var blevet ham en dyr affære, så dyr, at han måtte ud på lånemarkedet - en handling, som han bittert fortrød. I tiden derefter sørgede han altid for at have den fornødne kapital, inden han købte.

Det første iltanlæg kom i drift i 1920. Til at begynde med var iltproduktionen ikke stor. Alligevel viste det sig, at Furestrømmen var for ustabil som eneste drivkraft, hvorfor man installerede en højspændingstransformerstation i 1921.

Øverst fotografiet fra 1890'erne, som Christian Nielsen fik af stationsforstander Aage Andersen. Det forestiller maskinpapirfabrikken nord for Mølleåen. Nederst ses det samme bygningskompleks fra nordsiden i 1917.

Samme år giftede Christian Nielsen sig og flyttede tillige med sin kone ind i den nyrestaurerede hovedbygning.

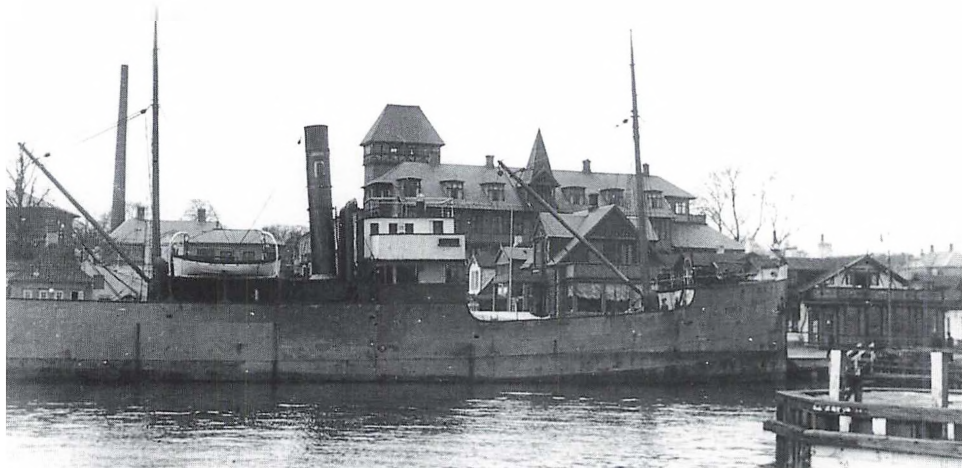
Autogensvejsning var endnu noget helt nyt herhjemme, og der måtte oparbejdes et marked. Christian Nielsen havde nogle travle år med at rejse rundt i landet, og langsomt men støt steg produktionen år for år. Strandmøllens første iltanlæg, der kunne producere 25 m³ ilt i timen (det svarer til 4 fyldte stålflasker) blev i 1932 udskiftet med et anlæg til 40 m³ pr. time. Flere og større anlæg fulgte nu efter.

I fabrikstilsynsbogen kan man læse, at i 1922 var der ansat 2 mand, og sådan var det lige til 1933. Da kom styrken op på 5 mand, og endelig nåede man i 1967 op på 15 mand.

For at kunne autogensvejse må man til svejseflammen som før nævnt foruden

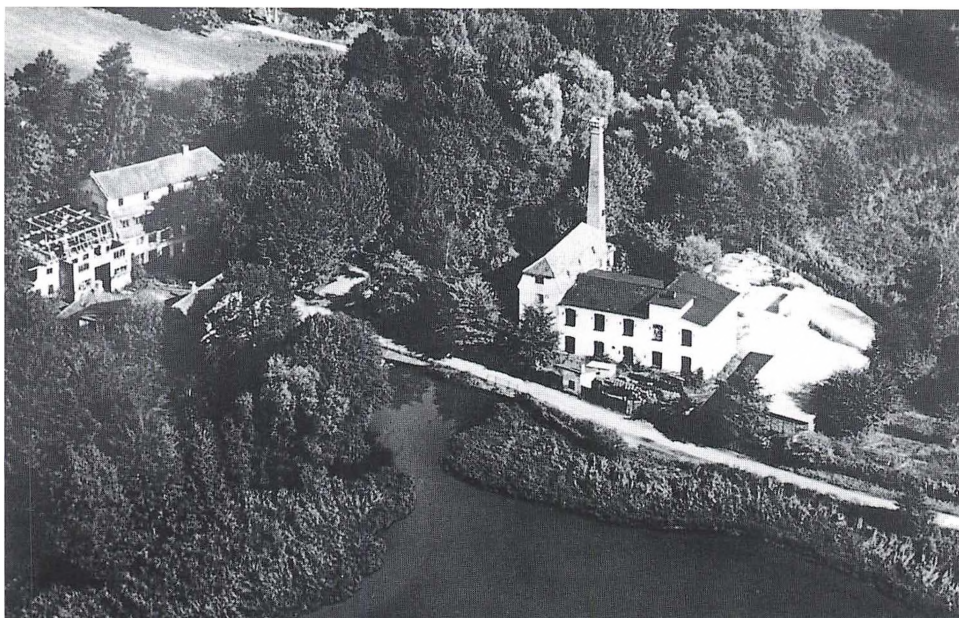
ilt også bruge acetylgas. Christian Nielsen havde tidligere købt Stampen ved Mølleåen inde i Dyrehaven. Her idriftsatte han en acetylgasfabrik i 1928. Til fremstillingen blev der hjemkøbt karbid fra udlandet, som blev fragtet i skibe til Taarbæk havn. Karbiden var emballeret i blikromler og blev efter løsningen transporteret til Stampen eller til kunder, som havde fået opstillet små gasudviklere til egen brug. Fremstillingsmåden for karbidgas er den samme, som man engang anvendte i karbidlygter, hvor man tilførte vand til karbiden.

På Stampen var det store mængder, det drejede sig om. Affaldsproduktet var karbidkalk, der især fandt anvendelse i puds på væggene i nybygninger. Kalken blev afhentet på Stampen i lastbiler, hvor små utætheder i vognladet forårsagede, at der

Skib med karbid til Strandmøllens gasfabrik på Stampen, fotograferet i Taarbæk Havn i 1934. Skibet er det største, som har ligget i havnen, og for ikke at grundstøde måtte det forinden lettes for en del karbidromler, som blev losset over i mindre både.

Privateje

Acetylenfabrikken på Stampen i 1936, endnu med bygningernes oprindelige udformning. Privateje

Senere gav Christian Nielsen bygningerne et mere harmonisk ydre, som de bevarede til 1972. På grund af eksplosionsfaren var lamperne monteret udvendigt og lyste ind gennem vinduerne. Privateje

blev trukket lange hvide kalkstriber på vejen i Dyrehaven. Dette, og de store dynger af tomme karbidtromler, som efterhånden hobede sig op, var til evig irritation for skovvæsenet.

På Strandmøllen måtte intet gå til spilde. Christian Nielsen forlangte, at karbidtromlerne ikke bare måtte kasseres, men skulle sælges eller bruges til noget nyttigt. Han var i øvrigt i besiddelse af et iltert temperament, som næsten daglig kom til udfoldelse.

En dag kommer han ind på ekspeditionskontoret, og på skranken står en stor æske, som lige er blevet åbnet. Den indeholder paprør til emballage, og ved siden af ligger en regning. Ved synet af denne bliver Christian Nielsen aldeles rasende og råber: »Hvem har købt paprør til den pris?« - »Det har jeg!« lyder det fra en stemme bagest i lokalet. I samme sekund griber Christian Nielsen nogle af paprørene og kyler dem i retning af synderen, som må dukke sig bag skrivemaskinen for ikke at blive ramt.

Nogle dage efter står Christian Nielsen på samme kontor og drøfter med personalet, hvordan man lettest kan fremstille en beholder til luftarten kvælstof. Det kniber med at finde en løsning. Da høres en stemme fra baggrunden, »Kan vi ikke bruge en karbidtromle?« Christian Nielsen lyser op i et stort smil og udbryder: »Jo, det var en god ide« - og den kom netop fra manden med paprørene, der nu atter kom ind i varmen på grund af sin store opfindsomhed.

Omkring 1930 fremkom en ny svejsemetode, det var elektrosvejsning med

beklædte elektroder. Christian Nielsen var bange for, at autogensvejsning ville blive udkonkurreret og hans iltfabrik og gasfabrik dermed blive overflødige. Han antog derfor en ung civilingeniør, Bjørn Jensen, som fik til opgave at bygge maskiner til fremstilling af elektroder. I tidens løb fulgte mange andre opgaver, som Bjørn Jensen løste med stor dygtighed. Hans virke i Strandmøllens tjeneste varede i 60 år på nær nogle få måneder.

Produktionen af svejseelektroder tog et stort opsving de følgende år, og de blev eksporteret til mange lande rundt om i verden. Men når noget går godt, er der mange, der vil være med: konkurrencen blev for stor, og fabrikationen ophørte i 1955. Det havde dog ikke den store betydning, for i mellemtiden var der kommet en masse anvendelsesmuligheder for industrigas.

Stampen blev solgt i 1939, ikke fordi Christian Nielsen ønskede at afhænde den, men fordi staten ønskede at disponere over arealerne til rekreative områder. En betingelse for salget var dog, at Christian Nielsen kunne fortsætte sin virksomhed, så længe han levede; derefter hørte lejemålet op. For at sikre, at der langt ud i fremtiden kunne fremstilles acetylgas i nærheden af Strandmøllen, blev den ophørte Nærum Kostskole købt i 1940. Kort efter blev den besat af den tyske værnemagt i nogle måneder.

Også selve Strandmøllen blev præget af tyskernes tilstedeværelse. De 5 onde år berørte Christian Nielsen dybt. Fra den første dag viste han klart, hvor han

stod, og under hele besættelsen bevarede han sin ranke, frygtløse holdning. Han hjalp, hvor han kunne, uden tanke på, hvilke følger det eventuelt kunne få for ham selv, og han støttede modstandsbevægelsen økonomisk. Da det danske politi blev deporteret i 1944, fik fem-seks betjente, der var gået under jorden, straks et skjulested på Strandmøllen, skønt tyskerne samme sommer havde sat SS-vagt ved fabrikken. Lige til befrielsen kunne de få indviede opleve det særsyn at se eftersøgte danske politimænd arbejde på Strandmøllen, mens intetanende SS-folk holdt vagt.

Da værnemagten engang sendte en patrulje til Strandmøllen for at beslaglægge en del af iltproduktionen til egen brug, smed Christian Nielsen uden videre patruljen på porten. Men pengene havde de værsågod at aflevere. Det drejede sig om de såkaldte værnemagtspenge, Reichskreditkassenscheine. Så stor var Christian Niensens autoritet, at tyskerne adlød; de måtte forlade Strandmøllen uden ilt og uden penge. Værnemagtspengene blev straks afleveret til Nationalbanken, så de ikke mere kunne bruges til at købe danske varer for.

I 1943 opstod der et rygte om, at det berygtede Schalburgkorps skulle indkvarteres på Nærum Kostskole. Den 9. december blev bygningerne sprængt i luften af danske sabotører. Christian Nielsen modtog meddelelsen med et lille smil - den er næppe kommet bag på ham.

Da elektrodeproduktionen ophørte i 1955, stod en hel maskinpark ledig. Der var både trækbenke og rette- og klippe-

maskiner, som man nu skulle søge at finde anvendelse for. På den tid begyndte man ude omkring at producere færdigsvejste stålnet til armering i beton. I Grandløse ved Holbæk ejede Strandmøllen et maskinværksted beliggende på en ret stor grund, på hvilken man nu yderligere opførte en fabriks-hal. Trådmaskinerne fra Strandmøllen blev flyttet derud, og samtidig opstilledes en netsvejsemaskine hjemkøbt fra Tyskland. En produktion af færdignet til byggeindustrien og betonelementfabrikkerne tog sin begyndelse.

I 1960'erne blev Strandmøllen udsat

Det »officielle« portræt af Christian Nielsen, som han f.eks. brugte i sit pas, fotograferet ca. 1942.

Privateje

for noget ganske uventet. Sulfo havde lige vundet indpas i husholdningerne som opvaskemiddel, og på grund af de mange kloakudløb i Mølleåen dannedes store mængder sulfoskum ved vandfaldene. På Strandmøllen var dette særlig mærkbart, når vestenvinden var på; så fløj store skumkager op i luften og forvandlede omgivelserne til et veritabelt snelandskab. Det skum, som fløj hen over tagryggen på møllebygningen og ud på Strandvejen, klaskede undertiden imod de forbikørende bilers front-ruder til stor gene for trafikken. Christian Nielsen klagede sin nød til kommunen over griseriet på sine velholdte bygninger og forlangte en kloakledning nedlagt ved siden af Mølleåen, som skulle tage alt spildevandet. Det skete også, og udløbet blev ført langt ud i Øresund. Dels på grund af en grundvandssænkning og dels, fordi spildevandet forsvandt fra Mølleåen, blev vandmængden i den stærkt reduceret. Åen levede i sandhed op til sit oprindelige navn »Lughn«, som på middelalder-dansk betegnede noget roligt og stille.

Når en medarbejder havde været i 10 år på Strandmøllen, fik vedkommende foræret et spisestel samt en rejse til udlandet. Da en medarbejder havde været på Strandmøllen i 25 år, syntes Christian Nielsen, at det var så stor en begivenhed, at nogen kunne holde ud at være så længe i hans tjeneste, at det blev honoreret med en personbil med både benzin og skat betalt fremover. Men efter at fire medarbejdere havde holdt 25 års jubilæum blev der

dog tale om noget mindre gaver, for nu var det ikke længere en sensation.

Som den fremtrædende person, Christian Nielsen var i dansk erhvervsliv, fik han ganske naturligt adskillige opfordringer til at påtage sig offentlige tillidshverv. Alle blev afslået. Han ønskede ikke at træde offentligt frem, og ydre virak interesserede ham ikke. Dog deltog han i enkelte tilfælde i foreningslivet. Da han købte Strandmøllen, blev han samtidig medlem af den gamle forening »Fuursø Møllestrøms Interessentskab«, stiftet i 1724 med det formål at tilgodese samtlige mølleejeres interesser ved udnyttelsen af åens vandkraft. Hvert år den 1. maj samles møllejerne til møde, og når det er forbi, drager de på skovtur. Fra gammel tid har det været skik at lade turen gå til Dyrehaven med hestevogn, og Christian Nielsen fandt sig ikke i, at der blev rokket ved denne tradition. Da han i sin første periode som præses opdagede, at det var to hundrede år siden, at man havde haft damer med på den årlige skovtur, morede han sig hjerteligt - det var virkelig en bedrift, erklærede han - men det var i hans øjne ikke en tradition, som burde overholdes. Slet ikke, da alle straks blev enige om at tage deres koner med på næste skovtur.

I femogtyve år - fra 1933 til 1957 - var Christian Nielsen desuden formand for Iltcentralen, en brancheforening for landets iltproducenter.

Af ganske anden art var en forening, der i særlig grad stod Christian Nielsens hjerte nær - Søllerød Rotary Klub. Han havde selv været med til at stifte klubben i 1942 og tog levende del i dens arbejde.

Medlemmerne af Fuursø-Møllestrøms Interessentskab med damer, fotograferet på Carlsberg Museet i slutningen af 1940'erne. I baggrunden til højre for midten ses Christian Nielsen.

Byhistorisk Samling

I 1958 skete der nogle store bygningsændringer på Strandmøllen; men den blev camoufleret så godt, at den eneste synlige ændring set fra Strandvejen blev en høj tårnliggende bygning med imiteret bindingsværk opført ved siden af møllebygningen. Årsagen var, at man var begyndt at anvende luftarten argon til svejsning af aluminium og rustfrit stål. Der er knap 1 % argon i atmosfærisk luft, og der skal meget store anlæg til for at udvinde det. På Strandmøllen var der på det tidspunkt tre mindre

luftgasanlæg i drift, som nu blev udskiftet med et enkelt stort med et kraftforbrug på 500 HK. Tårnbygningen var nødvendig, da den skulle rumme to høje destillationskolonner.

Christian Nielsen var nu ved at sætte kronen på værket. En gammel drøm om også at fremstille luftarten brint gik i opfyldelse med opstillingen af et elektrolyseanlæg i 1966. Efter den tid viste han sig ikke mere på fabrikken. Han blev nu svagere og svagere for hver dag og måtte efterhånden hjælpes ind til

spisebordet, og nu havde han kun hus-hjælpen at herse med. Når morgenbakken blev stillet foran ham, kunne han se bebrejdende op og sige: »Jeg har så tit sagt, at De skal stille den 6 tommer tallerken til højre for den 8 tommer«. Christian Nielsen døde stille den 7. marts 1967, 90 år gammel.

Christian Nielsen var barnløs, og for at virksomheden kunne fortsætte efter ham, blev det testamentarisk besluttet at oprette et fond, hvis vigtigste formål er:

1. at medvirke til fortsat drift af virksomheden i grundlæggerens ånd og på en sådan måde, at den virker til gavn for dansk industri.

2. årligt at fordele 50.000 kr. til velgørende formål inden for institutionerne Dansk Blindesamfund og Frelsens Hær, samt til trængende svage og gamle i Lyngby-Taarbæk og Søllerød kommuner.

3. at yde støtte til fremme af dansk industriel produktion ved økonomisk hjælp til løsning af praktiske forsknings- og udviklingsopgaver, og i nogen grad til uddannelsesformål.

Firmaet videreførtes efter Christian Nielsen under navnet »Strandmøllen Industrigas A/S«. Der blev aldrig givet tilladelse til at opføre en gasfabrik på Nærum Kostskole. Den kom i stedet til at ligge i Grandløse ved Holbæk efter udflytningen fra Stampen i 1972. Produktionen af luftgasser på selve Strandmøllen ophørte i 1991 og er overført til en ny og meget større fabrik i Ejby på Fyn. Produktionen af jernarmering er udvidet med yderligere en fabrik i Ølstykke.

Den 26. september 1992 var det 75 år siden, at Christian Nielsen overtog Strandmøllen. I den anledning er der skrevet en bog af Jan Møller, og tiden efter Christian Nielsen kan bedst karakteriseres med disse ord fra denne bog: »Hvis Christian Nielsen havde haft mulighed for at kunne se, hvad hans gamle firma har udviklet sig til i de sidste 25 år, ville han nok være stolt og måtte erkende, at hans efterfølgere ikke blot har haft store visioner, men også haft evne og kraft til at føre dem ud i livet«.

For den, der i dag kommer forbi Strandmøllen, er der tilsyneladende ikke sket nogen ændring, da luftgasserne nu tilføres Strandmøllen udefra i flydende form med tankbiler, og fyldning på stålflasker samt distribution foregår som hidtil.

Christian Niensens gamle vandturbiner fra 1917 var efterhånden slidt op og taget ud af drift. Så kom energikrisen, og med den mange henvendelser til Strandmøllen om, hvorfor man ikke mere udnyttede åens vandkraft. Med åens nu stærkt formindskede vandmængde ville det være et urentabelt foretagende at bygge en ny vandturbiner. Men for at imødekomme de mange henvendelser og samtidig give et bidrag til udnyttelsen af en af landets naturlige kraftkilder, blev der i 1982 i stedet for den gamle vandturbin ude i åen bygget en ny inde i fabrikken. Da der ikke længere er maskiner at trække på, bliver vandkraften i stedet omdannet til elektricitet ligesom i de talrige vindmøller rundt om i landet.

Navneregister

Registeret gør ikke krav på fuldstændighed, idet et antal uvæsentlige stednavne er udeladt. Navne på lokaliteter uden for Lyngby-Taarbæk Kommune kan ikke forventes at være optaget i registeret.

- »Agiers Hus« 18
Albrechtsen, C. F. 60
Albretsen, Gudmand 72
Alckenbrecht, Chr. 43
Alten, Fritz 81
Ambroos 150
Anders (tømrer) 76
Andersen, H. C. 170, 174
-, Søren 72
-, Aage 180, 181
Anker, Jean 66
Anna (tjenestepige) 180
Anne (tjenestepige) 68
Arctander, H. N. 120
- Badstuber, Poul 36
Bager, Jacob 70-71
Bagge, Rasmus 170
Bagsværd Sø 77
Ballerup Motormølle 86
Barbra (tjenestepige) 68
Barfod, Frederik 172
Bellevue 170,172
Bering, Peter 15
Berling, G. C. 68
Berlingske Tidende 93
Berrig, Harald 138
Beutner, S. N. 125
Billeschou, A. E. 162
Binder, Georg 97, 107-12
Blegdams Mølle 86
Bleghuset (Frederiksdal) 77, 79
Bock (gartner) 67, 70
Boligministeriet 146
Bomholt, Julius 143
Bond (fabrikmester) 115
Bondebyen 162
Borchers, Alfred 111
Brandt, Nicolai 67, 71
Brankebakken (Frederiksdal) 77
Brede 6, 10, 13, 21, 22, 23-31, 35, 45, 56, 57, 63, 74, 81, 113, 123, 125, 128, 143, 144-46, 147, 148-49, 150, 152, 154-56
- Kobberværk 25, 31, 74
Bremer, Lars 166
Bremerholm (Frederiksdal) 72
Briegleb, Hansen & Co. 42
Brincker (familien) 160
Brummer, Carl 55, 179-80
Bruun, Malthe Conrad 169-70
Brændemølle 13, 43
Bräuner, Klaus Hybel 45
Brøndsted, Johs. 145, 146
Buntzen, Heinrich 140
Burmeister, A. 83
- & Wain 28
Byhistorisk Arkiv for Søllerød Kommune 40, 119
- Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune 10, 16, 17, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 29, 31, 33, 34, 35, 38, 43, 44, 47, 51, 54, 55, 69, 81, 88, 92, 97, 105, 107, 109, 112, 135, 138, 141, 166, 173, 187
Baadfarten 14, 15
- Carlsen (familien) 81, 82
-, P. N. 39, 81
Carstensen (arkitekt) 83
Casper (tjener) 75
Catch Fotografi 91
Christensen, Alfred 54, 175
-, Anders 71, 72
-, Bente 71
-, I. C. 102
-, P. 134
Christian VI 65
Christian Nielsens Fond 51, 188
Christianelyst 77
Clemmensen, Mogens 143
Collin (familien) 174
-, A. Th. 105, 107
-, Hedvig 107
de Coninck, Frédéric 79
Costa, W. 109
la Cour, L. F. 172
Culmsee, Ludvig 131
- Dalsgaard Larsen, Keld 140
Dam, Mogens 148
Danchell, H. L. 83, 84, 129-30
Danmarks Tekniske Museum 147
- - Universitet (Højskole) 154, 156
Dansk Folkemuseum 24, 96, 98, 99, 100, 103, 110, 143, 145, 147, 149, 156
- Gardin & Textil Fabrik 87, 90, 93
- Landbrugsmuseum 98, 99, 100, 106, 108, 110, 111, 112, 147
- Maltcentral 90
- Tarifforening 12
Danske Kunsthåndværkere 163
- Møllers Venner 94
Daverkosen, Edmund 28, 35
-, Erik 35
Davidsen, Anders 72
Deichmann, P. C. 131
Donkin, Bryan 36, 37, 128
Drewsen (familien) 51, 174, 175
-, Adolph 174
-, Anna Christina (Lassen) 168, 169, 172
-, Chr. (den Ældre) 113, 114, 169-70, 172
-, - (den Yngre) 84, 113, 114, 130, 131, 135, 138, 139, 173, 174
-, Emmy 174
-, Ernestine (Jacobsen) 173
-, J. C. 32, 37, 113, 122, 123, 125, 127, 128, 130, 139, 168-74, 178
-, Johan (den Ældre) 6
-, Jørgen 169
-, Michael 84, 114, 131

- Drewsen, Ophelia (Rosing) 168, 170, 171, 172, 174
 -, Valdemar 174
 -, Viggo 174
 Drewsens Palæ 178
 Dronninggård 79
 Dyrehavegård 88
 Dyrehaven 161, 164, 166, 167, 182, 183, 186
 Dyrehaveudvalget 161
- Eckersberg, C. W. 168, 171
 Edenstrøm, Magnus 79
 Egmont H. Petersens Fond 154
 Eigtved, Nicolai 65
 Elfstrøm, P. C. 159
 Engelsholm Papirfabrik 113, 120, 121, 122, 130, 131
 Enighedslyst 77
 Erstad-Jørgensen, Erik 111
 Escher Wyss & Cie. 25
 Evers, Valdemar 135
- Falbe-Hansen, V. 103
 Falster, Lars 78-79
 Fejø Mølle 86
 Fenneberg, Paul 147, 149, 156
 »Flækkken« 12
 Fogh & Følner 36
 Fønnesbech, A. 178
 De forenede Papirfabrikker 39, 53, 114, 138, 139
 Frederiksborg Museet 168
 Frederiksdal 15
 - Mølle 6, 13-18, 56, 57, 63, 81-83, 149
 - Slot 64-80
 Frederiksværk 44
 Fredningsstyrelsen 163
 Frichs 33, 38
 Frilandsmuseet 22, 56, 95, 96, 98, 99, 100, 103, 104, 110, 111,
 112, 146, 147
 Frilandsmuseets Venner 193
 Friluftsteatret 175
 Frølund, H. 162
 Fuglevad Mølle 6, 10, 13, 14, 21-23, 63, 82, 95-112, 149
 Furesøen 4, 7, 11, 14, 18
 Fuursø-Møllestrøms Interessentskab 4-7, 17, 18, 56, 81, 83,
 186, 187
 Fællesbageriet 86
 Fæstningskanalen 16, 18
- Galberg, Mariane 77-79
 -, Rasmus 77
 Gevert, Jochum 7
 Ginge 161
 Glamann, Kristof 162, 163
 Glob, P. V. 146-50 passim, 154, 156, 161, 162
 Glæsel, August 82
 -, Henriette Louise (Danchell) 82, 84
 -, Julius August 81-84, 130
 Glæsels Hus 15, 81-83
 Goltze, F. 82
 Gravensen, Børge 54, 175
 Grejsdalens Hammerværk 160
 Grove, Nordahl 132
 Græsted Mølle 87, 88, 90, 94
 Gudmann, Johan 128
 -, Ludvig 23
 »Den Gudmannske Villa« 22, 23
- Hammer, Valdemar 111
 Hans (tjener) 75
 Hansen (møllebygger) 111
 -, Jacob 96, 108
- , Jens 64, 67, 68, 70, 71, 74, 75
 -, Johan 178
 -, K. 100
 Harris, John Joseph 113, 114, 115, 119, 120, 122
 Harkjær, Ole 157, 162-63
 Hegel, Frederik 163
 »Hegels Hus« 162-63
 Heger, Peder 172
 -, Steffen 170
 Heiberg, P. A. 169
 Herholt, Georg Tranhout 122
 Heuser, Hans 56
 Hjorth, Karen 65
 Hjortholm 13, 14
 Hjortholms Mølle 13, 14
 Holbek, C. A. 178
 Holm, H. G. F. 16, 119, 173
 Holst, H. 48
 Hotel Lyngby 110
 Hummeltofte 77
 Hvalsø Brødfabrik 91
 Hven 169
 »Høj og Dal«: se Høyersdal
 Hørsholm Mølle 88, 90, 94
 Høyersdal 83-84, 119, 133
 Håndværksrådet 163, 165
- Iffland, A. W. 169
 Ingemann, Valdemar 19
 Ipsen, R. 99
- Jacobsen, Werner 148
 Jappes Møllens Brødfabrik 87
 Jensen, Bjørn 42, 184
 -, C. A. 168
 -, Georg (murermester) 106, 107, 112
 -, Georg (sølvsmed) 163
 -, Harry 112
 -, Jens Madsen 85
 Jensen-Sønderup, Jens 102
 Jespersen, Anders 19, 149, 153
 Jessen, N. J. 44-45, 157, 160
 Johan (tjener) 75
 Johansen, Erland 77
 Johnsen, Georg 96
 Juel, Jens 68
 Juhl, Hans 73
 Jægersborg Skovdistrikt 150, 161, 166, 167
 Jørgensen, Jørgen 143, 145
 -, Peter 111
- Kalthoff, Peter 157
 Kampmann, Viggo 146
 Kayser, Kjeld 45
 Kjersgaard, Erik 148
 Klampenborg 180
 Knud den Store 12
 Knudsen, Christen 82
 -, Knud 82
 Det Kongelige Bibliotek 40, 50, 81, 124, 129
 Den Kongelige Grønlandske Handel 90
 Kongens Lyngby 13
 Krag, Jens Otto 147-48
 -, Lorentz 122
 Kulhus 77
 Kulturministeriet 98, 148, 154
 »Kuskehuset« 133
 Københavns Amt 4, 5
 - Landbefæstning 16, 18, 81, 104
 - Tekniske Skole 165

- Ladegårdsvangen 72, 76
Lama 31, 34, 35-36
Lambrecht, Nicolaus 6
Landboskolen ved Lyngby 22
Landbrugsministeriet 98, 108, 160
Landbyningernes Brandforsikring 98
Landsarkivet for Sjælland 4
Langsøbjergs Mølle 13, 14
Larsen, L. P. 96
Lillie, J. C. 155
Lindegården 88
»Lughna Mølle« 13
Lund, F. C. 84
Lundqvist (familien) 81
Lundtofte 27, 154, 166
Lundtoftegård 88
Lüneburger Eisenwerke 33
Lyngby 70, 125
- Gasværk 19
- Hovedgade 88
- - 26 A-B 18
- Mølle 7, 10, 12, 13, 18-21, 56, 57, 63, 82, 85-94, 149
- Sø 4, 7
- Nærum Jernbane 29, 149
- Taarbæk Kommune 18, 21-22, 36, 93, 94, 147, 163-164, 167, 188
»Længen« 119
Lønborg-Jensen, Aage 166
- Madsen, Christine Lindberg 85
-, Ivar Herluf 85-94
-, Otto 153
Magdahl Nielsen, Johs. 111
Maglekilde Papirfabrik 113, 120, 121, 122, 125, 130-31
Mahler, T. H. 54
Malmgreen, Andreas 111
Manling (Manley), Abraham 122
Maren (tjenestepige) 68
Marienborg 77
Michelsen, C. 178
-, Peter 95
Mikkelsen, Niels 17
-(Næstved), Niels 71
Modeweg, I. C. 24, 25, 128, 129, 139
-, J. E. 25
I. C. Modeweg & Søn (A/S) 81, 143-44, 150
Molierup, W. 98
Müller, Henrik 14
-, Otto Friderich 66, 70
Mynster, J. P. 172
Møllehuset 129
Møller, Jan 188
- & Jochumsen 39, 50, 60
Mølleriarbejdernes Fagforening 86
Møllevangen 72
Møllevvej 96, 99
von Møsting, Alexander Frederik 66
Måløv Mølle 88
- Nagel & Kaemp 23, 33
Nathansen, I. L. 103
Nationalmuseet 18, 21, 23, 24, 26, 30, 31, 35, 36, 39, 42-43, 56, 94, 98, 111, 112, 143-56, 161, 165
Nationalmuseets Møllelaboratorium 23
- Mølleudvalg 19
Nebelong, N. S. 52
Nelthropp, Henry 113, 114, 115, 119, 120, 122, 123
-, John Bromley 123, 125, 127, 128
NESA 19, 30, 42, 54, 57
Nielsen, Andres 72
- Nielsen, C. V. 97
-, Christian 42, 51, 54, 55, 175-88
-, Hans 178
-, - (karl) 77
-, - (husmand) 77
-, Helge 161-67 passim
-, Henrik 91
-, Karen 175, 176
-, Jørgen Tom 89
-, Maren Nielsine 107
-, Paula (Hesse) 178, 180, 182
-, Peter 138
-, Torben 168
-, Viggo 162
Noll, Andreas 71
-, Anne Elisabeth 71
Nordisk Center til Bevarelse af Håndværk 44, 159, 164, 165, 167
Nybro 77
Nymølle 6, 10, 13, 20, 35-39, 50, 56, 57, 63, 81-84, 113-42, 149, 154
Nærum Kostskole 184-85, 188
Nørretranders, Johs. 101
- Oehlenschläger, Adam 170, 171, 172-73
-, Christiane (Heger) 172
Oliemøllen 88
Olsen, Bernhard 96, 98, 99, 100, 102, 103, 106, 110
-, Niels 72
-, Ole 77
- Pedersen, Anders 72
-, Jens 72
-, Kristian 110
-, Ole 72
-, Zakarias 72
-, Aage 152
Pedersdatter, Margrethe 72
Pilo, C. G. 73
Pindstofte, Anders 103
Pingel, Hans Henrik 174
Pyndiah, Boum 85
- Rahbek, Kamma 170, 171-72
-, Knud Lyhne 170-71
Ramus, Ernestine 40
Rasmussen, Holger 146
-, Vilh. 96
Rawert, O. J. 40, 50, 129
Ravnholm 38, 39
Rebstrup Uldspinderi 39, 42-43, 56, 149-53
Recke, Ernst 170
Retraite 113, 120
Richter, Henning 6-7
Rigsarkivet 10, 115
Rissel, Carl 122
Rosendal, Leo 94
Rosing, Johanne 170
-, Michael 170, 172
-, Michael (jr.) 170-71
Roosen, David 6
Roskilde Brødfabrik 88
Rowan, W. R. 84
Runde Bakke 32
»Røde Hus« 174
Rønne, Bone Falch 79
Raadvad 2, 6, 7, 10, 13, 18, 43-50, 51, 56, 57, 63, 149, 157-67
- Knivfabrik A/S 44, 50, 160, 161
- Kro 45, 48, 164
- Naturskole 164, 165, 167

- Raadvad Skole 166
 - Vandrerhjem 45, 167
 Raadvadcentret: se Nordisk Center...
 Raadvadudvalget 162-63, 164, 165, 167
 Raaschou-Nielsen, Jørgen 76, 77
- Scania-Vabis A/S 160, 161
 Schimmelmänn, Ernst 123
 Schmidt, Kai 57
 Schmith, Hans 123
 Schjøtt (mekanikus) 125
 C. Schous Fabriker 36, 39
 Schulin (familien) 81
 -. Catharina Maria (Møsting) 65, 66, 67, 68, 70, 71, 73, 74, 77
 -. Elisabeth Susanne 70, 74
 -. Frederik Ludvig 66, 69, 70, 73, 74, 75
 -. Johan Sigismund 65, 66, 67, 69, 70, 73
 -. Louise (Brown) 79
 -. Sigismund Ludvig 17, 68, 79, 82
 -. Sophie Hedvig (Warnstedt) 68, 80
 -. Vibeke 66
 Schulstads Brødfabrik 88
 Schulz, J. A. P. 172
 Sedivý, Franz 2
 Sem, Johan Georg 73
 Silkeborg Papirfabrik 130, 131, 133, 138
 Sivertsen, Ole 17, 81
 Skjøt-Pedersen, Lise 5, 113
 Skov- og Naturstyrelsen 39, 162, 165, 167
 Skovhuset 77
 Slots- og Ejendomsstyrelsen 165
 Smidt, Carl Jacob 128, 129, 139
 Sophie Magdalene 65
 Sophienholm 77
 Springer, Chr. 67, 70, 75
 Springforbi 125, 162, 169, 171, 172, 174
 Spurveskjul (landsted) 77
 - (skov) 68-69, 72
 Stadsbiblioteket 19
 Stampen 6-7, 10, 13, 39-43, 56, 63, 81, 82, 149-53, 182-84
 Statsskovvæsenet 160-67 passim
 Steensberg, Axel 143, 145, 146
 Strandmøllekroen 173
 Strandmøllen 6, 7, 10, 13, 14, 32, 39, 42, 50-55, 56, 57, 63, 84, 113, 114, 118, 120, 121, 122, 124, 125, 130, 131, 132, 149, 168-88
 Strandmøllen Industrigas A/S 51, 177, 179, 181, 188
 Strømstad, Poul 113
 Strømsvik, Hans 43
 Stubbemølle 10, 39
 Svanholm Godskollektiv 94
 Sveistrup, H. G. 169
 Svendsen, Anders 77
 Svenskevej 10
- Det Særlige Bygningssyn 163
 Søholt, Finn 12
 Søllerød Kommune 36, 163-164, 167, 188
 - Museum 2
 - Rotary Klub 186
 Sølyst 159
 Sørensen, Chr. 111
 -. Anders 72
- Tage-Jensen, A. 162
 Tappernøje Mølle 86-87
 Teglbjærg, G. 100
 Thomsen, Anna 108
 -. Chr. 98, 108
 -. Povl 98, 101, 103, 106
 Tiemroth, Chr. 102, 106
 Tikøb Mølle 88
 Haldor Topsøe A/S 39
 Tuborg 88
 TURAB 54
 Tusculum 77
 Tønsberg, Jeppe 11, 112, 151
 Taarbæk 166
 - Havn 182
- Undervisningsministeriet 145, 163
 Ursin, G. F. 125
- Walther, C. F. 130
 Warnstedt, Louise 68, 80
 Wedel-Jarlsberg, Ferdinand 120
 -. Herman 120
 Werner, Johs. 178
 Videnskabernes Selskab 65
 Winther, Chr. 174
 -. Hans Chr. 174
 -. Julie 174
 Virum 17, 70, 72, 76, 79, 93
 - Mølle 17
 Virumgård 146-48, 154, 156
 Virumvangen 72, 76
 Virumvej 12 A 93
 Woldbye, Ole 155
 Waage Sørensen, Klaus 164, 165, 167
 Zahle, Holger 102
- Ølsted, P. 133
 Øresund 186
 Ørholm 10, 13, 31-36, 39, 56, 57, 63, 83, 113-42, 149
 Ørholm-Nymølle Papirfabrik 83, 113-42
 Østifternes Kreditforening 100
- Åhuset 167
 Aakjær, Jeppe 110

*Historisk-topografisk Selskab for
Lyngby-Taarbæk Kommune*

Bestyrelsen i 1994:

Vognmand Vagn Andersen
Museumsinspektør mag.art.
Inge Mejer Antonsen
Ingeniør Niels G. S. Friderichsen
Tidl. borgmester Ole Harkjær
Direktør Bjarne Jespersen,
kasserer
Programmør Hanne Lise
Jørgensen
Cand.jur. Jan Møller
Dr. phil. Holger Rasmussen,
Landsretssagfører Elsebeth Sundbo
Arkivar cand.mag. Jeppe Tønsberg,
formand og redaktør
Borgmester Kai Aage Ørnskov

Selskabets adresse:

Byhistorisk Samling for
Lyngby-Taarbæk Kommune
Frieboeshvile
Lyngby Hovedgade 2
2800 Lyngby
Telefon 45 88 43 83
Telefax 45 88 86 27

LYNGBY-BOGEN 1998

UDGIVET AF HISTORISK-TOPOGRAFISK SELSKAB
FOR LYNGBY-TAARBÆK KOMMUNE

ISBN 87-87298-29-5

